

אוניברסיטת בר-אילן

בְּדִיוֹן וּמְצִיאוֹת

חיי אישה יהודייה

במזרח אירופה בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים :
עיון בסיפורת ובזיכרונות שכתבו נשים

מיכל רתם

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך
במחלקה לספרות עם ישראל על שם יוסף ונחום ברמן
במסגרת המרכז ללימודי יידיש על שם רינה קוסטה
של אוניברסיטת בר-אילן

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של פרופ' נתן כהן

מן המחלקה לספרות עם ישראל

אוניברסיטת בר-אילן

תודות

תודתי נתונה בראש ובראשונה לפרופ' נתן כהן אשר הקנה לי בשיעוריו המעניינים ובסמינריונים שלו ידע רב, אהבה לספרות יידיש ולסופריה, לשפתה ולתרבותה וכלים הנחוצים לכתובה אקדמית.

הנחייתו הסבלנית, ההכוונה וההערות המדויקות והמועילות עזרו לי בכתבת עבודת מחקר זו.

תודה לד"ר נורית אורחן, שמחקר זה נהגה בזכות סיפרה: **עומדות בניסיון: ראשית סיפורת הנשים המודרנית ביידיש**.

נורית עודדה אותי, העירה הערות בונות, העמידה דברים על דיוקם וסייעה בעצה בנאמנות ובמחויבות.

תודה לגב' ורד קופל, מורתי ליידיש באוניברסיטת בר-אילן, על הוראה מקצועית ונעימה.

תודה על תמיכתם של הגופים הבאים במחקר זה באמצעות מלגות:

המרכז ללימודי יידיש על שם רינה קוסטה

המרכז לחקר האישה ביהדות על שם פניה גוטספלד הלר

והרשות הלאומית לתרבות היידיש

תוכן עניינים :

א	תקציר
1	מבוא
1	א. פתיחה
3	ב. הנחת המחקר ומטרת המחקר
3	ג. שיטת המחקר והתשתית התיאורטית
4	ד. מי היו הסופרות וכותבות הזיכרונות?
5	ד.1. הסופרות והסיפורים
7	ד.2. כותבות הזיכרונות
11	ה. רקע תיאורטי
11	ה.1. חינוך הבנות
13	ה.2. "שאלת נשים" – מה עיכב את כתיבתן של נשים משכילות וגרם להשכחתן?
15	ו. התייחסות המחקר לכתיבת נשים
15	ו.1. סוגת הזיכרונות כמקור במחקר
17	ו.2. מודלים תיאורטיים לקריאה ולניתוח של הטקסט הנשי
18	ז. סיכום
19	פרק ראשון: זוגיות והתמודדות עם קונפליקטים
19	1.1. כיצד אפיינו כותבות את יחסם של בני-זוגן אליהן?
20	1.2. קונפליקטים בחיי הנישואים
20	1.2.1. בין עקרות לבין כשרות בסיפור "אן קינדער" מאת סלומה פרל
22	1.2.2. הכשרות בסיפור "נע ונד" מאת רחל ברכות ובזיכרונותיה של פאולינה ונגרוף
23	1.3. הפער בין הציפייה מהנישואים למציאות
24	1.3.1. מעמד האישה בגירושים בסיפור "השלימה" מאת רחל ברכות ובזיכרונותיה של פועה רקובסקי
27	1.3.2. השפעת היעדרות הבעל מביתו על חיי אשתו בסיפור "נע ונד" מאת רחל ברכות ובזיכרונותיה של אנה פבלובנה ויגודסקיה
30	1.3.3. קונפליקט בין המסורת לבין המודרנה בסיפור "לאכול ענבים" מאת רחל פיינגברג ובזיכרונותיהן של הינדה ברגנר ושל פאולינה ונגרוף
32	1.4. הקשר בין כתיבתן של סופרות בידיש לבין תיאוריות על כתיבת נשים
33	1.5. סיכום
35	פרק שני: החינוך כגורם שינוי בחיי האישה היהודייה
35	2.1. מרכזיות החינוך בחיי צעירות בסיפורת ובזיכרונות
35	2.2. החינוך בסיפורים
35	2.2.1. הקונפליקט במשפחה בסיפור "לא עמדה בניסיון" מאת איזבלה

	2.2.2	השפעת החינוך על צעירות משכילות בסיפורים :
39		"איך נעשינו סוציאליסטיות" מאת רחל פייגנברג
		ו"הביתה" מאת מריה לרנר
42	2.3	החינוך בנרטיבים האישיים
42	2.3.1	לימודיה של פאולינה ונגרוף
44	2.3.2	לימודיה של פועה רקובסקי
45	2.3.3	לימודיה של אנה פבלובנה ויגודסקיה
48	2.3.4	לימודיה של הינדה ברגנר
49	2.3.5	לימודיה של רחל פייגנברג
51	2.4	השפעת נשים משכילות בזירה הציבורית
54	2.5	השכלת הבנות – השוואה בין הזיכרונות לבין הסיפורת ובתוך כל סוגה
55	2.6	התאמת המודל התיאורטי שהציעה טובה כהן לחינוך כגורם שינוי בחיי נשים
58	2.7	סיכום
59		פרק שלישי: השפעת תנועות פוליטיות על חיי האישה היהודייה
59	3.1	סוציאליזם וציונות ברקע חיי מחברות הזיכרונות ובכתיבתן של הסופרות
60	3.2	חיייהן של התופרות העניות בסיפוריהן של רחל ברכות ושל רחל פייגנברג בהשוואה לזיכרונות ילדותה של פייגנברג
61	3.2.1	חיי התופרות בסיפורים: "אני ליבקה" ו"אצל התופרת" מאת רחל ברכות
63	3.2.2	השינוי בחיי התופרות בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" מאת רחל פייגנברג
66	3.2.3	ילדותה של רחל פייגנברג מתוך הנובלה האוטוביוגרפית: די קינדער יאָרן
66	3.2.4	השוואה של חיי התופרות בסיפורים: "איך נעשינו סוציאליסטיות" ו"אצל התופרת"
67	3.3	הציונות בחיי נשים יהודיות בסיפור "הביתה" ובזיכרונותיהן של פאולינה ונגרוף ושל פועה רקובסקי
67	3.3.1	התעוררות לאומית בסיפור "הביתה" מאת מריה לרנר
71	3.3.2	הציונות בחייה של פאולינה ונגרוף
72	3.3.3	הציונות בחייה של פועה רקובסקי
74	3.3.4	הקשר בין הסיפור "הביתה" לזיכרונותיהן של פאולינה ונגרוף, של פועה רקובסקי ושל אנה פבלובנה ויגודסקיה
75	3.4	התאמת המודל התיאורטי שהציעה טובה כהן להשפעת הציונות והסוציאליזם על חיי נשים
77	3.5	סיכום
78		פרק רביעי: סיכום ומסקנות – חיי אישה יהודייה בבדין ובמציאות
81		רשימת ביבליוגרפיה
I		Abstract

תקציר

מחקר זה בוחן את חיי האישה היהודייה בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים במזרח אירופה בבדין ובראי הזיכרונות. מקורות המחקר הם תשעה סיפורים בדיוניים בידיש מאת חמש סופרות וחמישה נרטיבים אישיים של נשים, ששלושה מהם נכתבו במקור בידיש, אחד בגרמנית ואחד ברוסית.

שתי הסוגות מבטאות תהליכים ושינויים שהתחוללו בחברה היהודית במזרח אירופה:

המעבר מהמסורת למודרנה, חילון, השתלבות בחברה הסובבת, התבוללות ופנייה לתנועות פוליטיות. ברקע של המקורות נוכחים אירועים היסטוריים מרכזיים, שכללו את גל הפרעות המכונה "סופות בנגב", ופרעות שהתרחשו מאוחר יותר, את פעילות "חובבי ציון" וראשית התנועה הציונית ואת התגברות התנועה הסוציאליסטית.

פרקי המחקר מתבססים על הקריאה, הניתוח והשוואה בין הסיפורת לבין הזיכרונות וגם השוואה בתוך כל אחת מהסוגות. הפרק הראשון מציג את מצבן הנחות של הנשים, את סבלן בזוגיות לא שוויונית ואת שליטתו של הבעל בחיי האישה. הפרק השני מציג את מרכזיות החינוך בסיפורת וביזכרונות, שהביא למפנה ולהתפתחות בחייהן ובמעמדן. הפרק השלישי בוחן את השפעתן של תנועות פוליטיות על חיי נשים בראי כתיבתן.

מחקרי מתבסס על מחקרה פורץ הדרך של נורית אורחן על כתיבתן של נשים בעיתונות בידיש באימפריה הרוסית ועל מודלים לקריאה ולניתוח טקסטים שפיתחו חוקרות, כמו למשל: טובה כהן, איליין שוואלטר וחוקרות נוספות, שהציעו גישה מגדרית לייחודיות בכתיבתן של נשים. כמו כן נשען מחקרי על מחקריהן של פולה היימן, שולמית מגנוס, אליענה אדלר, יהודית לוין וחוקרים נוספים, שחקרו את זיכרונות המְחַבְרֹת שנכללות במחקרי.

הניתוח גילה שהן הסופרות והן כותבות הזיכרונות השמיעו קול נשי ביקורתי גלוי בתיאור

מצבן של בנות ונשים במשפחה היהודית המסורתית. ביקורתן המחישה את אפלייתן המכוונת ואת הדרתן כילדות מלימודי טקסטים יהודים קלאסיים, והתרחבה לכדי עשייה במישור האישי ובמישור החברתי. התמודדותן עם קונפליקטים במשפחה ומאבקן כדי לשנות את חייהן. עשייתן התאפשרה בזכות חינוכן, שכלל השכלה כללית ולימודי שפות וכן לימודים בקורסים הגבוהים לנשים ורכישת מקצוע. החינוך השפיע על התפתחותן האישית, אפשר מפגש עם העולם היהודי והנוצרי שמחוץ למשפחה היהודית והוסיף לעולם הערכים שלהן גם שאיפות הומניות לטובת האנושות כולה.

א. פתיחה

"אני חושב שכל יצירת בדין גדולה היא פשוט חיים פנימיים בצורת רומן"
(פרנסואה מוריאק François Mauriac)¹

"צו וואָס ראָמאַנען ווען דאָס לעבן איז אַ ראָמאַן?" (שלוס עליכם)²

בחרתי לפתוח את מחקרי בשתי אמרות אלו שבהן מתוארים הקשר והתלות בין היצירה הספרותית – הרומן – לבין החיים עצמם. האמרות מביעות את מהותו של מחקר זה על בדין ומציאות בחיי אישה יהודייה כפי שהם משתקפים בשתי סוגות: בסיפורת ובזיכרונות שכתבו נשים.

לראשונה נחשפתי לסיפורים הבדיוניים, שתורגמו מידיש לעברית והניעו את מחקרי, בשיחה בתוכנית הרדיו **כאן תרבות** עם נורית אורחן על ספרה – **עומדות בניסיון: ראשית סיפורת הנשים המודרנית בידיש**.³ בספר נכללות שמונה עשרה יצירות נשכחות בפרוזה של שמונה סופרות בתרגום מידיש לעברית. לספר זה קדם ספרה הראשון של אורחן,⁴ שנושא כתיבתן של נשים בידיש בכתבי עת, בעיתונים יומיים ובמאספים בידיש, שראו אור באימפריה הרוסית מאמצע המאה התשע עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה.

עומדות בניסיון, לא היה קובץ סיפורים ראשון שתורגם מידיש. קדמו לו קובץ הסיפורים *Found Treasures: Stories by Yiddish Women Writers*,⁵ שפורסם בקנדה ובו עשרים ושלושה סיפורים מאת שמונה עשרה סופרות, וכן ספרים נוספים. לדוגמה: *Oedipus in Brooklyn and other Stories* מאת בלומה למפל (Blume Lempel) ובו עשרים ושלושה סיפורים,⁶ *The Canvas* מאת סלומה פרל (מספר זה בחרתי סיפור אחד למחקרי),⁷ והנובלה *Diary of a Lonely Girl* מאת מרים קרפילוב (Miriam Karpilove).⁸ שלושה ספרים אלו יצאו לאור בארצות הברית.

הפרוזה שנכתבה על ידי נשים בידיש ובעברית נדחקה לשולי המחקר, הסופרות נשכחו ורבות לא זכו לערכים אנציקלופדיים. הטיעון בדבר מעמדה הנחות של האישה במשפחה ובחברה היהודית, זוכה לאישוש בסיפורים הבדיוניים ובזיכרונות אותם בחנתי. דוגמה עובדתית להדרתן של הסופרות היא שבשנות קיומו של היומון **דער מאָמענט** (1910 – 1939) פורסמו בו ארבעים וששה רומנים בהמשכים, מתוכם רק חמישה חוברו בידי סופרות.⁹ ברשימת שמותיהם של מאה ואחד עשר עובדי העיתון נכללו רק שתי נשים: הסופרות רחל פייגנברג ושרה רייזן.¹⁰

¹ על פי 46, "Conditions and Limits of Autobiography", Gusdorf.

² "הנובלה הטובה ביותר היא סיפור חיי אדם" – כך כתב שלום עליכם לסופר מרדכי ספקטור, עורך המאסף הספרותי, **הויז-פריינד** (ראו: 4, Schwarz, *Imagining Lives*).

³ <https://www.magnespress.co.il/FileManager/Files/ma%20shekaruch%20june%202021.mp3>

⁴ אורחן, **יוצאות מארבע**.

⁵ Forman, *Found Treasures*.

⁶ Lempel, *Oedipus in Brooklyn*.

⁷ Perl, *The Canvas*. בספר שבעה סיפורים בשפת המקור בידיש ולצידם בכל דף התרגום לאנגלית, שנעשה על ידי רות מרפי (Ruth Murphy). את הסיפור האחרון כתבה פרל ב-1910, ואז חזרה לכתוב בפולנית.

⁸ Karpilove, *Diary of a Lonely Girl*.

⁹ היצירות הן: רחל פייגנברג, "טעכטער" (1913 – 1914) ו"אָן ליבע" (1929), אָנע מאָדעלונג, "אינעם גרויסן טומל" (1914), פאולע פּרילוצקי, "נאָך 23 יאָר" (1929) ו"די טאַכטער" (1930 – 1931) (ברקת-גלנצר, **היומון בידיש: דער מאמענט**, עמ' 327 – 330). לשתי הסופרות האחרונות אין ערכים בלקסיקונים בידיש.

¹⁰ שם, עמ' 338.

שמואל נייגר מנה שבעה עשר חיבורים בידיש פרי עטן של נשים החל במחצית השנייה של המאה התשע עשרה,¹¹ ושמואל פיינר מנה שמות של חמש-עשרה סופרות עבריות,¹² רובן עסקו בתחומי עיון ותרגום ורק שלוש פנו לכתיבה יצירתית, ביניהן הסופרת העברית הראשונה במזרח אירופה, שרה פייגה פונר-מיינקין, שכתבה סיפורים בעברית ובידיש ורומן בעברית.¹³

בחירתו לחקור סיפורת בידיש מאת סופרות נבעה מכך שהיא כמעט ולא נחקרה, בשונה משירה של משוררות בידיש.¹⁴ אברהם נוברשטרן, התייחס לכתיבת נשים בידיש בסביבה ספרותית שנשלטה על-ידי גברים. הוא הסיק שהן אמנם לא נדחו וכתבתן התקבלה ברצון, אך היחס אליהן ואל יצירתן היה כאל "אחר" – שונה ונבדל. השירה, שבה התמקד מחקרו, אפשרה לנשים להדגיש את היסוד הנשי ולהעניק ביטוי לחוויה הנשית, אך למרות זאת הביקורת על יצירתן הייתה מפלה.¹⁵

קבלת הפרוזה שכתבו נשים בידיש אך גם בעברית הייתה מסויגת יותר מקבלת השירה. אחת הסיבות לכך היא שפרוזה נתפסה כקשורה לנושאים אינטלקטואליים ושירה לתחושות.¹⁶ סיפורת ושירה שנכתבה בעברית על ידי נשים יהודיות משכילות במאה התשע עשרה נחקרה במשך כשלושים שנה בעיקר על ידי טובה כהן ושמואל פיינר.¹⁷ למחקרים אלה, כפי שאצביע בהמשך, יש רלוונטיות למחקרי על הסיפורת בידיש. כהן ופיינר הסיקו שהגורם שהקשה על נשים כותבות עברית להשתלב בספרות הגברית הקנונית נבע מהיותה מגויסת לטובת השליחות הלאומית. הסופרים עסקו ביצירתם בבעיות שהוגדרו כמרכזיות לעם ולחברה,¹⁸ בעוד שנשים כתבו על פי רוב סוגות, שנחשבו "כתיבה נשית": מכתבים, מסות, ממוארים, יומנים, תרגומים, אך גם שירה וסיפורים קצרים. כדי לשמור על האוטונומיה הנשית הן כתבו מניסיוןן על חוויות אישיות ועל דמותה ועולמה של האישה.¹⁹ גם אורלי לובין ציינה שהבחירה לכתוב סוגות אלה נבעה מרצון הסופרות לכתוב בדרך שונה מזו שבה כותב גבר כדי לא לבטל את האני הנשי האותנטי.²⁰

המחקר האקדמי בישראל החל לעסוק ביצירותיהן של סופרות בידיש רק בשנים האחרונות. לשני ספריה של אורחן, שהוזכרו, ולמאמריה,²¹ נוספו שתי מונוגרפיות על שתי סופרות בידיש ויצירתן: קדיה מולודובסקי²² ורחל פייגנברג.²³ רוב הזיכרונות שכתבו נשים ושהם אדון במחקרי תורגמו לעברית ולאנגלית וזכו לתשומת לב מחקרית בישראל ובעולם. לדוגמה, מחקריהן של פולה היימן, מרים סמט, שולמית מגנוס, אליענה אדלר ויהודית לוי (ראו להלן סעיף 1.1, עמ' 15 – 16).

¹¹ אורחן, **עומדות בניסיון**, עמ' 1 הערה 1.

¹² פיינר, "האישה היהודייה המודרנית", עמ' 453 – 499.

¹³ כהן ופיינר, **קול עלמה**, עמ' 75 – 80. ראו גם: פרס-כהן, **הסופרת העברית הראשונה**.

¹⁴ Hellerstein, *A Question of Tradition*. ראו גם למשל: נוברשטרן, "הקולות והמקהלה", טל, "פרויען" – פמיניזם ואקספרסיוניזם", מרגולין, **מלכת המלים** וכן סימון, **האוצר של מרים**.

¹⁵ נוברשטרן, "הקולות והמקהלה", עמ' 61 – 146.

¹⁶ Klepfisz, "Introduction" in Forman, *Found Treasures*, p. 48 – 49.

¹⁷ כהן, "בתוך התרבות ומחוצה לה", עמ' 69 – 110; **האחת אהובה והאחת שנואה** עמ' 359 – 363; **קול משלהן**, עמ' 111 – 163, 217 – 248. ראו גם: כהן ופיינר, **קול עלמה**, עמ' 257 – 280.

¹⁸ כהן ופיינר, **קול עלמה**, עמ' 68 – 71.

¹⁹ כהן, "בתוך התרבות ומחוצה לה", עמ' 69 – 110.

²⁰ לובין, "איך בכל זאת נשים מצליחות לכתוב", עמ' 243 – 299.

²¹ אורחן, **יוצאות מארבע**; **עומדות בניסיון**; "איך נעשינו סוציאליסטיות" – סיפורן של"; "השתקפות דמות הגבר".

²² שומרני, **קדיה מולודובסקי**.

²³ לוי, **מלובאן, ליטא, עד תל-אביב**.

ב. הנחת המחקר ומטרת המחקר

הנחת המחקר היא שללימודים ולרכישת השכלה גבוהה ו/או מקצוע הייתה השפעה מרכזית הן על המודעות של הנשים למצבן במשפחה ובחברה והן על השינוי שחל בחייהן. בזכות החינוך הן התמודדו עם דיכוי במשפחה המסורתית ועם הדרתן בחברה הפטריארכלית. בזמן לימודיהן בסביבה עירונית לא-יהודית, בגימנסיה ובהמשך בקורסים הגבוהים לנשים, נחשפו הצעירות לאורח חיים שונה מזה שהיה בביתן, לרעיונות ולפעילויות בנוגע לשוויון, לזכויות של נשים בעבודה ולהלכי רוח סוציאליסטיים. הפרעות ביהודים והקמת תנועת "חיבת ציון" תרמו אף הם למודעותן הפוליטית.

מטרת המחקר היא לעקוב אחר השינויים בחיי האישה היהודייה בהתאם למתואר בסיפורת הבדיונית ובזיכרונות שכתבו נשים. באמצעות הצגת אירועים בחייהן, מילדות עד בגרות, בסביבתן הקרובה והרחוקה יותר, אבחן את התמודדותן של צעירות ושל נשים עם מצוקות, משברים וקונפליקטים במשפחה, את השפעת החינוך עליהן ועל עשייתן לטובת החברה. בחינת המקורות תיעשה תוך השוואה בין שתי הסוגות ובתוך כל אחת מהן.

ג. שיטת המחקר והתשתית התיאורטית

הבחירה בסיפורים הבדיוניים ובזיכרונות נעשתה כדי לקבל תמונה רחבה ומגוונת של חיי נשים ממעמדות שונים בחברה היהודית. בחלק מהסיפורים נמצאות נשים במשפחה המסורתית: אישה שגורל נישואיה תלוי בבעלה, נשים שהתאכזבו מנישואיהן, צעירה שאולצה להינשא על ידי אימה האדוקה בשידוך ולוותר על המשך לימודיה בסיום הגימנסיה. בסיפורים אחרים מופיעות נשים שניסו והצלחו לשנות את חייהן: צעירה שהתאהבה בלא-יהודי, עזבה את אביה ואת עמה והחליטה בעקבות הפרעות לעלות לארץ ישראל וצעירות עניות שעבדו כתופרות מבוקר עד לילה כדי לפרנס את משפחותיהן אך הבינו שיש מקום למאבק על זכויותיהן הדלות. בניית הסיפורים אתיחיס גם לאמצעים הספרותיים בהם השתמשו הסופרות ולתרומתם ליצירה.

בעקבות הקריאה, הניתוח וההשוואה בין הסיפורים לזיכרונות הגדרתי את שלושת פרקי המחקר:

הפרק הראשון מוקדש לתיאור מצבה של האישה היהודייה, נחיתותה ביחסיה עם הבעל והתמודדותה עם קונפליקטים בחיי הנישואים. הפרק השני עוסק בלימודיהן של בנות כגורם שהוביל לשינוי בחיי נשים ובתרומת נשים משכילות לחברה.

הפרק השלישי עוסק בהשפעה של תנועות פוליטיות ובפרט סוציאליזם וציונות על שינוי בחייהן של נשים.

בעבודתי אסתמך על מחקריה של נורית אורחן על כתיבת נשים בעיתונות בידיש ועל המחקרים שפורסמו על הזיכרונות. בשל מיעוט המחקרים לגבי הסיפורת בידיש שכתבו נשים, בחרתי להסתמך על שלושת הקריטריונים במודל התיאורטי שהציעה טובה כהן להבחנה בין כותבות עבריות שונות, בנות המאה התשע עשרה, להרחיב ולהתאים את המודל על סיפורת בידיש ועל הזיכרונות בידיש ובשפות נוספות.

להלן אציג את הקריטריונים של כהן כלשונם:²⁴

הקריטריון הראשון עומד על מידת ההפנמה של מוסכמות פטריארכליות בנוגע למקום האישה בחברה ובמשפחה: האם לימוד השפה והטקסטים העבריים נתפסו כאקט אישי אינטלקטואלי, או – לחילופין – כחציית מתרס תרבותי-מגדרי וכחלק מקריאת תגר כוללת על המבנה התרבותי-חברתי.

הקריטריון השני הוא מידת מודעותה של הכותבת לאפליה מגדרית ואופן ביטוייה בטקסט הכתוב – בקול נסתר או בקול גלוי.

הקריטריון השלישי בוחן האם הייתה הכותבת מעוניינת ליצור שינוי כולל במצב הנשים בחברתה וחשה מחויבות לנסות להשיג שינוי זה ביציאה מן הספרה הפרטית אל הספרה הציבורית, או אולי העדיפה להישאר בתחום הפעולה האישי-משפחתי?

מאחר שההקשר העברי אינו תואם במלואו למתפרות ולטקסטים שבמחקרי, בחרתי לבחון את החינוך כגורם המרכזי (כאמור בהנחת המחקר), שהניע את גיבורות הסיפורים ומחברות הזיכרונות להתמודד עם מצבן ולנסות לשנותו, וכן את השפעת תנועות פוליטיות על חייהן בהיבטים: האישי, המגדרי והציבורי.

בנוסף לקריטריונים של כהן, אתייחס למאפיינים ולייחודיות של כתיבת נשים באמצעות גישות מגדריות של חוקרות כדוגמת אליין שוואלטר (Elaine Showalter) וגיון סושן (June Sochen). שוואלטר ראתה בסופרות קבוצה שיש להתייחס אל יצירתן באופן שונה מאשר לזו של סופרים, והגדירה את המונח "גינקריטיקה" (Ginocritics) לצורך קביעת קריטריונים ספציפיים להערכת ספרות נשים.²⁵ סושן מצאה שסופרות (מחקרה הוא על יצירתן של סופרות יהודיות בארצות הברית בנות גילן של הסופרות במחקר) כותבות על נושאים מעולמן ומהווייתן בהתאמה לערכיהן, ובכתיבתן מתקיים תהליך של יצירת זהות מתוך בירור עצמי²⁶ (התייחסות למחקריהן ראו להלן בפרק הראשון).

ד. מי היו הסופרות וכותבות הזיכרונות?

קורפוס המחקר כולל תשעה סיפורים קצרים ביידיש מאת חמש סופרות וחמישה נרטיבים אישיים, מהם שלושה נכתבו ביידיש, אחד בגרמנית ואחד ברוסית, על אף ששפת האם של שתי המחברות הייתה יידיש. כל היצירות עוסקות בחיי נשים במזרח אירופה מהמחצית השנייה של המאה התשע עשרה ועד ראשית המאה העשרים.

חמש הסופרות וארבע מתוך חמש כותבות הזיכרונות היו נשים משכילות שנולדו למשפחות אורתודוקסיות, רובן במחצית השנייה של המאה התשע עשרה בקיסרות הרוסית. הסופרות היו נשים צעירות בעת שסיפוריהן התפרסמו, בין מחברות הזיכרונות הייתה אחת שכתבה נובלה על ילדותה ונעוריה בצעירותה וארבע נשים שכתבו את זיכרונותיהן ממרום גילן מתוך התבוננות רטרוספקטיבית על עברן ולכן סביר להניח שכתבתן הושפעה מניסיון חייהן, מהשינויים ומהטלטלות שחוו בחייהן.

²⁴ כהן, קול משלהן, עמ' 166 – 167.

²⁵ שוואלטר, "ביקורת פמיניסטית", עמ' 244 – 275.

²⁶ Sochen, "Identities within Identity", pp. 6 – 10.

הפרטים הביוגרפיים, שאביא להלן אודות הסופרות, נאספו ממחקריה של נורית אורחן,²⁷ וממקורות נוספים שאציי. הסופרות, גם אלה שלא נולדו לאבות משכילים קיבלו חינוך משכילי. חלקן גדלו במשפחות עירוניות ואמידות, וגם מי שנולדה בעיירה עברה בשלב כלשהו לעיר לצורך לימודיה. סדר הופעתן של הסופרות הוא לפי הופעת סיפוריהן בפרקי מחקרי.

סלומה פרל

נולדה ב-1869 בלומז'ה (Łomża), פולין, נפטרה כנראה ב-1916 ומקום פטירתה אינו ידוע.²⁸ פרל, שהייתה בת לאב משכיל, התחנכה בבית ספר משכילי פרטי בלובלין, סיימה לימודיה באוניברסיטה בז'נווה, בנוסף ללימודים בפרס ובלונדון. בוורשה היא ניהלה במשך שנים משרד לתרגום משפות זרות.²⁹

סיפורה: "אן קינדער"³⁰ פורסם ב-1895 ביום טוב בלעטלעך, פרסום פריודי בעריכת יצחק ליבוש ("ל) פרץ, שהתרשם מסיפורה של פרל אודות המשפחה היהודית, החיים החברתיים והריאליזם הפסיכולוגי.³¹ בחרתי לפתוח את הדיון בפרק הראשון של מחקרי בסיפור שמתאר את מצוקתה של אישה שומרת מצוות, ששאלה הלכתית חושפת את מצבה הנשי הרגיש ואת פחדה מהבעל שעלול לגרשה לאחר עשר שנות נישואים ללא ילדים.

רחל ברכות

נולדה ב-1880 במינסק (Минск), ביילורוסיה למשפחה ענייה ונספתה ב-1942 בגטו מינסק. ארבעת סיפורה שבהם אעסוק במחקרי פורסמו בעיתון היומי דער פריינד. זמן קצר לאחר שהתייתמה בגיל תשע מאביה, שהיה משכיל, התחילה לעבוד כתופרת, ותקופה זו בחייה הייתה הבסיס לסיפורה על חיי התופרות העניות, שבהם אדון בפרק השלישי: "אני ליבקה" ("איך ליבקע") פורסם ב-1903³² ו"אצל התופרת" ("בב דער נייטערקע: שטריכ") פורסם ב-1904.³³ שני סיפורים נוספים, שבהם אדון בפרק הראשון, עוסקים בחוסר הסיפוק של נשים בחיי הנישואים: "נע ונד" ("פֿאַרוואַגלטע") פורסם ב-1907,³⁴ ו"השלימה" ("אזננגעלעבט זיך") פורסם ב-1905.³⁵ ברכות לימדה תפירה בבית ספר מקצועי לבנות במינסק והייתה סופרת פורייה, שכתבה נובלות, סיפורי ילדים ומחזות. הכרך הראשון של סיפורה כלל מעל מאתיים סיפורים קצרים, כרך נוסף של אסופת הפרוזה שלה אבד בכיבוש הנאצי.³⁶

²⁷ פרטים ביו-ביבליוגרפיים של הסופרות (אורחן), עומדות בניסיון: מריה לרנר ואיזבלה עמ' 329 – 331, סלומה פרל ורחל ברכות, עמ' 332 – 334, רחל פייגנברג, עמ' 336 – 338.

²⁸ שנת פטירתה של פרל אינה מופיעה בלקסיקון ספרות יידיש של זלמן רייזן, אך בשני לקסיקונים אחרים נרשם שנפטרה ב-1916 (ראו: 1: xii n. 1, Cammy, "Introduction", in *The Canvas*).

²⁹ 1: xii n. 1, Cammy, "Introduction", in *The Canvas*.

³⁰ פערל, "אן קינדער", ציטוטים מסיפור זה שתורגם לאנגלית יובאו בידיש (81 – 60, Perl, "Childless", *ibid.*).

³¹ Cammy, "Introduction", *ibid.*, p. xiii.

³² ברכות, "אני ליבקה", עמ' 161 – 170.

³³ ברכות, "אצל התופרת", עמ' 171 – 191.

³⁴ ברכות, "נע ונד", עמ' 205 – 229.

³⁵ ברכות, "השלימה", עמ' 197 – 204.

³⁶ Klepfisz, "Introduction" in Forman, *Found Treasures*, p. 48.

רחל פייגנברג

נולדה ב-1885 בעיירה ליובאן (Ліубань), בחבל מינסק ונפטרה בישראל ב-1972. בנעוריה היא כתבה את הנובלה האוטוביוגרפית, **די קינדער יאָרן**, שממנה אנו לומדים על ילדותה ונעוריה, ובה אדון במסגרת הזיכרונות.³⁷ בגיל ארבע התייתמה מאביה ובגיל ארבע עשרה מאימה, אז עברה לגור בבית סבתה באודסה. פייגנברג קראה כל ספר בידיש שמצאה בעיירה, מספרי מוסר עד רומנים של שמ"ר ויעקב דינזון, אותם העדיפה, בחלוף הזמן, על פני ספרות נשים דתית. למרות שבנעוריה ראתה באימה יראת השמיים מודל לחיקוי, התעוררו בה ספקות ומחשבות אפיקורסיות. ב-1902 היא עזבה את בית סבתה, השלימה את לימודיה בגימנסיה בפטרבורג והייתה חברה בתנועה הסוציאליסטית.

פייגנברג כתבה מאות חיבורים בידיש ובעברית במגוון סוגות. היא הייתה עיתונאית בעלת טור קבוע בעיתון **דער מאַמענט** בין השנים 1924 – 1933 וגם לאחר עלייתה לארץ ישראל ב-1924, בעקבות בעלה ובנה, היא המשיכה לשלוח כתבות בידיש לעיתון.³⁸ כשהשתקעה בארץ ישראל באופן קבוע ב-1933 היא כתבה בעברית בעיתונים: **הארץ**, **דבר**, **דבר הפועלת** ו**דאר היום**.³⁹ במחקרי אדון בשנים מסיפורה, שפורסמו ב**דער פֿרײַנד** ב-1906: "לאכול ענבים" ("אויף טרויבן")⁴⁰ ו"איך נעשינו סוציאליסטיות" ("ווי אַזוי מיר זענען געוואָרן סאָציאַליסטקעס").⁴¹ הסיפור הראשון, שבו אדון בפרק הראשון, מתאר מפגש בין שלוש נשים בעלות מאפיינים שונים לבין גבר יהודי מודרני, בעלה של אחת מהן. הסיפור השני, שבו אדון בפרק השלישי, נכתב מתוך ניסיונה האישי של פייגנברג כתופרת, ומתאר תהליך של יצירת מודעות מעמדית בקרב התופרות ופתרון למצוקתן באמצעות הרעיון הסוציאליסטי.

איזבלה (ביילה פרידברג)

נולדה ב-1863 בגרודנה, פולין ונפטרה כנראה ב-1944 באוקראינה. היא הייתה בתו של הסופר העברי, אברהם שלום פרידברג, ונישאה לסופר יידיש מרדכי ספקטור, עורך המאסף **דער הויז-פֿרײַנד**, אך ברבות הימים השנים נפרדו. היא חזרה לכתוב ברוסית והייתה הבהאית הראשונה באימפריה הרוסית (לכן עברה להתגורר באיסטנבול).

הסיפור "לא עמדה בניסיון" ("נישט אויסגעהאַלטן")⁴² הופיע ב-1891 בקובץ **די יידישע ביבליאָטעק** שערך י"ל פרץ. בסיפור זה, שבו אדון בפרק השני, מתואר מפגש בין המסורת למודרנה באמצעות הנגדה בין משפחתה של הגיבורה לבין משפחתה המתבוללת של חברתה ללימודים בגימנסיה, והפער בין האם האדוקה לבתה. חלומה של הגיבורה להמשיך בסיום הגימנסיה ללמוד בפטרבורג ולהינשא מאהבה לא התגשם, היא נכנעה לאימה והתחתנה בשידוך.

³⁷ הנובלה **די קינדער יאָרן** פורסמה בשמונה המשכים ברחון הספרותי **דאָס לעבן** ב-1905, בזכות התרשמותו החיובית וקשריו של דודה של פייגנברג, הסופר, זלמן אפשטיין, עם עורך העיתון **דער פֿרײַנד**, שאול גינזבורג. כמו כן הופיעה הנובלה כספר ב-1909 (ראו: אורחון, **יוצאות מארבע**, עמ' 210 – 217). הנובלה תורגמה לעברית על ידי יהודית לויין ב-2020 (לויין, **מליובאן, ליטא, עד תל-אביב**, עמ' 216 – 300). לפי לויין, פייגנברג לא תרגמה את הנובלה לעברית כי ילדותה ונעוריה הסבו לה צער וייסורים (שם, עמ' 216 הערה 797).

³⁸ ברקת-גלנצר, **היומון בידיש: דער מאמענט**, עמ' 306.

³⁹ לויין, **מליובאן, ליטא, עד תל-אביב**, עמ' 17.

⁴⁰ פייגנברג, "לאכול ענבים", עמ' 267 – 292.

⁴¹ פייגנברג, "איך נעשינו סוציאליסטיות", עמ' 243 – 266.

⁴² איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 85 – 109.

מריה לרנר, (מרים רבינוביץ)

נולדה ב-1860 בברדיצ'ב (Бердичев) במחוז ז'יטומיר (Житомир), אוקראינה ונפטרה ב-1927 בגרמניה. למדה בבית ספר לבנות בקישינב (Кишинёв). בהשפעת בעלה, יוסף יהודה לרנר, סופר, מחזאי ומלומד, שכתב מגיל צעיר בעיתונות העברית, הרוסית והיידישית, החלה לכתוב ביידיש בראשית שנות השמונים. היא כתבה בעיקר מחזות שהצנזורה פסלה. באותן שנים היא התקרבה בדעותיה ל"חיבת ציון" וללאומיות היהודית, והדבר אכן בא לידי ביטוי בסיפור "הביתה" ("אֵהיים"),⁴³ שהתפרסם באודסה ב-1887 במאסף ספרותי-רעיוני **דער יודישער וועקער**, בעריכת משה לייב ליליינבלום.

בסיפור, שבו אדון בפרק השלישי, נוכחים כל מאפייני התקופה: לימודיה של צעירה יהודייה בקורסים הגבוהים בפטרבורג, אהבתה לסטודנט לא-יהודי, רדיקל וסוציאליסט, והתרחקותה מאביה הדתי. לאחר פרעות ביהודים וגילויי אנטישמיות שחשף בן זוגה, שבה הגיבורה לאביה והגשימה לאחר מותו את חלומה כשעלתה לארץ ישראל כמוצא לתלאותיה. בניגוד לגיבורת סיפורה, המירה לרנר את דתה יחד עם ילדיה בעקבות בעלה. אורחן שייכה את הסופרות לשני דורות בראשון נכללו: לרנר, איזבלה ופרל, ובשני נכללה פייגנברג. ברכות שויכה לשני הדורות. במוקד הסיפורים בדור הראשון היו ההתנסות והחוויה האישית של הגיבורה והתבדלותה מהאם ובדור השני הזדהות מגדרית של הגיבורה עם בנות מינה ואחווה נשית.⁴⁴ למרות זאת אציין שההבחנה בין הכותבות אינה מוחלטת, למשל, בסיפור של פייגנברג: "לאכול ענבים" יש יסודות של הכתיבה בדור הראשון, שהביטוי לכך בתיאור האם כאישה פשוטה מאוד וקולנית וניסיונה של הבת להתנתק ממנה.

2. ד. כותבות הזיכרונות

קורות חייהן של כותבות הזיכרונות והמניע לכתיבתן יוצגו מתוך הדברים שספרו בעצמן ומתוך המחקר אודותן. כותבות הזיכרונות היו כולן ממעמד הביניים והגבוה. בשונה מהסופרות, הן לא גדלו במשפחות משכילות אך זכו ללמוד לא רק עם מלמדים אלא גם עם מורים פרטיים משכילים, וחלקן אף למדו בגימנסיה ובקורסים גבוהים לנשים. הנרטיבים האישיים שלהן כללו את תיאור המשפחה, חינוכן והחברה בה חיו. רוב כותבות הזיכרונות עזבו את המסורת מסיבות שונות עליהן אעמוד להלן. אירועים שקשורים לנישואיהן, לחינוכן ולמעורבותן הפוליטית יובאו בפרקים הרלוונטיים במחקרי. כמו כן אתיחס כאן לשמות שבחרו לזיכרונותיהן. סדר הופעתן של כותבות הזיכרונות הוא לפי גילן.

פאולינה ונגרוף

ונגרוף הייתה מבוגרת בכשנות דור מהכותבות האחרות.⁴⁵ נולדה ב-1833 בבוברויסק (Бобруйск), ביילורוסיה ועברה עם משפחתה סמוך ללידתה לבריסק (Brześć/Brest), נפטרה במינסק ב-1916. ונגרוף ספרה בזיכרונותיה על חייה וחוויותיה כילדה במשפחה יהודית מסורתית.

⁴³ לרנר, "הביתה", עמ' 34 – 54.

⁴⁴ אורחן, **יוצאות מארבע**, עמ' 196 - 202; "מבוא" בתוך **עומדות בניסיון**, עמ' 13 – 29.

⁴⁵ זיכרונותיה של פאולינה ונגרוף תורגמו פעמיים מגרמנית לאנגלית. בפעם הראשונה בשנת 2000 על ידי וונקרט (Wengeroff, *Rememberings*, Henny Wenkart). בפעם השנייה פורסמו הזיכרונות בשני כרכים בתרגומה של שולמית מגנוס, הראשון הופיע ב-2010 והשני ב-2014 (Wengeroff, *Memoirs of a Grandmother*). מגנוס אף פרסמה ספר בעקבות מחקרה על זיכרונותיה של ונגרוף (Magnus, *A Woman's Life*).

אימה הייתה קיצונית בחרדיותה והתנגדה למודרנה, בעוד שאביה היה אדם דתי אך בעל ראש פתוח לשינויים. סבה עשה את הונו מבניית מבצרים ומסלילת כבישים בכל רחבי ביילורוסיה, פולין וליטא ומהזנת חיל המצב הרוסי בבוברויסק, ואביה נסמך על הונו של אביו.⁴⁶ ונגרוף נישאה בשידוך בגיל שש עשרה ואולצה על ידי בעלה לנטוש את המסורת היהודית אליה הייתה קשורה בכול נימי נפשה, המשפחה התבוללה ושלושה מילדיה אף התנצרו.

בכרך הראשון של זיכרונותיה מתוארת החברה היהודית המסורתית וראשית ההשכלה במזרח אירופה.⁴⁷ הכרך השני נפתח באירוסיה והסתיים במות בעלה. לצורך ביסוס הדברים שכתבה היא השתמשה בעדויות, מסמכים, ספרי היסטוריה, עיתונים והמכתבים שהיא ובעלה כתבו בשנת אירוסיהם.

זיכרונותיה נחשבים למקור חשוב במחקר על ההיסטוריה היהודית במזרח אירופה.⁴⁸ ההיסטוריון, שאול גינצבורג, שחקר את תולדות יהדות רוסיה, כינה את ספר הזיכרונות של ונגרוף: "אחת מהיצירות הטובות ביותר בספרות הזיכרונות היהודיים."⁴⁹

ונגרוף כתבה את זיכרונותיה במקור בגרמנית בהיותה בת שישים וחמש, וכינתה אותם: "זיכרונות של סבתא"⁵⁰ במטרה לשמר עבור נכדיה ובני דורם את החיים היהודיים לפני השינויים הדרמטיים שחוללה ההשכלה היהודית במשפחתה, וכדי לגשר על התהום שנפערה בין עולמם של ההורים לעולמם של ילדיהם. הסיבה לכך שכתבה בגרמנית ולא ביידיש, שפת אימה ושפת רוב קוראיה במזרח אירופה הייתה הזדהותה עם ההשכלה והתרבות הכללית אליהם נחשפה דרך הקריאה והלימוד.⁵¹

ונגרוף פעלה בעצמה לפרסם קטעים מזיכרונותיה בעיתונות ושני הכרכים של זיכרונותיה פורסמו בהצלחה במספר מהדורות בחייה וגם לאחר מותה.⁵²

פועה רקובסקי

נולדה כבת בכורה ב-1865 בביאליסטוק, פולין למשפחה אמידה ונפטרה בחיפה ב-1955. אביה פרנס את משפחתו כעמיל מכס והעסיק פקידים רבים.⁵³ למרות שרקובסקי הפסיקה להאמין בקיום האל כנערה, היא נשארה מחוברת לתרבות היהודית. כוונגרוף גם היא נישאה בגיל שש עשרה בשידוך, ומכיוון שלא אהבה את בעלה היא נאבקה בנחישות לקבל גט מבעלה הסרבן שנתמך על ידי משפחתו ומשפחתה (ראו: בפרק הראשון בסעיף 1.3.1, עמ' 26). לאחר שזכתה בגט

⁴⁶ Cooperman, "Afterword" in Wengeroff, *Rememberings*, p. 262.

⁴⁷ הצאר ניקולאי הראשון (1796 – 1855) רצה לכפות רוסיפיקציה על יהודי הקיסרות, בין היתר, באמצעות הקמת בתי ספר יסודיים מיוחדים ליהודים בערי המחוז, תיכונים בערי הפלך ובתי מדרש לרבנים שיכשירו רבנים ומורים למקצועות היהדות (ראו: סטניסלבסקי, "התחליתה של ההשכלה ברוסיה", עמ' 126 וגם: אטקס, "פרשת ההשכלה מטעם", עמ' 171).

⁴⁸ Stampfer, "Memoirs of Grandmother", pp. 149 – 151 and Hollander, "Rememberings: The World of", pp. 1 – 2.

⁴⁹ Magnus, *A Woman's Life*, pp. 144 – 145.

⁵⁰ שם הספר בגרמנית: *Pauline Wengeroff's Memoiren einer Grossmutter: Bilder aus der Kulturgeschichte der Juden Russlands im 19. Jahrhundert*

⁵¹ Magnus, *A Woman's Life*, pp. 153 – 156.

⁵² ב-1902 הופיעו קטעים מהזיכרונות בתרגום לרוסית בעיתון היהודי-רוסי: **ווסחוד** (*Bocxod*). כעבור שש שנים ב-1908 פורסם הכרך הראשון של הזיכרונות בגרמניה וב-1910 השני (Magnus, *A Woman's Life*, p. 156). מהדורות נוספות פורסמו בברלין ב-1913, ב-1919 וב-1922. תרגומים הופיעו גם בעיתונות ביידיש ובעברית (שם, עמ' 162).

ונגרוף פעלה לפרסם את זיכרונותיה בהמשכים בכתב העת היהודי-גרמני: *Allgemeine Zeitung des Judentums*. ולכן שלחה את הכרך הראשון לעורך גוסטב קרפלס (Gustav Karpeles, שם, עמ' 148). למרות ניסיונותיה היא נחלה אכזבה כשלא הצליחה לפרסם את הזיכרונות בארצות הברית, בעזרת האגודה היהודית להוצאה לאור (Jewish Publication Society – JPS). פרסום זה נכשל כנראה בשל מעורבותו של אחיה המומר של ונגרוף, אפרים אפשטיין, בהכנת התרגום לפרסום. ההוצאה חששה שלספר עלולה להיות השפעה על עזיבת המסורת והמרת הדת בקהילה היהודית השברירית בארצות הברית (שם, עמ' 187 – 199).

⁵³ רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 10, 14 – 15, 31.

היא קשרה קשרים רומנטיים ביוזמתה ונישאה מבחירה עוד פעמיים. רקובסקי הייתה מחנכת ומורה לעברית, הקימה וניהלה בתי ספר לבנות (על כך בפרק השני בסעיף 2.4, עמ' 51 – 52). אחרי מלחמת העולם הראשונה היא התפרנסה כמתרגמת של ספרות יפה מרוסית ומגרמנית לידיש וגם של חוברות ומאמרים עבור ויצו העולמית ועבור הקרן הקיימת לישראל. כפמיניסטית היא כתבה מאמרים על מעמד האישה, שהתפרסמו בחוברות בפולין ובירחוני נשים, למשל **דבר הפועלת** בארץ ישראל.⁵⁴

רקובסקי הייתה אחת הראשונות בתנועה הציונית-הסוציאליסטית⁵⁵ ופעלה באגף הנשי שלה (על כך בפרק השלישי בסעיף 3.3.3, עמ' 73 – 75). רקובסקי הוזמנה לכתוב את זיכרונותיה, כשחייתה בארץ ישראל, על ידי מועצת הפועלות לאחר שמלאו לה שבעים שנה ומילאה עשרות מחברות בכתב ידה בידיש. היא יכלה לבחור לכתוב את זיכרונותיה בעברית, שפה בה שלטה כמו בשפת אִם, אך היא הייתה קשורה בכל נימי נפשה לידיש: "לשון עמי שכה אהבתי".⁵⁶

הזיכרונות תורגמו לעברית ופורסמו בתל אביב ב-1951,⁵⁷ בידיש – שפת המקור – הם יצאו לאור בבואנוס איירס ב-1953,⁵⁸ התרגום לאנגלית יצא בארצות הברית כעבור כחמישים שנה.⁵⁹ שם הספר בעברית: **לא נכנעתי**, אינו כשמו בידיש: **זכרונות פֶּון אַ ייִדישער רעוואָלוציאָנערין**, אך הוא משקף את המאפיין המרכזי באישיותה של רקובסקי ואת המוטו של חייה, היא לא נכנעה לקשיים ולאסונות בחייה, וכך כתבה בדף האחרון של זיכרונותיה: "... אך מצוקות רבות ידעתי בחיי עשירי-היסורים – ורוחי איתנה בקרבי כאז כן עתה".⁶⁰

אנה פבלובנה ויגודסקיה

נולדה ב-1868 בבברויסק (מקום הולדתה של ונגרופ). היא ספרה שתמונות מעברה ארבו שנים בתת הכרתה וכשהתגלו לפנייה היא טוותה מהם "סיפור חיים" – כשם שנתנה לספר זיכרונותיה.⁶¹

When I ask myself where I get the things that I write about, it seems to me that all of this has lurking below the surface, in the realm of the subconscious, for many years. Now all the images and events appear before me as though alive, and when woven together, they form a picture of the past.⁶²

ויגודסקיה חילקה את סיפור חייה לארבעה פרקים: שנות הילדות, שנות הגימנסיה, שנותיה כסטודנטית למדעי הטבע בפטרבורג והשנים שבין בית הספר לחיים על אירוסיה וההכנות לנישואיה.⁶³

⁵⁴ שם, עמ' 200.

⁵⁵ כצנלסון-שזר, "אחת הראשונות" שם, עמ' 8.

⁵⁶ שם, עמ' 200.

⁵⁷ תרגום הזיכרונות ועריכתם נעשו על ידי דוד קלעי, שניהל את ארכיון העבודה של ההסתדרות.

⁵⁸ ראקווסקי, **זכרונות פֶּון אַ ייִדישער רעוואָלוציאָנערין**.

⁵⁹ Rakovsky, *My Life as a Radical Jewish Woman*.

⁶⁰ רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 200.

⁶¹ סיפור חייה של אנה פבלובנה ויגודסקיה תורגם מרוסית לאנגלית. ההקדמה המפורטת של המתרגמים והעורכים

שפכה אור על חייה של ויגודסקיה בתקופה של שינויים ואתגרים אישיים ופוליטיים (Avrutin and Greene, "Introduction" in Vygodskaya, *The Story of A Life*, pp. ix – xxviii).

⁶² שם, עמ' 11.

⁶³ פירוט של פרקי הספר (ראו להלן בפרק השני בסעיף 2.3.3, עמ' 46 הערה 256).

אביה של ויגודסקיה, דֵמַטל פֶּירנא, עבד במשך עשר שנים במכרה זהב בסיביר.⁶⁴ שם העניקו הגויים לאב את השם: פאבל סמנוביץ', ומכאן שמה אנה פבלובנה.⁶⁵ בבית דיברו יידיש והגם המשיכה ללמוד גם לאחר נישואיה, בדומה לרקובסקי, אך לא מהמקורות היהודיים, אלא ספרות רוסית עם הדוד גרגורי פֶּירנא, אחיו הצעיר של האב, שהיה ידידה. כשגרגורי נסע ללמוד בסמינר למורים הגם עזרה לו לממן את לימודיו כי אביו לא תמך בו, והמשיכה ללמוד עם מורה פרטי חשבון ונושאים נוספים.⁶⁶ באותם ימים לא היה נהוג שנשים נשואות ואימהות לילדים תלמדנה, לכן אני משערת שזו הייתה דרכה להפיג את בדידותה בשל ריחוקו של בעלה. בנוסף לאימה האהובה שנפטרה משחפת, ספרה ויגודסקיה על אחותה, שהייתה לה כאם, על סבה הגנדרן, על אימה החורגת ועל דודיה המשכילים, אֶחָיו של אביה, שבביתם התגוררו האחיות לאחר מות אימן והם גם דאגו ללימודיהן לפי הנחיותיו של האב. הלימודים היו המרכז בכל אחת מתקופות חייה של ויגודסקיה וגם בבגרותה, לאחר שהתאלמנה, היא נסעה ללמוד ולהשתלם בהוראה בחו"ל (פירוט לימודיה בפרק השני בסעיף 2.3.3, עמ' 45 – 48).

ויגודסקיה סיפרה שמשפחתה השתלבה בסביבה והפכה להיות "אירופאית" לאחר שהוריה היראים של אימה החורגת נפטרו.⁶⁷ בניגוד לאחותה שנישאה בשידוך, היא סרבה לנישואין הוריה להתערב בכך, בילתה עם צעירים ולבסוף הכירה לה אחותה סטודנט לרפואה, לו נישאה. הכרך הראשון של סיפור חייה, אותו כתבה בעידודו של ההיסטוריון שמעון דובנוב שאף כתב לו את ההקדמה, הופיע בריגה ב-1938.⁶⁸ את הכרך השני היא כתבה בגיל שבעים וחמש בגטו וילנה, אולם כתב היד אבד.⁶⁹ ב-23 בספטמבר 1943 כשהנאצים גרשו את שארית יהודי הגטו, היא נשלחה ברכבת עם רוב שרידי יהודי וילנה להשמדה, כשהיא בת שבעים וחמש.⁷⁰

הינדה ברגנר

נולדה ב-1870 בעיירה רָדִים (Radymno), מזרח גליציה. אביה של ברגנר היה סוחר תבואה והיא, לדבריה, נעשתה יד ימינו במסחר בתום לימודיה בבית ספר יסודי. במחקרי אתייחס ללימודיה (בפרק השני, בסעיף 2.3.4, עמ' 48 – 49). באוגוסט 1942 אבד קשר המכתבים איתה. מ"הצלב האדום" נודע לבניה שב-1942 היא חייתה בעיר פשמישל (Przemysl), ליד לבוב.⁷¹ בעידוד בנה המשורר, מלך רביץ', היא כתבה סיפורים קצרים על אירועים ואנשים בחייה מאז ילדותה. למרות שבעיני בניה לחיבורה אין ערך ספרותי, חברתי או מדעי,⁷² יש לו לדברי יצחק בשביס זינגר ערך של יצירה אינטימית המבטאת ראייה אנושית, נשית ויהודית עם תחושות והשגות של אישה המביטה

⁶⁴ בשנת 1856 אֶפְשֶרָה הממשלה הרוסית ליהודים לרכוש ולפתח את מכרות הזהב בסיביר (Vygodskaia, *The Story of A Life*, p. 8 and p. 152 n. 3).

⁶⁵ Avrutin and Greene, "Introduction" in *ibid.*, p. xv.

⁶⁶ שם, עמ' 14 – 15.

⁶⁷ שם, עמ' 54.

⁶⁸ שם, עמ' 3 – 4.

⁶⁹ הרמן קרוק, שהיה ספרן בגטו וילנה, סיפר ביומנו על רצונה של ויגודסקיה להמשיך לכתוב את סיפור חייה. היא הסתובבה חסרת מעש ברחובות הגטו בוויילנה לאחר ששכניה לחדר בגטו לא הסכימו שתכתוב על מדף מתקפל בחדר הצר. לבסוף, כשנפתח בגטו חדר קריאה, קרוק סידר עבורה מקום בו כתבה על אחד השולחנות (ראו: "Introduction" in Vygodskaia, *The Story of A Life*, pp. xxviii and Kruk, *The Last Days*, pp. 348 – 349). בספר לזכרם של מורי צישאָ, נכלל תיאור נוגע ללב של ויגודסקיה בגטו וילנה (התרגום לעברית שלי): "היא נראתה כל יום במטבח הילדים, אישה זקנה בשכמיה שחורה וכובע, פורשת בפנים מאובנות מפית, לוקחת את צלחת המרק הדליל שלה, מקפלת את המפית והולכת עד ליום המחרת" (ווינרנץ, *לערער-יזכור-בוך*, עמ' 144 – 145).

⁷⁰ ווינרנץ, *לערער-יזכור-בוך*, עמ' 145, ראו גם: "Introduction" in Vygodskaia, *The Story of A Life*, p. xxviii.

⁷¹ n. 67.

⁷² ברגנר, *בלילות החורף*, עמ' 12.

⁷³ שם, עמ' 11. יאן שוורץ הזכיר את זיכרונותיה של ברגנר, אף על פי שלא הייתה סופרת, בקפרו על אוטוביוגרפיות של סופרים ביידיש (ראו להלן הערה 121).

אחורה על שנות חייה שחלפו.⁷³ שמו של הספר: **בלילות החורף הארוכים**, נלקח ממשפט הפתיחה שלו, בו מתארת ברגנר את בדידותה ואת רצונה, כוונגרוף לפנייה, לספר לילדיה ולנכדיה הפזורים ברחבי העולם על ילדותה.

ה. רקע תיאורטי

ה.1. חינוך הבנות

בהתבסס על הנחת המחקר, שחינוך הבנות היה הגורם המרכזי והמשמעותי שהוביל לשינוי בחיי הנשים, אציג להלן סקירה על חינוך הבנות בחברה היהודית במאה התשע עשרה. ההיסטוריונים שאול שטמפפר ואליענה אדלר חקרו את נושא חינוכן של בנות יהודיות בתקופה זו; שטמפפר הציג נתונים סטטיסטיים על השוני בין חינוך בנים לחינוך בנות והתפתחות חינוך הבנות במזרח אירופה. לפי מחקרו הושפע חינוך הבנות ממקום מגוריהן בעיירה או בעיר וממצבה הכלכלי של המשפחה.⁷⁴ בלימודי בנות לא הייתה אחידות כבלימודי בנים, שלמדו טקסטים יהודים קלאסיים: תורה ומשנה בחדרים ייעודיים ותלמוד בישיבה. היו בנות שלמדו בחדר לבנות שעה ביום עם רבנית בעיקר לצורך קריאה של תפילות בסידור, קצת חשבון, לכתוב כתובות ברוסית ותפירה. והיו בנות שלמדו בחדר משותף עם בנים וסיימו את לימודיהן בחדר לאחר שלמדו קריאה, ואילו הבנים המשיכו ללמוד תורה. בנות למדו לא יותר מארבע שנים ובנים בממוצע תשע שנים. בשנת 1894 למדו ב-13,683 חדרים, שהיו פחות ממחצית מהחדרים ברוסיה הצארית, לא יותר מ-10,459 בנות לעומת 191,505 בנים. לאחר החדר המשיכו חלק מהבנות ללמוד בבתי ספר יסודיים ציבוריים ופרטיים.⁷⁵ לא כל הבנות שלמדו בבתי ספר יסודיים המשיכו לגימנסיות.

רוב הבנות הודרו מלימודי קודש ולכן גם מלימוד השפה העברית, שפת העילית הגברית הלמדנית, כך נוצר אי שוויון מכונן בנגישות לטקסטים הקנוניים של העם היהודי בין הבנים לבנות,⁷⁶ אולם היו גם מקרים יוצאים מן הכלל.⁷⁷ הִכוונה זו אף הביאה בנות ונשים לקבל כמובן מאליו את תפקידן המסורתי במשפחה.

אדלר בספרה *In Her Hands* התייחסה בין היתר לפתיחת בתי ספר פרטיים לבנות בקיסרות הרוסיה בשנים 1831 – 1881, שבהם למדו נוסאים יהודים וכלליים.⁷⁸ קרייז במחקרו על בתי ספר יהודיים פרטיים ציין שבשנת 1883 היו 63 בתי ספר יהודיים פרטיים לבנים ולבנות ובשנת 1889 הגיע מספרם ל-372 ולמדו בהם 17,604 תלמידים, שמתוכם 9,886 בנות.⁷⁹ בתי הספר גבו שכר לימוד ולכן למדו בהם בעיקר בני ובנות המעמד הבינוני והגבוה.

⁷³ הקדמה, בתוך ברגנר, **בלילות החורף**, עמ' 5 – 6.

⁷⁴ 63 – 87, Stampfer, "Gender Differentiation", pp.

⁷⁵ שם, עמ' 79 – 80.

⁷⁶ פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 62 – 67.

⁷⁷ למשל, רבי יחיאל מיכל פינס לימד את ארבע בנותיו בבית בעזרת מלמד פרטי חומש וכתובה בידיש. בהמשך הן למדו בבית ספר פרטי לא-יהודי במוהילב (Mogilëb), ביילורוסיה: רוסית, גרמנית וצרפתית לצד מקצועות אחרים (ילין, **לצאצאי**, עמ' 9, 11 – 12). אביה החסיד של איטה קאליש העניק לה חמישה חומשי תורה בתרגום ליידיש ("בית יהודה"). בכל שבת הוא בחן אותה על פרשת השבוע ובבגרותה היא אף קראה את ה**ביאור** של משה מנדלסון (היימן, **האישה היהודייה**, עמ' 56). לאחר שקאליש פרצה את חומות המסורת, טען אביה בעצב ששגה כשנתן לה ללמוד חומש מלכתחילה (קאליש, **אתמולי**, עמ' 71).

⁷⁸ 42, 78 – 95, Adler, *In Her Hands*, pp.

⁷⁹ קרייז, "בתי ספר יהודיים פרטיים", עמ' 286.

תוכנית הלימודים הייתה כשל בית ספר רוסי ממשלתי ומכיוון ששפת הלימוד הייתה רוסית הם היו גורם רוסיפיקטורי ומילאו תפקיד במודרניזציה של האליטה היהודית. לימודי הבנות כללו: לימודי דת, חשבון, קליגרפיה ולימודים שכונו "נשיים": ציור, ריקוד, מוסיקה ונגינה. המורים והתלמידים היו ברובם המכריע יהודים ולא התקיימו בהם לימודים בשבתות ובחגים.⁸⁰

למרות שנפתחו מסגרות לימוד לבנות, כמחצית מאוכלוסיית הנשים ואף יותר הייתה אנאלפביתית.⁸¹ בנות ממשפחות עניות בעיקר בעיירות לא למדו כלל והיו בורות. בערים כמו פטרבורג ואודסה, היו בנות עניות שלמדו תפירה בעזרת פעילות פילנטרופית (גם משפחת ונגרן יזמה הכשרה מקצועית לבנים ולבנות, ראו להלן בפרק השני בסעיף 2.4, עמ' 51 והערה 295 שם).⁸² הסתגרות העילית החברתית-כלכלית במרחבי מגורים ייחודיים (חצרות או רחובות) והתודעה המעמדית בחברה היהודית קיבלה ביטוי גם בתחום החינוך הביתי הפרטי.⁸³ בנות שהשתייכו למעמד הבינוני והגבוה בחברה היהודית למדו בבית, בעידוד הוריהן, עם מלמדים ומורים פרטיים.⁸⁴ בנות ואף בנים למדו במסגרות הביתיות והבית ספריות לא רק את שפת המדינה, אלא גם את שפת התרבות – גרמנית וצרפתית – ואף עברית.⁸⁵ לימוד השפה העברית ודקדוקה, לפני הרבע האחרון של המאה התשע עשרה, בטרם החלה נטייה לאומית או ציונית, היה לצורך נגישות למקורות היהודיים הקנוניים, ההלכתיים והספרותיים הקלאסיים, אך גם מסיבה רומנטיציסטית, שיבה אל השפה העתיקה, שמצאה ביטוי בחיבור ובקריאת יצירות ספרות בעברית דוגמת: **אהבת ציון** (1853) מאת אברהם מאפו.⁸⁶

החשיפה לתרבות ולהשכלה כללית ולימוד שפות היקנה **לצעירות** יתרון והן היו לעיתים מלומדות יותר מאמותיהן והחזיקו בהשקפות חופשיות יותר מבעליהן.⁸⁷ לבנות שלמדו לקרוא ביידיש ו/או בלשונות אחרות, היה חופש לקרוא להנאתן מגוון גדול של טקסטים, שהיה לא נגיש לגברים רבים. קריאתן היוותה מקור שופע של ידע אם כי לא תמיד בהכרח אמין.⁸⁸

נשים ששאפו להתקדם ולרכוש מקצוע למדו בקורסים מקצועיים: הוראה, מילדות ורפואת שיניים. עיסוקים אלה אפשרו להן להתפרנס ולעמוד ברשות עצמן.⁸⁹ נשים, ממשפחות שיכלו לממן לימודים גבוהים, המשיכו ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה, לדוגמה בקורסים הגבוהים לנשים בפטרבורג או באוניברסיטאות לרבות מחוץ לרוסיה.⁹⁰

מגוון אפשרויות החינוך לבנות מופיע הן בזיכרונות והן בסיפורת, מתואר בהם חינוכן של המְחַבְרֹת ושל דמויות בדיוניות וכן תרומתן הציבורית שנבעה מהשכלתן (ראו להלן בפרק השני), אך גם השפעת העדר השכלה על חיי בנות כמו התופרות העניות (על כך בפרק השלישי).

⁸⁰ שם, עמ' 285 – 296.

⁸¹ פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 65.

⁸² Adler, *In Her Hands*, pp. 129 – 130.

⁸³ זלקין, **אל היכל ההשכלה**, עמ' 63 – 64. דוגמאות לכך: רוקובסקי למדה בביתה עם מורים ומלמדים לפי תוכנית הלימודים בגימנסיה, לרבות רוסית, גרמנית ועברית, וגם פיינגברג למדה עם מלמדים בביתה וגם ביחד עם בני הגביר (ראו להלן בפרק השני סעיף 2.3.2. עמ' 44 וסעיף 2.3.5. עמ' 50 בהתאמה).

⁸⁴ זלקין, "מבוא", שם, עמ' 13 – 15; זלקין, **בעלות השחר**, עמ' 65 – 66.

⁸⁵ זלקין, **אל היכל ההשכלה**, עמ' 152, וראו גם: פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 78 – 82.

⁸⁶ זלקין, **אל היכל ההשכלה**, עמ' 152 – 155. על הרומן **אהבת ציון** (ראו בפרק השני, סעיף 2.3.5, עמ' 49 הערה 287).

⁸⁷ פרוש, שם, עמ' 224. בכיתתה של אנה פבלובה ויגודסקיה בקורסים הגבוהים בפטרבורג 17% מתוך 300

⁸⁸ פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 144.

⁸⁹ רוזנטל-שניידרמן, **נפתולי דרכים**, עמ' 222. ראו גם: Adler, *In Her Hands*, pp. 124 – 132.

⁹⁰ פיינר, "האישה היהודייה המודרנית", עמ' 467. בשנת 1886, 1856 (14.5%) מהסטודנטים באוניברסיטאות באימפריה הרוסית היו יהודים לעומת 247 (5%) ב-1876 (ראו: Nathans, *Beyond the Pale*, p. 218). בשנת 1880, 16% מהצעירות בקורסים הגבוהים בקייב ובמוסקבה ו-17% בפטרבורג היו יהודיות והיוו 34% ל בקורסי הרפואה בפטרבורג (ראו שם, עמ' 224). בכיתתה של אנה פבלובה ויגודסקיה בקורסים הגבוהים בפטרבורג 17% מתוך 300 תלמידות בשנה א היו יהודיות. (ראו בפרק השני סעיף 2.3.3, עמ' 47 הערה 272).

ה.2. "שאלת נשים" - מה עיכב את כתיבתן של נשים משכילות וגרם להשכחתן?

"שאלת נשים"⁹¹ הוא שמה של מסה, שכתבה טויבה סג"ל מווילנה בעברית, כשהייתה בת עשרים, והתפרסמה בהמשכים בכתב העת: **העברי** בשנת 1879.⁹²

ואף כי ידעתי, כי שאלת נשים לא תפתר במכה"ע [במכתבי העתים] בשפת עבר, ומה גם על ידי, אשר אשה אנכי, ודעתי קלה, אולם בתקותי המעטה, אולי יכנסו דברי אל לבב איזה מן הקוראים, וישנו את מבטם על מצב חנוך בנותיהם וחיי ערך נשותיהם ואהובותיהם, אגברה נא חילים ואשנס כגבר מתני ללחום בעטי הדלה מלחמת הנשים.⁹³

סג"ל, מודעת לחולשת מעמדה החברתי כאישה, מגייסת את עטה ויוצאת אתו בנחישות למלחמה מטאפורית למען הנשים המדוכאות בחברה היהודית בכללה, בתקווה שיש קוראים שיצטרפו אליה וירצו לשנות את מצב הנשים. היא משמיעה קול נשי חלוצי, בוטה ורדיקלי, זעקת מחאה עם אידיאולוגיה פמיניסטית במונחים עכשוויים ומצפה לעשייה שתביא לתוצאות.⁹⁴ כדי להציג את הזלזול של הגברים בנשים השתמשה סג"ל בדימוי הנשים ליצורים חסרי תבונה – לקופים, תוך שהיא מגלה בקיאות במקורות שנשים יהודיות הודרו מלימודם:

האם קופים אנחנו ולא בינת אדם לנו, כי כן יתמהו הגברים, אם ימצאו בנו דבר מצוין? ותחת אשר יחשבו להלל אותנו, הלא יחללונו בזאת, והילולם הוא חילולם. וחז"ל הלא שפטו: "כי בינה יתירה נתן הקב"ה באשה יותר מבאיש".⁹⁵

סג"ל הציעה שינוי חברתי כולל ביחס לנשים יהודיות, כך שעל ידי שיפור חינוכן של הבנות ובעזרת רכישת מקצוע הן תוכלנה לעמוד ברשות עצמן ולהשתחרר מתלותן בגברים.⁹⁶ המסה "שאלת נשים" ובה קריאה לאמנציפציה של הנשים היהודיות לא עוררה דיון, לא זכתה לתגובה ונשכחה, אולי משום שהקדימה את זמנה ופורסמה בשפה שאך קומץ אנשים קראו והבינו. בניגוד לה המסה הפמיניסטית באנגלית: **חדר משלך** שכתבה וירגינייה וולף (1882 – 1941) ב-1929, על הקשר בין נשים לבין ספרות בעקבות הרצאה שנשאה בפני נשים, נחשבת עד היום לחיבור מכוון על מצבה של האישה הכותבת. המונח "חדר משלך" הפך למטבע לשון כאז כן היום והגדיר תנאים הכרחיים כדי שאישה תהיה חופשיה ועצמאית לכתוב. בין היתר הציפה וולף במאמרה את השאלה על היעדרותן של נשים מהספרות: "שהרי זו תעלומה בלתי-פתורה, מדוע

⁹¹ טויבה סג"ל שאלה למסתה את המונח "שאלת נשים", שמקורו בעולם המסורת (שאלה שאישה מפנה לרב בעניין הלכתי שנוגע לנשים). היא יצקה למושג שאלת נשים משמעות שונה – מגדרית – כדי להציג את האגינדה שלה על יחסם של גברים לנשים ועל מצב חינוך הבנות, זאת למרות שידעה ששאלת נשים לא תיפתר על ידה בהיותה אישה (ראו להלן).

⁹² סג"ל, "שאלת נשים", **העברי**, 16 (1879), עמ' סט, עז – עח, פה, צד, קא – קב. ראו גם: כהן ופיינר, **קול עלמה**, עמ' 211 – 218. השבועון הגליציאי **העברי** יצא לאור בעיר ברודי (Brody) במחוז לבוב. עורכו היה יעקב ורבר. הוא העיר בתחילת המסה "שאלת נשים": "חזון נפרץ הוא בימינו אלה לראות עלמה כותבת עברית, ולכן ניתן מקום לדבריה, אף כי לא נסכים לכל מחשבותיה".

⁹³ כהן ופיינר, **קול עלמה**, עמ' 212.

⁹⁴ פיינר, "אישה בשערי ההשכלה", עמ' 405 – 415.

⁹⁵ כהן ופיינר, **קול עלמה**, עמ' 216.

⁹⁶ המודעות של צעירות לאפלייתן בחינוך ורצונן לשינוי באה לידי ביטוי בדיווח מאת א. ג. הארינפלד, שהתפרסם בשבועון ביידיש **קול מבשר**, שש עשרה שנים לפני פרסום מסתה של סג"ל. הדיווח נכתב בשם כול בנות העיר קרמניץ (Krzemieniec), אוקראינה, פורסם ללא כותרת ונפתח בשם העיר: "קרעמיניץ". הארינפלד קראה לפרנסי העיר להקים בית ספר לבנות בעקבות הקמת בית ספר לבנים. היא מתארת חדר עלוב וקטנטן שרוחבו קצת יותר מקבר, שבו אמורים ללמוד כשישים בנות ובנים בתנאים בלתי אפשריים עם מלמד שנעדר חודשים לרגל עסקיו, וכשהוא נמצא הוא מתעלל בילדים. הארינפלד הציעה שבבית ספר לבנות תהיינה שתי כיתות וילמדו בו יידיש, רוסית, גרמנית, צרפתית, חשבון וכל מיני עבודות יד. לגבי חשיבות הלמידה היא הוסיפה: "פֶּאָר די עלטערן איז מער כבוד אַז די קינדער זענען געלערנט". בסיום הדברים אישרה המערכת שהם אכן נכתבו על ידי נערה, וציינה שהם פורסמו ללא שינוי (הארינפלד, **קול מבשר**, עמ' 568 – 571). גם מארקל-מוזסון השמיעה קול מחאה באותה שנה, ב-1863, אך במכתב פרטי לאברהם מאפו על קיפוח חינוכן של הבנות בהשוואה לבנים (ראו להלן הערה 103).

בתקופה שבה כל גבר שני, כך נראה, היה מסוגל לכתוב פזמון או סונטה, לא נכתבה אפילו מלה בידי אישה".⁹⁷ תשובתה הייתה שגאונות כמו של שייקספיר אינה צומחת בין אנשים חסרי השכלה, בין אנשים עמלים ומשועבדים וגם לא בקרב נשים, שלא מצפים מהן לשום הישג אינטלקטואלי, זאת למרות שגאונות מסוימת התקיימה בהכרח גם בין נשים, אך לא ניתן לה ביטוי בכתיבתן.⁹⁸ מהות קיומה של האישה היה לשרת את צרכיו של הגבר.⁹⁹

וולף גם כתבה שהסופרות נרתעו מביקורת ועל היחס השלילי לו זכו, כדוגמת ג'ורג' אליוט (George Eliot), אמילי ברונטה (Emily Bronte) וג'ייין אוסטון (Jane Austen), ששיקפו ברומנים שכתבו את הערכים ואת החיים במאה התשע עשרה. כך כתבה וולף על היחס לסופרות: "... גם במאה התשע עשרה מאמצי הנשים ליצור אמנות לא זכו לעידוד. ההיפך הוא הנכון, הן נתקלו בבוז, בעלבונות, בהרצאות ובהטפות מוסר".¹⁰⁰

כדוגמה לדבריה של וולף אפשר להביא את הביקורת המחמירה שכתב דוד פרישמן על רומן הביכורים בעברית של שרה פייגה פונר-מיינקין: "אהבת ישרים" שיצא לאור ב-1881. פרישמן אף יצא בגלוי ב-1887 נגד הנחלת השפה העברית לנשים יהודיות, כדי לרפות את ידיהן ולהניאן מכתובה בעברית, הוא רצה לשמר את חלוקת התפקידים המסורתיים בין המינים.¹⁰¹ לעומתו יהודה לייב גורדון (יל"ג) גייס את ביקורתו לרומן של פונר-מיינקין לצורך קידומה של כתיבת נשים בעברית, מה שעודד את פונר-מיינקין להמשיך בכתיבה.¹⁰² אוסיף על כך שבין הכותבות בעברית נחשבה מרים מארקל-מוזסון (1839 – 1920) לאישה המודרנית הראשונה שהצליחה ליצור קשרים עם משכילי זמנה: אברהם מאפו ויל"ג, ולהתקבל בחוגי המשכילים הגברים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה,¹⁰³ אולי כי בחרה לתרגם ספרים ולפרסם מאמרים בכתיבת עת ולא כתבה יצירה מקורית.¹⁰⁴ כאמור, פרסום הסיפורים ביידיש והנובלה האוטוביוגרפית של פייגנברג, היו תלויים בקשרים ובהיכרות עם עורכים וסופרים, וגם ויגודסקיה כתבה את סיפור חייה בעידודו של שמעון דובנוב.

וולף העלתה במסתה גם את הקושי העיקרי, שעמד בפני הסופרות: היעדר מסורת של כתיבה נשית להסתמך עליה. בסוף דבריה היא שואלת: "אבל מדוע בכלל צריכות הנשים להתאמץ כל-כך לכתוב ספרים, תוכלו לטעון, ומדוע הדבר כה חשוב בעיניך כאשר על-פי הודאתך המאמץ כה מפרך, ...?"¹⁰⁵ והשיבה:

⁹⁷ וולף, **חדר משלך**, עמ' 52.

⁹⁸ שם, עמ' 60.

⁹⁹ שם, עמ' 65.

¹⁰⁰ שם, עמ' 66.

¹⁰¹ בניגוד לדבריו אלה, כתב דוד פרישמן מאוחר יותר דברים נלבבים על שירתה הסנטימנטלית של מרים אולינובר ביידיש (ראו: דברי הקדמה בתוך אולינובר, **האוצר של סבתא**, עמ' 9 – 11). ייתכן שהדבר נבע מהיחס השונה לשירה ביידיש שכתבו נשים בהשוואה לפרוזה ביידיש ובעברית (ראו הערה 15 לעיל).

¹⁰² פרם-כהן, **הסופרת העברית הראשונה**, עמ' 258 – 261, ראו גם: פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 238 – 240.

¹⁰³ שקד, **"אתאמץ לחדור אל משכן כבודך"**, עמ' 51 – 52. מארקל-מוזסון ביקרה פעמיים בביתו של מאפו בקובנה, והתייעצה איתו. בין היתר כתבה לו על קיפוח הבנות בחינוך בעקבות הקמת בית ספר מפואר לבנים בעיירת מגוריה, סובאלק (Suwałki), פולין. מכתבה ותשובת מאפו התפרסמו בהמגיד 7 (20 במאי 1863), עמ' 155 – 156 (ראו: כהן ופיינר, **קול עלמה**, עמ' 201 – 203 וגם: כהן, **קול משלהן**, עמ' 156 – 157). ההתכתבות שלה עם מאפו ויל"ג נדונה בספרו של שמואל ורסס, **ידידתו של המשורר**.

¹⁰⁴ פיינר, "האישה היהודייה המודרנית", עמ' 499, ראו גם: כהן ופיינר, **קול עלמה**, עמ' 81. גם בתקופה מאוחרת יותר, בין שתי מלחמות העולם, נתקלו הסופרות והמשוררות בזלזול ולעיתים אף בעויינות גלויה, כשניסו לחדור למרכז החיים הספרותיים בוורשה. מלך רביץ' התייחס לכתיבת נשים כסנטימנטלית וכנטולת מעוף, שאף לא תהייה ראויה להערכה בעוד זמן רב. קדיה מולודובסקי העזה להגיב ותלתה ברביץ', כנציג הממסד, את האשם על כך שאין ושלא תהייה כנראה משוררות יידיש בעלות שיעור קומה (כהן, נתן, **ספר, סופר ועיתון**, עמ' 222 – 223).

¹⁰⁵ וולף, **חדר משלך**, עמ' 120.

אם תחשבו על כל היוצרות הגדולות בעבר – סאפפו ביוון העתיקה, מוראסאקי ביפן של המאה העשירית, או אמילי ברונטה – תגלו כי כל אחת מהן היא לא רק חלוצה אלא גם יורשת, שקיומה התאפשר בזכות נשים שקדמו לה וסיגלו לעצמן את הכתיבה כהרגל טבעי.¹⁰⁶

לפי וולף, הכתיבה היא צורך והרגל והספרות היפה מקבלת השראה ומושפעת מכול מה שנכתב לפנייה והתפרסם על ידי יוצרות גדולות בעבר בכל הסוגות, וכך כל מה שייכתב בהווה ישפיע על הכתיבה של סופרות בעתיד. אלא שנחוץ תנאי קודם והכרחי כדי להיות סופרת, ועליו חוזרת וולף כמו על מנטרה: אישה חייבת שיהיה לה חדר משלה והכנסה קבועה כדי שתוכל להיות פנויה לכתיבה.¹⁰⁷ פאולינה ונגרוף היא דוגמה בולטת לאישה (יהודייה) שהקדימה את וולף בכמה עשורים, וכאלמנה אמידה, ספרה בזיכרונותיה שיש לה חדר משלה בביתה של אחותה קתי, שבו כתבה את זיכרונותיה.¹⁰⁸

בהמשך לדבריה של וולף, כתבה עמליה כהנא-כרמון (1926 – 2019) שלאישה אין "חדר משלה", אלא פינה ב"עזרת הנשים", מטאפורה למקום בקרן זווית בו היא מתבוננת ושוקת. היא הגדירה אישה סופרת כמי שכותבת ספרות נשים.¹⁰⁹ מכיוון שהתרבות העברית והישראלית מתבססת על העולם הגברי הרי שמצפים מאישה לכתוב כמו גבר. אולם נשים נאמנות בכתיבתן לזהותן הנשית ולדרך בה הן תופסות את העולם, לכן היא מאבחנת שיצירתה של סופרת במיטבה נחשבת פחותה משל סופר גבר במיטבו.¹¹⁰

1. התייחסות המחקר לכתיבת נשים

1.1. סוגת הזיכרונות כמקור במחקר

כנזכר, היוותה סוגת הזיכרונות תשתית למספר מחקרים שנערכו בארץ ובעולם, זאת בשונה מהסיפורת בידידי שכתבו נשים שכמעט ולא נחקרה עד לאחרונה. פולה היימן חקרה את התפקיד והייצוג של נשים יהודיות באירופה כולל במזרח אירופה ובארצות הברית במאבקן להגדיר את מקומן והשפעתן על עתידן. היא הסתמכה על זיכרונות שחיברו נשים,¹¹¹ והתייחסה במחקרה למהפכות ולפמיניזם של פועה רקובסקי ונשים נוספות.¹¹² מרים סמט חקרה בעבודה לתואר שני את חייה ופועלה של רקובסקי.¹¹³ שולמית מגנוס חקרה באופן מקיף ביותר את זיכרונותיה של פאולינה ונגרוף.¹¹⁴ אליענה אדלר הציגה במאמר את תרומת החינוך לשינוי במעמדן של הנשים והסתמכה על זיכרונותיהן של שתי המחנכות: רקובסקי וויגודסקיה.¹¹⁵ כנזכר, שאול שטמפפר התייחס לתרומת זיכרונותיה של ונגרוף למחקר על ההיסטוריה היהודית במזרח אירופה.¹¹⁶ נעמי זיידמן חקרה את השינוי בדפוסי הנישואין והאהבה בחברה היהודית המסורתית וביטוייה בסיפורת היפה. היא פתחה את המבוא לספרה בציטוט

¹⁰⁶ שם, עמ' 120.

¹⁰⁷ שם, עמ' 116, 114, 125.

¹⁰⁸ Magnus, *A Woman's Life*, p. 150.

¹⁰⁹ כהנא-כרמון, *להיות אישה סופרת*, עמ' 13.

¹¹⁰ שם, עמ' 62.

¹¹¹ היימן, *האשה היהודיה*, עמ' 52 – 53, 56 – 58, ראו גם: 320 – 332, "Coda: From Tradition", pp.

¹¹² Hyman, "Discovering Puah Rakovsky", pp. 97 – 115. היימן הייתה גם שותפה לתרגום ולעריכה של

זיכרונותיה של רקובסקי מידיש לאנגלית (Rakovsky, *My Life as a Radical Jewish Woman*).

¹¹³ סמט, "שכל מרדנותה".

¹¹⁴ Magnus, *A Woman's Life*.

¹¹⁵ Adler, "Bildungs Romance", pp. 419 – 426.

¹¹⁶ Stampfer, "Memoirs of Grandmother", pp. 149 – 151.

מהזיכרונות של ונגרוף על השינוי המהיר שהתרחש בין נישואי אחותה אווה לבין נישואיה שלה כעבור שנתיים.¹¹⁷ איריס פרוש הסתמכה במחקרה על נשים קוראות בין היתר על הזיכרונות של ונגרוף, של ברגנר ושל פייגנברג ועל זיכרונותיה של רקובסקי לגבי הוראת השפה העברית לבנות.¹¹⁸ בנוסף, היא השתמשה בזיכרונות שכתבו גברים על הרגלי הקריאה בידיש של אימהותיהם.¹¹⁹

בעבודה זו לא אדון ברומן האוטוביוגרפי של אסתר קרייטמן, **דער שדים טאַנץ** (1936),¹²⁰ אך חשוב לציין כי הוא נזכר בספרו של יאן שוורץ: *Imagining Lives Autobiographical* *Fiction of Yiddish Writers*,¹²¹ שהחמיא לאיכויות האמנותיות של הרומן: "Kreitman's work is the first example of the multifaceted like-writing in the Singer family"¹²². הוא גם טרח להזכיר לצד הייחוס המשפחתי של קרייטמן, כבת הבכורה במשפחת זינגר, את אפליית המגדרית במשפחתה: "The story of disinheritance as the black sheep of the family for reasons of gender"¹²³. אף על פי כן הוא לא כלל את יצירתה בספרו בהסבירו שהסיבה לכך היא שקרייטמן כתבה את הרומן בלונדון ולא במזרח אירופה או בארצות הברית, שם פעלו המרכזים הגדולים שבהם נכתבו סיפורי חיים בידיש. שוורץ לא הזכיר כלל את הנובלה האוטוביוגרפית: **די קינדער יאָרן** של הסופרת רחל פייגנברג, למרות שענתה על כל הקריטריונים שמנה לבחירת המקורות לספרו. לדעתי, שתי היצירות הללו לא נחקרו על ידי שוורץ גם מסיבה מגדרית. זה המקום להדגיש שרוב המחקרים על הזיכרונות שכללתי במחקרי נערכו על ידי חוקרות, כפי שצינתי. ניתן להניח שהמחקר על זיכרונות שכתבו נשים התפתח בהשפעת ההיסטוריוציזם החדש (New Historicism), אסכולה שפיתחה בין היתר גישה ספרותית פמיניסטית. במסגרת אסכולה זו זוהו נושאים חדשים למחקר והחלה הכרה של המחקר גם בכותבות וביצירותיהן.¹²⁴

¹¹⁷ על אווה נאסר למרות תחנוניה לראות את פני ארוסה עד החופה ואילו ונגרוף נשארה לבד עם ארוסה לאחר התנאים (Seidman, *The Marriage Plot*, pp. 1 – 19).

¹¹⁸ פרוש, **נשים קוראות**, 178 – 180, 188, 219, 221, 225.

¹¹⁹ שם, עמ' 137.

¹²⁰ ג'סטין קאמי (Justijn Cammy) כתב בהקדמה לתרגום סיפוריה של סלומה פרל מידיש לאנגלית שהרומן **דער שדים טאַנץ** תורגם לאנגלית ופורסם ב-1946 על ידי בנה של קרייטמן, מוריס קאר, בשם: *Deborah* וחזר ופורסם ב-1954 וב-1983 (Kreitman, Esther, *Deborah*, translated from Yiddish by Maurice Carr, London: Virago,) וב-2009. הרומן פורסם מחדש תחת השם: *The Dance of Demons* ב-2004 וב-2009 (Singer, Kreitman, Esther,) *The Dance of Demons*, translated from Yiddish by Maurice Carr, New York City: The Feminist Press, 2009, ראו: Cammy, "Introduction", in *The Canvas*, p. xx).

¹²¹ שוורץ כלל בספרו שמונה אוטוביוגרפיות בידיש שכתבו על ידי סופרים בין השנים 1894 – 1956. הוא הסביר את בחירתו בסופרים שהאוטוביוגרפיות שלהם מייצגות נרטיבים אישיים שארוגים בעולם של יהדות מזרח אירופה שהיה ונעלם והן בעלות ערך אמנותי. המשותף לכול הסופרים הוא לידתם במזרח אירופה, ושהיו חלק משני המרכזים הגדולים של תרבות היידיש: במזרח אירופה ובארצות הברית. שוורץ הזכיר גם זיכרונות שכתבו נשים בעלות ייחוס, שלא היו סופרות כמו למשל בלה שגאל והינדה ברגנר, אך לא הרחיב את העיסוק בהן (Schwarz, *Imagining Lives*, pp. 16 – 19).

¹²² שם, עמ' 17.

¹²³ שם, שם.

¹²⁴ ההיסטוריוציזם החדש היא אסכולה ביקורתית שמייסדיה הם: קתרין גלגר (Catherine Gallagher) וסטפן גרינבלט (Stephen Greenblatt), שהפנתה את מחקר הספרות ליצירות שנחשבו מינוריות ושערכן וחשיבותן אינם מוסכמים על הכול. במסגרת ההיסטוריוציזם החדש נחקרות יצירות של אוכלוסיות מוחלשות, למשל: סופרות וסופרים מהעולם השלישי, והכללתן בתרבות (Gallagher and Greenblatt, *Practicing New Historicism*, pp. 9 – 46). וגם: הס, **חיק-האם**, עמ' 44 – 46.

2.1. מודלים תיאורטיים לקריאה ולניתוח של הטקסט הנשי

ההתעלמות מהסיפורת של נשים, השכחתן של סופרות בעברית וביידיש והביקורת השלילית על כתיבתן, הבהירה שיש צורך להתייחס לסופרות כקבוצה נפרדת בעלת דרכי ביטוי שונות משל סופרים.

מבקרת הספרות והחוקרת הפמיניסטית, אליין שוואלטר, זיהתה את הצורך לייצר קריטריונים ייחודיים להערכת יצירתן של נשים ובאמצעותם לאפשר שיח ביקורתי והתייחסות מותאמת של הביקורת לספרות שכתבו נשים, שתהיה שונה מהביקורת המקובלת לספרות שכתבו גברים. היא הציגה בשנות השבעים של המאה העשרים את המונח הפואטי, הביקורתי והפמיניסטי: "גינקרטיקה" (Ginocritics) – ביקורת נשית. מטרת הגינקרטיקה היא לפתח מודלים חדשים לניתוח של כתיבה של נשים במקום לאמץ את אלה המתאימים לכתיבה של גברים:

In contrast to this angry or loving fixation on male literature, the program of gynocritics is to construct a female frame work for the analysis of women's literature, to develop new models base on the study of female experience, rather than to adapt male models and theories.¹²⁵

במאמרה: "ביקורת פמיניסטית בשממה" הציעה שוואלטר לקרוא את הטקסט הנשי ולפרש את מאפייניה הייחודיים של כתיבה על ידי נשים, בהתבסס על החוויה הנשית הסובייקטיבית והתנסויות משותפות כנשים.¹²⁶ היא הניחה שיש מכנה משותף וייחודי בכתבים של נשים, שתיאור דמות האישה שונה מתיאורה על ידי גברים, ושניסיון כנשים מאפשר להן לכתוב ספרות בעלת דגשים ודרכי ביטוי השונים מאלו שרווחים בספרות שכתבו גברים. היא הוסיפה שניתן לכוון קבוצה ספרותית נפרדת לנשים ובדרך זו לברר מה השוני בין כתיבה של נשים לבין כתיבה של גברים ובאיזה אופן אישה סופרת מעצבת את הביטוי היצירתי שלה.

שוואלטר ציינה שלושה מודלים כחלק מהכתיבה של הנשים האירופאיות במאה התשע עשרה: המודל הלשוני, המודל הפסיכולוגי והמודל התרבותי. המודל הלשוני בוחן את יצירתה של שפה נשית ייחודית, המודל הפסיכולוגי מתמקד במרכזיותן של מערכות יחסים בין הדמויות, כמו קשרים בין אם לבת, כמו יחסים במשפחה וכמו סולידריות עם נשים אחרות, והמודל התרבותי עוסק בחשיבותו של מרחב תרבותי נשי בתוך התרבות הכללית ההגמונית הפטריארכלית.¹²⁷ המודל התרבותי מסייע לנו לקרוא את הסיפורת הנשית כשיח בעל קול כפול הנע בין הטקסט הגברי השולט לבין הטקסט הנשי המושתק, שפונה על ידי סנדרה גילברט (Sandra Gilbert) וסוזן גובאר (Susan Gubar), פלימפססט (Palimpsest).¹²⁸ האנלוגיה הספרותית של מושג הפלימפססט היא באמצעות כתיבה רב שכבתית לצורך הסתרת האותנטיות הפנימית של הטקסט מתחת

¹²⁵ Showalter, "Towards a Feminist Poetics", p. 28.

¹²⁶ שוואלטר, "ביקורת פמיניסטית", עמ' 244 – 275.

¹²⁷ שם, עמ' 263 – 270.

¹²⁸ *Palimpsest* הוא שם הנובלה של המשוררת האמריקאית, הילדה דוליטל (Hilda Doolittle, 1886 – 1961) המוכרת בשם העט H.D. לפי גילברט וגובאר: עיצוב פני השטח של היצירה מסתירים ומטשטשים שכבות של משמעות ועומק פחות נגישים ופחות מקובלים חברתית. המשימה הקשה של נשים סופרות הייתה ליצור סמכות ספרותית ובו זמנית לערער את הסטנדרטים של הספרות הגברית (Gilbert and Gubar, *The Mad Woman*, 1979, p. 73. פלימפססט ביוונית palin – שוב, psao – מוחק. כלומר, על הקלף (Parchment) ניתן למחוק קטע שנכתב קודם כדי לפנות מקום לכתיבה שנייה, ולשחזר את מה שנכתב בכתיבה הראשונה 65 – 64, Cohen, "The Maskilot", pp. 27 – 28).

לשכבה הגלויה שתואמת את המוסכמות הספרותיות ההגמוניות. בכתבתן של נשים יש לחשוף את הטקסט הנוסף המושתק במידה זו או אחרת ומצפה לקריאה. טובה כהן מצאה שה"גינקריטיקה" מתאימה גם לכתבתן בעברית של נשים משכילות במאה התשע עשרה, שבה הן ספרו על חייהן ועל עולמן דרך החוויה הנשית. כהן בחנה במחקרה באיזו מידה הייתה כתיבתן "נשית" ("feminine"), לא רק כעובדה ביוגרפית אלא גם באופייה הספרותי. האם הן כתבו כנשים והאם חוויותיהן כנשים, מאבקייהן וספקותיהן כנשים יוצרות וכותבות השפיעו על כתיבתן?¹²⁹ לדעתי, כהן בדומה למה שכתבו וולף ושוואלטר, הסכימה שהכותבות לא רק חוו את העולם דרך גוף ומודעות של אישה, אלא הן חיו באותה חברה תרבותית, שבה בהעדר מסורת של כתיבה של נשים ללמוד ממנה, הן פעלו בחלל ריק וחוו "אחרות", שנבעה בין היתר מכך שהסופרים הגברים לא הכירו בהן ובכתיבתן. גיון סושן (June Sochen) שחקרה את כתיבתן של סופרות יהודיות בארצות הברית,¹³⁰ מציינת שהסופרות כתבו על נושאים קרובים להן ולערכיהן וראו בכתיבה תהליך זיהוי וברור עצמי גם יחד:¹³¹

All writers choose subjects that speak to them, that engage their interests, their values, and their very essences. Whether nonfictional or fictional, the creatures created, the situation described, and the struggles enacted all reflect aspects of the writer's own being. Writing is both a well identifying and a self-clarifying process.¹³²

ז. סיכום

בסיפורת ובזיכרונות, שהם המקורות למחקרי, מתארות הכותבות מנקודת מבטן את חיי האישה היהודייה במזרח אירופה בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים. בכתבתן הן מתייחסות לשינויים בחיי נשים, שקרו בהשפעת החינוך, חשיפת נשים בזמן לימודיהן לסביבה הלא-יהודית ופנייתן של נשים לתנועות פוליטיות. במחקרי בחרתי להתאים את המודל התיאורטי שהציעה טובה כהן לאפיון כתיבתן של סופרות בעברית במאה התשע עשרה, ולהרחיבו על סיפורת ביידש ועל זיכרונות ביידש, בגרמנית וברוסית. לצורך כך התאמתי את המודל להשפעת החינוך ותנועות פוליטיות על השינוי בחיי נשים והבאתי דוגמאות לכך מהסיפורת ומהזיכרונות (ראו להלן בפרק השני, סעיף 2.6, עמ' 55 – 58 ובפרק השלישי, סעיף 3.4, עמ' 75 – 76). כמו כן אתייחס למודל התיאורטי של אליין שוואלטר ולגישה המגדרית של גיון סושן לכתבת נשים ביידש (ראו בפרק הראשון). מחקרי שמתייחס לשתי הסוגות ביחד (לסיפורת ביידש ולזיכרונות ביידש, בגרמנית וברוסית) יתווסף ויתרום נדבך נוסף בגישה מגדרית למה שפורסם עד כה על ספרות נשים ביידש.

¹²⁹ Cohen, "The Maskilot", pp. 59 – 62.

¹³⁰ גיון סושן ניתחה במאמר את כתיבתן של עדנה פרבר (Edna Ferber, 1885 – 1968) ופאני הרסט (Fannie Hurst, 1889 – 1968), שהיו בנות דורן של הסופרות במחקרי. פרבר התמקדה ביצירתה באישה חזקה שהתגברה על מכשולים ענקיים כדי להצליח ולקבוע את גורלה.

¹³¹ Sochen, "Identities within Identity", pp. 6 – 10.

¹³² שם, עמ' 9.

פרק ראשון: זוגיות והתמודדות עם קונפליקטים

1.1. כיצד אפיינו כותבות את יחסם של בני-זוגן אליהן?

במבנה הפטריארכלי של המשפחה היהודית, הכוח והשליטה היו בידי גברים: אב ובעל.¹³³ נשים שהיו מודעות למצבן הנחות ושהיו להן תובנות על כך, העבירו ביקורת על שליטתו של הבעל בחייהן. להלן שלוש דוגמאות לביקורת הגלויה והישירה שהופיעה בזיכרונותיהן של פאולינה ונגרוף ושל פועה רקובסקי ובסיפור "הביתה" מאת מריה לרנר. ונגרוף כתבה בכאב על עריצותו של בעלה, שראה בה חפץ הכרחי עבורו, ולא אדם בעל עקרונות והרגלים, שיש להכיר בעולמו הפנימי:

He's never understood, or given himself the trouble to see, how he can view me as anything other than a necessary object. The thought has never occurred to him that I have my own principles, my own habits. He's never taken the trouble to approach my inner being, to recognize it. He demands submission from me. He demands desertion of my principles.¹³⁴

He became despotic beyond all measure.¹³⁵

רקובסקי כתבה שגם ההשכלה לא הביאה שינוי בהתייחסות הגבר לאישה:¹³⁶

גם לאחר שהבחורים ניתקו את הכבלים אשר כבלום בהם ומצאו את הדרך אל ההשכלה הכללית – גם אז לא חל שינוי במצבן של הצעירות. הן המשיכו להיות שרויות בחשכת הדורות שעברו והוסיפו להיכנע לפקודת האב, ואחרי כן – לזו של הבעל, בהתאם לכתוב "והוא ימשול בך".¹³⁷

לרנר שמה בפיה של אנה, גיבורת הסיפור "הביתה", קריאת תגר נגד תפקידיה המסורתיים של האישה במשפחה, והשוותה את מעמדה לשל שפחה. וכך אמרה אנה לבת דודתה ברגע פרידתן לפני שהפליגה לבדה לארץ ישראל:

אני לא אוכל להרגיש מאושרת במעגל הצר של חיי משפחה. בשבילי החיים האלה הם בלתי אפשריים. לא הייתי מאושרת רק מאכילה, שינה, טיפול בילדים... הגברים שאפשר לחיות אתם כמו עם חברים עדין לא קיימים, הטובים שבהם רוצים אישה ולא חברה...

הטובים שבגברים מעריכים אישה כשהיא רק אישה. כל אחד רוצה לשלוט ואני לא יכולה ולעולם לא אוכל להיות שפחה.¹³⁸

להלן אציג את התמודדותן של נשים עם קונפליקטים בחיי הנישואים, שנבעו ממערכת יחסים לא שוויונית בין גבר לבין אישה במשפחה היהודית הפטריארכלית, ואבחן האם וכיצד העזו נשים להתנגד או ויתרו? האם העבירו ביקורת על הבעל ומה הייתה דעתן על תפיסת העולם המסורתית ומייצגיה?

הניתוח בפרק זה יתמקד בשני נושאים:

¹³³ כנעני, **הבתים שהיו**, עמ' 79 – 92.
¹³⁴ Wengeroff, *Rememberings*, p. 211.

¹³⁵ שם, עמ' 208.

¹³⁶ דבריה של רקובסקי דומים לטענתה של טויבה סג"ל במסה: "שאלת נשים" (ראו במבוא בסעיף ה.2, עמ' 13). סג"ל קראה תגר על הדרת הנשים בחברה היהודית השמרנית וגם בחוגי המשכילים (כהן ופיינר, **קול עלמה**, עמ' 211 – 218).

¹³⁷ רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 20.

¹³⁸ לרנר, "הביתה", עמ' 34 (ההדגשה במקור). בסיפור "הביתה" אדון בפרקים השני והשלישי.

הראשון – מצבה של האישה ללא ילדים והשמירה על הכשרות.
השני – הפער בין הציפייה מהנישואים בשידוך לבין המציאות.
המקורות הם ארבעה סיפורים: "אָן קינדער" מאת סלומה פרל (1895), "הַשְּׁלִימָה" (1905) ו"נע ונד" (1907), שניהם מאת רחל ברכות, ו"לאכול ענבים" מאת רחל פייגנברג (1906).¹³⁹ את המסופר בכל אחד מהסיפורים אשווה למצבים ולקונפליקטים דומים, שתוארו בזיכרונות של: פאולינה ונגרוף, פועה רקובסקי ואנה פבלובנה ויגודסקיה.
המשותף לכל הסיפורים הוא מוטיב האימהות שמופיע גם בזיכרונות, כי ללדת ילדים ולגדלם היה החשוב מבין התפקידים של האישה היהודייה.¹⁴⁰ כך למשל סיפרה רקובסקי: "אימי העמידה חמישה עשר וולדות, לפי סדר זה – שנה להנקת הילד ותשעה ירחים להריון, וחוזר חלילה".¹⁴¹
השתלשלות האירועים בסיפורים מסופרת על ידי מספרת יודעת כל, שמתארת את מחשבותיהן של גיבורות הסיפורים ואת רגשותיהן שכללו: צער, כאב, מצוקה, התייסרות ואכזבה. השימוש בגוף ראשון במונולוגים ובדיאלוגים חושף את המחשבות והתובנות של הגיבורות ותורם אמיונות ומתח ברגעים קריטיים ודרמטיים.
בסיום ניתוח היצירות והשוואה לזיכרונות, אנסה לבחון האם כתיבתן של הסופרות בידיש מתאימה למאפיינים של גיון סושן ולמודל התיאורטי של אליין שוואלטר על כתיבת נשים (ראו לעיל במבוא בסעיף 2.1, עמ' 17 – 18).

1.2. קונפליקטים בחיי הנישואים

1.2.1. בין עקרות לבין כשרות בסיפור "אָן קינדער" מאת סלומה פרל

הסיפור "אָן קינדער", נפתח בשאלת הכשרות של תרנגולת עם מום, שאלה המתבררת כמטאפורה למום העקרות של רבקה והשפעתו על גורלה. השמירה על הכשרות הייתה חשובה לאישה ומקור לקונפליקט בין הבעל לאישה.
בסיפור מתואר יום אחד – יום שישי – בחייה של רבקה, שטרודה בהכנות ובבישולים ל"שבת נחמו".¹⁴² למרות שרבקה היא גיבורת הסיפור, משפט הפתיחה מציג דווקא את בעלה, מנדל, סוחר עצים, שמתכוון לצאת למקווה: "מענדל דער האָלץ-סוחר מאַכט זיך גרייט אין באַד אַרַיַן".¹⁴³ בבחינת אמירה חד משמעית על ההיררכיה במשפחה, על תלותה וכניעותה המוחלטת של האישה לבעל, שגורלה תלוי בו.

¹³⁹ הסיפור "אָן קינדער" פורסם בידיש ותורגם לאנגלית, לכן אצטט ממנו בידיש ואתרגם לעברית. הסיפורים האחרים הופיעו בתרגום לעברית והציטוטים יהיו בעברית.
¹⁴⁰ רקובסקי הזכירה בזיכרונותיה את ספרי ההדרכה של ד"ר קלֶנְקָה (בידיש – קלענקע), אותם קיבלה במתנה לרגל נישואיה מהמורה שלה לעברית, אשר חָכַס, שרצה להכין אותה לקראת תפקידיה כאישה נשואה. שמם של הספרים מעיד על התפקידים שיועדו לאישה ועל מעמדה במשפחה: "האישה בתור אשת-איש", "האישה בתור אָם", "האָם בתור מחנכת בניה ובנותיה", "הילד החולה" ועוד (רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 31 – 32). לא עלה בידי למצוא ספרונים אלו בספרייה הלאומית.
¹⁴¹ שם, עמ' 12.
¹⁴² "שבת נחמו" באה אחרי תשעה באב כלומר אחרי שלושה שבועות של "ימי בין המצרים", שבהם קיימות הגבלות שונות בחיי היום יום שמסמלות מנהגי אבלות לקראת תשעה באב, בין היתר, הימנעות מאכילת בשר ושתיית יין (חוץ מבשבתות).
¹⁴³ פערל, "אָן קינדער", עמ' 61.

הסיפור מתרחש בביתם של רבקה ומנדל ובבית הרב. רבקה השתדלה תמיד לרצות את בעלה, חשוב לה שארוחת "שבת נחמו" תהייה מושלמת כמו תמיד, שתהייה עונג לחיך. המספרת העידה על רבקה, שהיא מעולם לא שרפה את הצימס, הדגים או הבשר. החלות שלה היו נאות מאלה של האופה ועוגת הדבש שלה נמסה בפה.

שיגרת ההכנות של בני הזוג לשבת הופרה בפתאומיות בזעקה שפרצה מפיה של רבקה. מנדל נבהל והמברשת שארז במטפחת בדרכו למקווה, נפלה מידי:

אזא געשריי האָט פלוצלינג זיין ווייב רבקה געטאָן.

"אַ ווייטיק איז מיר געשען, אָן אומגליק!"

האָט זי אויסגעשריען, מיט אַ דערשראָקן פנים און פֿארבראָכענע הענט, און איז אַנידערגעפֿאַלן אויפֿן בענקל.

"די הון איז טרפֿה!"¹⁴⁴

כזו צרחה בקעה מפי אשתו רבקה באופן פתאומי. "אוי לי! אסון!" היא זעקה, עם פנים מפוחדות, פוכרת ידיה, ונפלה על השרפרף... "התרנגולת היא טרפה!"

הדרמה החלה להתגלגל: רבקה ביקשה ממנדל להשגיח על הדגים, שהתבשלו על הכירה, ורצה מיד לבית הרב, כשמתחת לצעיף היא הסתירה את ראש התרנגולת שגרונה חצוי. רבקה האמינה שהיא ראויה לחסדי האל ולכן קיוותה שהרבי יכשיר את התרנגולת שגידלה וטיפחה במשך שישה שבועות, שהשומן שלה זהוב, ושהטילה שלושה תריסרי ביצים. מתברר ששאלת הכשרות הייתה חשובה לרבקה יותר מאשר למנדל, שלא הבין מדוע חיטטה בראשה של התרנגולת. הזעקה של רבקה על כך שהתרנגולת היא טריפה הייתה אות מבשר רעות, וגם כעסו של מנדל על רבקה שהשאירה אותו עם מלאכה שלא ראוי לגבר לעשות, היה סימן למזלה הרע:

עס איז אים נישט ליב דאָס גאַנצע עסק. אַ מאַנספאַרשוין זאָל היטן די שטוב, אַכטונג געבן אויף די פֿיש! ...

און אַלע שלימזל טרעפֿן זיך איר...

טראַכט ער זיך בייזעריק.¹⁴⁵

הוא לא אהב את כל העסק. אין זה ראוי שגבר יהיה אחראי על הבית, וישגיח על הדגים! המזל הרע קורה לה... הוא חשב לעצמו בכעס.

כשרבקה הגיעה לבית הרב, הוא כבר יצא למקווה והיא חשה תרעומת עליו כי חשבה שהיה עליו להקדים וללכת למקווה ביום חמישי ולא ביום שישי, שהוא יום קצר, שגם בו מתעוררות שאלות הלכתיות. כשנרגעה וישבה לחכות לו, היא הבחינה שאינה לבדה בחדר. גבר עמד ופמפם בזעם מקטרת כשבעיניו מבט עיון, מולו על הספסל ישבו שתי נשים: אישה צעירה, שענינה מלאות בדמעות ואישה מבוגרת. לשאלתה של רבקה ענתה המבוגרת שהספֿל גרר את אשתו, בתה, לרב כדי להתגרש. אין להם ילדים ועוד מעט תסתיים השנה העשירית לנישואיהם. הם היו אצל רביים חסידיים ומרפאים, זה עלה כסף רב ודבר לא עזר. רבקה הקשיבה וקפאה על מקומה, גם היא ומנדל חשוכי ילדים ואף הם ניסו למצוא פתרונות בדרכים שונות.

¹⁴⁴ שם, שם (התרגום לעברית הוא שלי).
¹⁴⁵ שם עמ' 65.

כשהרב שב מהמקווה הוא פסק שהתרנגולת כשרה לאחר ששאל אם כבר הטילה ביצים. התרנגולת ניצלה כי הייתה פורייה, האם זה רמז לבאות? האם גם לרבקה יש סיכוי להינצל? אולי בזכות אמונתה באל וברב. רבקה לא מיהרה לחזור לביתה אלא נשארה לשמוע מה יאמר הרב לזוג. הרב ניחם את הבעל הזועף ואת אשתו הבוכייה והרועדת וניסה להשכיך שלום בית: האל הגדול והרחום יכול לעזור, יש להם עדין שנה שלמה להביא ילד לעולם, עליהם להתפייס, להכין את השבת ולהנות ממנה. הרב כינה אותם ברכות ילדים ושלה אותם בחביבות לקנות עוגה, יי"ש ושקדים. ולשאלת הסבל האם הרב מצווה עליהם, הוא השיב: שהוא מצווה וזו גם מצוות התורה. לרבקה הוקל בעקבות דבריו של הרב, היא מיהרה לביתה ושם גילתה לאסונה שהדגים נשרפו, שמנדל מכר את התרנגולת לגוי מאחר שהיה בטוח שאינה כשרה וכעס על רבקה כי חשב שהתעכבה כדי לקנות בשר כשר לשבת. הוא כינה אותה בטון קשה, שלא הייתה רגילה אליו:

"א' שינע ריינע כפרה ... און שלימזל ... און לויפערקע,"

עס הייבט זיך אָן, טראַכט זי, עס הייבט זיך ערשט אָן...¹⁴⁶

"כפרה יפה זכה... וחסרת מזל... ומתרוצצת", זה מתחיל, היא חשבה, זה לראשונה מתחיל...

מנדל התאכזר לרבקה בשל מזלה הרע וכינה אותה מתרוצצת. רבקה פרצה בבכי קורע לב על התרנגולת, על הרס "שבת נחמו" ועל גורלה המר. היא ידעה שהיא אבודה, שאין לה כפרה – לא נותרה לה נחמה וגם לא תקווה. הנה קרב ובא היום שבו מנדל יגרור אותה בכתפה אל הרב כדי לגרשה.

1.2.2. הכשרות בסיפור "נע ונד" מאת רחל ברכות וביזכרונותיה של פאולינה ונגרוף

מוטיב הכשרות הופיע גם בסיפור "נע ונד": חנה-מירה קיוותה לבוא הרגע, שבו תוכל לחיות עם בעלה, שמצא פרנסה כשומר על מיכל נפט בכפר מרוחק שחיו בו רק גויים. למרות שאהבה את בעלה ורצתה לחיות אתו, היא לא הצליחה להחזיק שם מעמד ללא תנאים לשמירה על הכשרות, השבת והחגים. אחרי שנה היא עזבה את בעלה ושבה כשהיא בהריון לבית הוריה ולעיירה:

"אין עוד כוח", אמרה והחוותה בידה. "סבלתי הרבה, ניסיתי בכל דרך ובכל זאת לא יכולתי כבר ... המסקנה היא שיהודי לא יכול להחזיק שם מעמד. איך אפשר לדעת שיש לי חג, שיש לי מנהגים ומאכלים שלי? מגיע ערב שבת, ידי לא יכולות לעסוק בהכנות – הרי מסביבי רק חולין כמו כל השבוע. על אוכל כשר אין מה לדבר, רק חלבי, ותמיד חלבי... החצר מלאה חזירים, חזירים מתגנבים אלי הביתה, הכלים שלי מלאים בהם, הם מתחת לשולחן שלי..."¹⁴⁷

גם ונגרוף ביכתה בזיכרונותיה את אובדן אורח החיים היהודי בביתה. בעלה הכריח אותה למרות התנגדותה לזנוח את המנהגים והחגים היהודיים, להסיר את הפאה והקשה מכל לוותר על המטבח הכשר, לאחר שעברו לגור בפטרבורג:

At the very beginning of our stay in St. Petersburg, I had to give up my sheitl (wig). Despite the most strenuous resistance, I soon had to give up my kosher kitchen and gradually drive the old beautiful customs, one after another, from my house.

¹⁴⁶ שם, עמ' 81.

¹⁴⁷ רחל ברכות, "נע ונד", עמ' 219.

I was sad as if I had accompanied to its grave all that was most precious to me. How much I suffered in that time. How many inner conflicts I endured. I had not dreamed of anything like this in my youth, when I lived a quiet, proud, beautiful paternalistic life in the home of my parents. Although I loved my husband, as passionately as the first time we were together, it was impossible to surrender without resistance. For my own sake and for the sake of the children, I fought to preserve all those dear treasures. I fought a life-and-death battle for them.¹⁴⁸

ונגרוף התנגדה ונלחמה כדי לשמר את אורח החיים והמנהגים, שהיו יקרים לליבה כאוצרות, למען עצמה ולמען ילדיה, אך נאלצה לבסוף להיכנע וללוות כמו אלי קבר את כל היקר לה ביותר. במאבקה על כשרות מטבחה היא הצליחה לשמור על הכשרות פעם בשנה בחג הפסח. כשנודע לאביה על כניעתה לבעלה בעניין הכשרות, הוא לא סטה מהנורמות המקובלות במשפחה היהודית, הגן עליה ואמר שהוא בטוח שהיא עשתה זאת מכיוון שהייתה חייבת להישמע לבעלה. כמו חנה-מירה שניסתה לגור עם בעלה בכפר של גויים, גם ונגרוף עברה עם ילדיה בעקבות עבודתו של בעלה להלסינגפורס (הלסינקי), שבה הוא עבד בבניית מבצר. היא חיייתה הרחק מישוב יהודי בין אנשים זרים ושפה זרה ובמשך עשרה חודשים אף נשארה שם לבד עם ילדיה וילדה לבדה כשבעלה חזר לפטרבורג.¹⁴⁹ ההסבר לשוני בין ונגרוף לבין חנה-מירה נבע כנראה מכך שמשפחת ונגרוף נטשה, גם אם באילוצה של אים המשפחה על ידי האב, את אורח החיים היהודי ולכן יכלה לחיות בקרב הגויים, בעוד שחנה-מירה רצתה לחיות חיים יהודיים בקרב בני עמה ולכן עזבה את בעלה וחזרה לגור בבית הוריה.

1.3. הפער בין הציפייה מהנישואים למציאות

בתת פרק זה אדון בפער בין ציפיות האישה מן הנישואים בשידוך לבין האכזבה והכישלון בחיי הנישואים בשלושה סיפורים ובזיכרונות. הקריטריונים לשידוך היו: ממון, יחוס ולמדנות, השידוך היה דוגמה לשליטה של ההורים בחיי בנותיהם ובעתידן: "לאהבה לא היו שורשים בחינוך, במסורת, בתפיסה הדתית, בהשקפת החיים ובמציאות היומיומית. לא זה היה האידיאל של המשפחה היהודית".¹⁵⁰ השינויים במנהג השידוכים היו מהירים בעקבות התפשטות ההשכלה היהודית, ותוארו על ידי פאולינה ונגרוף, פועה רקובסקי, הינדה ברגנר ואנה פבלובנה ויגודסקיה בזיכרונותיהן. פאולינה ונגרוף סיפרה על אחותה אווה, שלא ראתה את פני חתנה למרות תחנוניה, אף לא בתמונה (ראו לעיל במבוא, סעיף ו.1, עמ' 15 - 16 והערה 117 שם). הם אמנם התכתבו כנהוג אך נפגשו לראשונה בחתונה.¹⁵¹ לעומתה ונגרוף, שהתארסה כשנתיים אחרי אחותה (ב-1849), פגשה את חתנה כשנערכו ה"תנאים" והם הושארו לבדם כשכולם יצאו מהחדר וארוסה סיפר לה בהתרגשות על מהות האהבה.¹⁵² כאחותה לפנייה גם היא התכתבה עם ארוסה, וכשהתיישבה לכתוב את זיכרונותיה על שרפרף קטן תחת עץ אלון בחורשה ליד מינסק, היא קראה את ההתכתבות ביניהם ונזכרה בנעוריה.¹⁵³

¹⁴⁸ Wengeroff, *Rememberings*, p. 209

¹⁴⁹ שם, עמ' 198 - 205.

¹⁵⁰ כנעני, **הבתים שהיו**, עמ' 62.

¹⁵¹ Wengeroff, *Rememberings*, p. 10, 128 and also: Seidman, *The Marriage Plot*, pp. 1 - 3

¹⁵² Wengeroff, *Rememberings*, p. 128

¹⁵³ Wengeroff, "Introduction" in *Memoirs I*, p. 1

רקובסקי רצתה לבחור בבו זוג כמו סבתה ינטה-שרה, שהוריה השיאו אותה בגיל שנים עשרה, ואחרי שנה התגרשה ובחרה בעצמה להינשא בשנית לבעל עילוי, שעסק בתורה בזמן שהיא ניהלה את העסקים.¹⁵⁴ בילדותה הועידו את רקובסקי לדודה, אחיו הצעיר של אביה, יעקב-משה, והיה ביניהם רומן ילדות. השידוך שהיה מוסכם על אביה ועל סבתה, שנפטרה בינתיים, הופר על ידי אחותו הבכורה של אביה, שביקשה להשיא את ביתה המבוגרת מרקובסקי לאותו דוד. בשל אהבתו של יעקב-משה לרקובסקי הוא דרש להתגרש, ולכן מיהרו לחתן את רקובסקי בגיל שש עשרה בניגוד לרצונה כדי שלא תהייה פנויה עבורו:¹⁵⁵

פרצתי בבכי גדול ולא חדלתי מבכי כל יום המחרת, וכי באיזו דרך יכלה נערה יהודייה שעוד לא מלאו לה שש עשרה להביע את מחאתה על מעשה-אונס שעושים בה הוריה. אשר אהבו אותה על פי דרכם באמת ובתמים, וראו באותו שידוך את הדרך אל האושר אשר איחלו לה?

אם כי חוננתי ברוח מרדנית, הרי מובן הדבר כי נערה בגילי, בת למשפחה יהודית אדוקה בתקופה ההיא, אי אפשר היה לה ללבוש עוז, לקום ממקומה ולצעוק באוזני כל המסובים: " – כן אמת. איני רוצה בחתן. ולא רק בחתן זה איני רוצה, אלא בשום חתן."¹⁵⁶

אימה של רקובסקי הכריחה אותה לפגוש את ארוסה ב"תנאים" בניגוד לרצונה. היא אולצה להתכתב אתו, וזה היה עבורה עינוי גדול להתכתב עם אדם זר. את מכתביה אליו היא כתבה בלשון הקודש.¹⁵⁷ רקובסקי, שנישואיה הראשונים בשידוך נכשלו, התאהבה באחיה של גיסתה, כשחייתה בנפרד מבעלה ובהמשך נישאה עוד פעמיים מבחירה.

ברגנר, תיארה את השדכנים, שצצו בביתה מיום שמלאו לה אחת עשרה, הם היו שנואי נפשה ונמאסו עליה. כל החתנים שניסו לשדך לה נדחו מכל מיני סיבות ובגיל שש עשרה חשבה שהיא תהייה "בתולה זקנה". את חתנה ראתה לראשונה מחלון חדרון בביתה, עוד לפני הצעת השדכן, והוא מצא חן בעיניה. לפני שנישאו הם טיילו שלובי זרוע בגן הפרי באחוזה אביה בשבת.¹⁵⁸

ויגודסקיה לא הסכימה למעורבות הוריה בבחירת בן זוגה, היא יצאה עם בנים בזמן לימודיה בגימנסיה ובקורסים, בילתה, רקדה, ולבסוף נישאה מאהבה.¹⁵⁹

1.3.1. מעמד האישה בגירויים בסיפור "השלימה" מאת רחל ברכות וביזכרונותיה של פועה רקובסקי

חיה-דבורה'לה שנאה את בעלה עד כדי כך שהיא לא רצתה לחיות. השנאה היא המוטו של הסיפור – שנים עשרה פעמים חוזר המשפט בן שלוש המילים: "היא שונאת אותו". למרות שפגשה את החתן המיועד, היא חשה שרומתה, שכל התקוות והחלומות של נעוריה נגוזו ושהוליכו אותה שולל בשידוך.

¹⁵⁴ רקובסקי, לא נכנעתי, עמ' 10.

¹⁵⁵ שם, עמ' 22 – 29.

¹⁵⁶ שם, עמ' 28 – 29.

¹⁵⁷ שם, עמ' 30.

¹⁵⁸ ברגנר, בלילות החורף, עמ' 29 – 34, 82 – 85.

¹⁵⁹ Vygodskaia, *The Story of A Life*, pp. 59 – 61, 65, 94 – 95.

"איך זה קרה? איך התחנתנה אתו? איזה מן כישוף זה היה, תעתוע? גם לפני כן היא לא כל כך אהבה אותו – אז מה! אבל חתן, חתנה שלה, שעליו חשבה כל כך הרבה בימי נעוריה, חתן ששייך לה, שצריך לאהוב."¹⁶⁰

חיה-דבורה'לה הייתה בעלת חנות עם שפע סחורה ועם חשבון אשראי, עבדה מבוקר ועד שעת לילה מאוחרת. בניגוד לה החתן שיקר, העמיד פנים שהוא מפרנס גדול ופיתה אותה במתנות מזהב, שקנה בהקפה. אחרי החתונה התברר שכל ההבטחות היו העמדת פנים. הוא נהנה לאכול לחם חסד בבית הוריה, לבחור את החלקים הטובים ביותר בארוחה, ללבוש בגדים נקיים, ולהיות בעל בית ואדון על כל מה ששייך לה בלי לנקוף אצבע. חיה-דבורה'לה לא יכלה לסבול אותו ולא רצתה לראות את פניו, היא חשה תיעוב כלפיו וניכור, היא שנאה אותו כל כך, עד שהייתה רוצה לרצוח אותו. מכיוון שלא רצתה שהשקר הגדול הזה יימשך כל החיים, היא לא הסתירה מאחיה, אימה ודודה את רצונה להתגרש ולסלק מחייה את הבעל, שאין לו שם בסיפור, אך לא זכתה לתמיכתם. האם חשבה שלא יקל על בתה למצוא חתן לאחר גירושיה, שהיא עלולה להזדקן לבדה בחנות ואילו הוא יישאר חתן הגון ויינשא בשנית. לכן אמרה לה: "מוטב, אומרת האם, לסבול, לשאת אבנים בלב ולא לספר לאף אחד, העיקר להתנהג כמו כל האנשים ולא לחשוב על להיות כלה ועל שידוך".¹⁶¹ על כך היא השיבה לאימה:

"אני מתה, אני שקועה, מעוכה, מרוב שנאה אליו... אני נחנקת כשאני מסתכלת עליו... האם לנצח עלי לסבול רק מפני שלא אמצא חתן אחר? אני לא צריכה חתן. אני לא צריכה אף אחד. תנו לי לשבת לבד בחנות שלי, לעבוד ולחיות בשקט."¹⁶²

הדוד שלה העביר ביקורת על מוסד השידוכים, החתן והכלה מרמים בו כמו במסחר, ואז מגיעים לעמק השווה, אחרת אין סיכוי. "היא לא רצתה לרמות כדי שבעצמה לא תהייה מרומה. נו, היא רומתה. האם חייב השקר הגדול הזה להימשך כל החיים? האם זה יכול להימשך כך?"¹⁶³ דודה אמר שבת יהודייה אינה יכולה להתגרש מהבעל, הבעל מגרש אותה ואם לא ירצה להתגרש אין מה לעשות. היא ידעה שלא יסכים להתגרש ממנה בשל חייו הנוחים בביתה.¹⁶⁴

השינוי בחייה של חיה-דבורה'לה התרחש עם הולדת בתה, החיים כבר לא היו תקועים כמו עצם מכאיבה בגרון:

"על מה אתם מדברים! אני אומרת, הודות לה אני בריאה ומלאה. היא נותנת לי קצת אהבה, קצת חיים". ... עכשיו, כששקט היא מנענעת את העריסה ומגרשת מן התינוקת הישנה את הזבובים, היא מרגישה שהחיים אמנם קצת מרמים, קצת לועגים – אבל הם אינם נוראים כל כך.¹⁶⁵

היא מצאה באהבת אָם טעם חדש לחייה:

עכשיו נדמה לה שאינה מקנאת באף אחד. כאילו היא כבר כמו כולם. גם לה יש חלק בחיים ושנאתה אליו כאילו הצטמצמה – נו מה, למה לה לדאוג? האומנם היא חיה בשבילו? וכי כל

¹⁶⁰ ברכות, "השלימה", עמ' 200.

¹⁶¹ שם, עמ' 198.

¹⁶² שם, שם.

¹⁶³ שם, עמ' 201.

¹⁶⁴ תלות האישה ברצון הבעל לתת לה גט, הופיעה למשל במונולוג "עצה" מאת שלום עליכם. הוא תיאר את התלבטויותיו של אברך צעיר שבא לבקש עצה: האם לתת גט לאשתו שהתאהבה ברופא שלה ולאבד את חיי הנוחות והכיבודים להם הורגל בבית חמיו העשיר ואת הירושה. בסופו של המונולוג נקעה נפשו של הסופר מהאברך, וכשאיבד את עשתונותיו הוא קרא לו נבל וגרש אותו מביתו, אך לבסוף נרגע וחזר בו (שלום עליכם, "עצה" עמ' צז – קיד).

¹⁶⁵ ברכות, "השלימה", עמ' 197.

חייה תלויים בו? לא אכפת לה מה הוא עושה ואיפה הוא – מה שחשוב הוא העריסה עם בתה הקטנה המחוללת.¹⁶⁶

אימה של חיה-דבורה'לה רצתה להאמין שבתה השלימה עם החיים לצד בעל שהיא שונאת, דודה חשב שהולדת התינוקת העיד על זיווג משמים. היא עצמה ניסתה להתנחם באהבתה לתינוקת, אולם ידעה שחייה יהיו קשים ומרים כמו של דודותיה: חוה וגנסייה. בעלה של חוה היה אפס והיא ניהלה את העניינים לבד וגם ילדיו התעלמו ממנו. בעלה של גנסייה שלט על הכול, צעק והתרגז בעוד היא שתקה ובכתה בסתר בעזרת הנשים.¹⁶⁷

השנאה לבעלה הרעילה את חייה של חיה-דבורה'לה והפכה אותם לסיוט. אפילו לידת התינוקת לא הביאה מזור למצוקתה. בסיום הסיפור היא איבדה את אחיזתה במציאות, וכשעמדה ליד החלון עם התינוקת בזרועותיה, ניגלה לעיניה חיזיון אפל ומאיים, שלא ניבא לה עתיד טוב. דמויות ערטילאיות, ללא חיים לעגו לה:¹⁶⁸

בחלון היא רואה דמויות עמומות ומשונות חולפות, דמויות שאינן מוכרות בכלל, שאינן חיות, דמויות חסרות ממשות, מזויפות, מלאכותיות. נדמה לה שאם רק תסתובב, יעמוד מאחוריה יצור פרא משונה ויתגרה בה, ויצחק לה בצחוק שטני חסר לב.¹⁶⁹

גם רקובסקי לא סבלה את בעלה ובחלה בו גופנית, ולידת שני ילדיה לא שינתה את המצב. אך בשונה מחיה-דבורה'לה, היא החליטה על אף התנגדותם של הוריה ובני משפחתו של בעלה לא להיכנע, להילחם ולהשיג את הגט. אביה אמר למחותן, שהגיע כדי לשכנע אותה לא להתגרש, שהיא משוגעת. ולה אמר:

"ובכלל, היתכן שאישה לא תרצה לחיות עם בעלה משום שאינה אוהבת אותו? מין נימוק משונה: אהבה! ישקה וסטשקה אוהבים זה את זה, אבל אצל יהודים מתחתנים, מולידים בנים וחיים."¹⁷⁰

בזמן שחייתה בנפרד מבעלה, התאהבה רקובסקי במישה פרנקל, סטודנט לכימיה, אחיה של גיטתה – אשת אחיה, אך לא הסכימה להיפגש אתו עד שתקבל את הגט. הקשר ביניהם נמשך שלוש שנים באמצעות מכתבים. היא לא נרתעה מהקשר גם כשנודע לה שמישה הוא כהן. לבסוף נותק הקשר, כשברקע האיום של אביה שיצווה על אחיה לגרש את אחותו של מישה. לאחר שרקובסקי קיבלה תעודת הסמכה בהוראה, חשבו הוריה שהיא תחזור לבעלה, אך היא המשיכה במאבקה לקבל את הגט לו היא ייחלה. הגט היה נחוץ לה לא רק כדי שתוכל להינשא בשנית, אלא גם כדי להתחיל לעבוד כמורה לעברית ב"חדר לבנות" בוורשה. זה היה התנאי של מעסיקיה שחששו שללא הגט עלול בעלה לבוא ולקחתה משם.¹⁷¹ לאחר מאבק ממושך ורק לאחר שרקובסקי כתבה לסבה ואימה להמיר את דתה יחד עם ילדיה, ציווה הסב על אביה לדאוג לגט. הגט כמעט

¹⁶⁶ שם, עמ' 203.

¹⁶⁷ שם, עמ' 203 – 204.

¹⁶⁸ אין זה הסיפור הראשון שהסתיים באובדן שפיותה של הגיבורה. קדם לו הסיפור "לא עמדה בניסיון" מאת איזבלה. פאולינה ויתרה על לימודיה בפטרבורג ונכנעה לאימה, כשהסכימה לשידוך שלא רצתה בו: "נדמה היה לפאולינה ששדים חטפו את ליבה, הם קורעים אותו, מורטים אותו, מענים אותו, צוחקים ונוהמים" (איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 109). נורית אורחן סברה שיתכן וברכות הושפעה מסיום הסיפור של איזבלה, שבו אדון בפרק השני (ראו: סעיף 2.1, עמ' 39 הערה 223), יתכן שהיו אלה מוסכמות ספרותיות או יד המקרה (אורחן, **יוצאות מארבע**, עמ' 244 הערה 130). לדעתי, אובדן השפיות נבע מחוסר היכולת של הגיבורה להמשיך בחייה לאחר שאיבדה את הדברים שבהם האמינה והיו חשובים לה.

¹⁶⁹ ברכות, "השלימה", עמ' 204.

¹⁷⁰ רקובסקי, **לא נכנעת**, עמ' 45 – 46.

¹⁷¹ שם, עמ' 55 – 56. אישור יציאה מתחום המושב היה לרקובסקי, כשתכננה ללמוד מיילדות. בעלה חתם על הבקשה לאחר שאימה להרעיל את עצמה ואת ילדיה (שם, עמ' 36 – 37).

נפסל על ידי הרב בלומז'ה, שרצה להחזירו לבעלה באודסה, אך רקובסקי התעקשה ובעזרת קשריה ועזרה מרב, שהיה חבר בית הדין המקומי בלומז'ה, לא נפסל הגט.¹⁷² הגירושים לא היו נדירים בחברה היהודית.¹⁷³ בנוסף לרקובסקי, היו נשים נוספות שכתבו בזיכרונותיהן על פרידה מהבעל, לדוגמה איטה קאליש, שנטשה את בעלה.¹⁷⁴

1.3.2. השפעת היעדרות הבעל מביתו על חיי אשתו בסיפור "נע ונד" מאת רחל ברכות ובזיכרונותיה של אנה פבלובנה ויגודסקיה

הציפיה של חנה-מירה גיבורת הסיפור "נע ונד" לשובו של בעלה, שהרחיק לנדוד מביתו כדי למצוא עבודה, מיררה את חייה.

חנה-מירה ואהרן היו זוג יפה ולאחר השידוך הם מצאו חן זה בעיני זו. בתקופת אירוסיהם הם טיילו ביער ליד ביתה של חנה-מירה, היא הייתה מאושרת וחשבה על חתנה לילות תמימים. גם הינדה ברגנר תיארה בזיכרונותיה טיול שבת רומנטי עם חתנה בגן הפרי באחוזה של אביה, שהיה בעיניה כגן עדן: "טיילנו לנו אפוא בין הנפלאות האלו שלובי זרוע, ואבא שלכם, חתני, סוכך עלי בכובעו מפני השמש, כי נשיאת שמייה בשבת היא עברה".¹⁷⁵ הביטוי לאהבתה ולאושרה של חנה-מירה היה החדר, שהכינה בבית הוריה, קן אוהבים מרוהט ומקושט: "החדר נראה כמוה: צעיר, רענן, שמח, כמו אחרי חתונה".¹⁷⁶ מוטיב החדר שיקף את מצב רוחה של חנה-מירה. היא הזניחה אותו בעת שנותרה לבדה והכינה אותו כשציפתה לשובו של אהרן. אחד עשר שבועות לאחר החתונה, נותרה חנה-מירה לבדה בחדר בבית הוריה מצפה למכתביו של אהרן, שעזב כדי לחפש פרנסה כי לא רצה להיות סמוך לשולחן של הוריה או לעסוק במסחר בעיירה. המשפט: "אהרן אינו לידה" חוזר בסיפור כמשפט מנחה, שהדגיש את הבדידות והגעגועים של חנה-מירה לאהרן. עם הזמן שחלף, הלך וגדל המרחק הפיזי והנפשי שהפריד בין בני הזוג, וגברו ייאושה ואכזבתה של חנה-מירה בשל הפרידה מבעלה.

בהתקרב היום שבו הביא לה הדוור את המכתב הייתה נתקפת בעצבנות, היא לא ידעה מה לעשות מרוב כעס והמתנה חסרת שחר, והיא כבר לא רצתה לקבל מכתבים ממנו. והיא לא כתבה לו דבר. נדמה היה לה שהיא תלויה באוויר ואין קרקע לרגליה. מה שהיא רוצה – אינו יכול ואסור שיתקיים ולכן אסור לה בכלל לרצות זאת. היא השתוקקה לראות את אהרן, העיקר לראותו. אך כיצד? איך זה יכול להתממש? שיחזור? מה זאת אומרת לחזור? כך, בלי שהגשים משהו, לא השיג דבר, שיחזור בלי פרוטה וישאר לשבת בעיירה ולחשוב שוב על נסיעה, על חיפוש? ומה? שיחכה שם? לקוות ולחפש ושוב לחכות, ושוב לקוות, ושוב לחפש? ... מי יודע כמה זה עוד יכול להימשך, מי יודע? נדמה היה לה שלעולם לא יהיה לזה סוף. מעגל קסמים מקולל שימשיך להסתובב לעד, וישאר כך לנצח.¹⁷⁷

¹⁷² שם, עמ' 54 – 56.

¹⁷³ במזרח אירופה במאה התשע עשרה על כל מאה חתונות של יהודים היו שלוש גירושים, וברוב המקרים זו הייתה דרישתה של האישה להתגרש לאור עצמאותה הכלכלית (Stampfer, *Families, Rabbis*, pp. 128 – 129). לפי מחקרה של שירן פריז (ChaeRan Freeze) על נישואים וגירושים בקרב נשים וגברים יהודים באימפריה הרוסית, הייתה ירידה בכדאיות להתגרש בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים בהשוואה לשיעור הגבוה של הגירושים במאה התשע עשרה. פריז מנתה שלוש סיבות לירידה בפירוק הנישואים ובגירושים: לגבר לא היה כדאי לשלם לאישה את המגיע לה לפי הכתובה ולהחזיר את הנדוניה, עבור האישה שחייתה מחוץ לתחום המושב זה היה מעלה שאלות לגבי הסטטוס החוקי שלה, והירידה בכוחם של הרבנים כשהוקמה מערכת רבנית מטעם המדינה (Freeze, *Jewish Marriage and Divorce*, pp. 146, 280 – 286).

¹⁷⁴ איטה קאליש, בתו של הרב מאוטבוצק, הפכה לחילונית, נטשה את בעלה, שהיה חסיד גור, ונאבקה שמונה שנים לקבל את בתה. לבסוף חטפה אותה מבית הורי בעלה ונמלטה עמה מפולין לברלין (קאליש, **אתמולי**, עמ' 115 – 116).

¹⁷⁵ ברגנר, **בלילות החורף**, עמ' 83.

¹⁷⁶ ברכות, "נע ונד", עמ' 205.

¹⁷⁷ שם, עמ' 207 – 208.

אהרן המשיך לנדוד ולא חזר לחדרם גם כשילדה את בנם ולא היה שותף לגידולו של הילד. לאחר שלוש שנים של נדודים, לאחר שבזבז את כל כספי הנדוניה, הוא נעשה בלית ברירה מלמד אצל יהודי כפרי אמיד, שבביתו היה לו חדר נפרד לעצמו, חדר שהיה שונה מקן האהבה, שהכינה חנה-מירה לרגל נישואיהם. המספרת שמה בפיו של אביה של חנה-מירה ביקורת על חתנו, שהתעופף כמו ציפור מהקן. האב אמר שאהרן יכול היה להיות מלמד גם בעיירה ליד הבית ללא צורך להרחיק נדוד, ואז לא היה גורם צער לאשתו, לבנו ולהוריה. אהרן לא זכה לראות את בנו, שמת ממחלה בגיל שלוש, וחנה-מירה חשבה "אולי בשבילו כל הסיפור בדיה".¹⁷⁸ לבסוף הוא הגיע לביקור בחג הפסח רק לאחר שאביה כתב לו על צערה ואבלה.

כן... חשבה חנה-מירה, הוא באמת יבוא... אותו אהרן שעליו היא חושבת שנים ארוכות... אכן בכל זאת מגיע. הוא בא... הזמן המיוחל... אך כמה אומללה תהיה פגישתם... השמחה לא נועדה להם. הוא לא נועד לראות את בנו.¹⁷⁹

השימוש בשלוש נקודות ממחיש את הציפייה הארוכה של חנה-מירה לשובו של אהרן, את ייאושה, את צערה, את אבלה, את אומללותה ללא בנה, שמת ממחלה, וללא בעלה. למרות זאת היא התאמצה להכין את החדר לקראת בואו של אהרן, סיידה אותו, תלתה וילון חדש וחכתה.

לבה אמר לה ששמחתה לא תמשך זמן רב. שהאורח שלה בא רק לימים ספורים, ואי שקט נורא נפל עליה. הכול בעיניה כאילו עטה צבע כהה וקר. זה הרס את חייה. היא לא ידעה מה לעשות ולאן לפנות.¹⁸⁰

כשאהרן חזר לעבודתו כמלמד הייתה חנה-מירה שוב בהריון. בחדרם על הקיר הייתה תלויה תמונתו הדהויה של אהרן, שהלך ונמוג מחייה. היא ילדה תינוקת חולנית, שמתה בגיל שלושה חודשים.

לבסוף השיג אהרן עבודה חדשה, להשגיח על מיכל נפט בכפר נידח של גויים, שליהודים אין בו דריסת רגל, אצל גביר יהודי, מיליונר בעסקי נפט. לאחר שהתארגן במקום החדש חנה-מירה נסעה אליו עם כלי בית, מצעים וכל מה שאישה צריכה כדי לנהל בית כשר, ועם ציפייה לתחילתה של זוגיות מאושרת. לא חלפה שנה והיא שבה לחדרה בבית הוריה, לחייה הקודמים, כשהיא בהריון בפעם השלישית. בשנה בה הם חיו ביחד היא חשה שהיא בגלות, והם לא הפסיקו לריב למרות אהבתם.¹⁸¹

היא המשיכה לחכות לבואו של אהרן, וכשבא לביקור אחרי ארבע שנים הוא פגש לראשונה את אלטינקה (שמה היה אֶלְטָה – זקנה – סגולה לאריכות ימים), וחנה-מירה חשבה על הרגע שישע ושוב לא תראה אותו במשך שנים. חייה של חנה-מירה היו מסע מתמשך שלא הוביל לשום מקום, והמתנה ללא תכלית לבעל שיבוא לביקור. מצבה הנפשי הלך והדרדר:

כלפי בתה לא חשה שום רגש. היא כמו הייתה תמיד בדרך, וחלומותיה בכל הלילות היו על הנסיעה: או שכמעט איחרה לרכבת, או שהיא נפרדת מכולם, או ששכחה משהו יקר בבית... ובכל לילה היא נסעה, כל לילה נדדה – בלי מקום, בלי קרקע לרגליה, תלויה על חבל דק.¹⁸²

¹⁷⁸ שם, עמ' 213.

¹⁷⁹ שם, עמ' 212.

¹⁸⁰ שם, עמ' 213.

¹⁸¹ שם, עמ' 220.

¹⁸² שם, עמ' 221.

חלפו עשרים שנה מחתונתם של חנה-מירה ואהרן, וכשמלאו שלוש שנים לבן שנולד להם, אח לאלטיינקה, חזר אהרן חולה במחלת ריאות מאדי הנפט. גם חנה-מירה השתנתה, היא הזדקנה, שערה הלבין ושיניה נשרו, וכשראתה את אהרן הכתה בה ההכרה שאהרן חזר כדי למות, והיא אמרה לאלטיינקה: "כבר אין לנו אבא, הוא אורח אצלנו".¹⁸³ בצר לה, מול פני האסון המתקרב ובא, היא יצאה מהבית והתרוצצה כמוכת שיגעון בלי לדעת לאן, שרויה בצערה ובייאוושה על חייה שחלפו בלי שחייתה אותם לצידו של אהרן כמו שחלמה כשנישאו:

המוות עמד לפני עיניה, גדול ומאיים, המוות של כל חייה, של כל חלומותיה בעבר, מוות מפחיד וגדול, מוזר ואיום. כל עשרים שנות חייה נפרסו לפנייה, כאילו נפרקו מתוך חבילה גדולה. וזה הבהיל אותה, זעזע אותה וגירש אותה למקום אחר.¹⁸⁴

הסיום של הסיפור "נע ונד" דומה לסיום של הסיפור "השלימה"; הגיבורות "משתגעות", מאבדות את הקשר למציאות עקב הפער בין הציפייה מהנישואים לבין המציאות חסרת המוצא. החיפוש אחר פרנסה והפרידה עקב כך בין בני הזוג היו חלק ממציאות חייהן של משפחות רבות, כפי שאמרו חבריה של חנה-מירה:

הרי לפעמים הבעל חי במרחק כמה מאות ורסטאות מאשתו, והם אינם מתראים אלא פעם בכמה שנים למשך שבוע בחג? האם לא מזדקנות כך מאות משפחות? וחנה מירה כבר התרגלה לכך.¹⁸⁵

גם גורלה של אימה של אנה פבלובנה ויגודסקיה דומה היה לזה של חנה-מירה. אביה של ויגודסקיה נאלץ לעבוד הרחק מביתו וממשפחתו במכרה זהב בסיביר אצל קרובי משפחתו העשירים של אשתו, לאחר שעסקיו נכשלו והנדוניה כלתה. בזיכרונותיה מספרת ויגודסקיה על הצער שחשה כילדה, כשראתה את העצב שכיסה את פני אימה כעננה, בשל געגועיה לבעלה:

The memoirs of my early childhood always fill me with sorrow, perhaps because my mother beautiful face was clouded by sadness... I barely remember my father. He worked somewhere far away in Siberia and did not live with us.¹⁸⁶

כשהאב הגיע לביקור לאחר שלוש שנים חל באים שינוי, היא הפסיקה לשיר שירים מלנכוליים, וההכנות בבית לקראת בואו הזכירו את הכנת החדר לקראת בואו של אהרן בסיפור "נע ונד". כשהאב חזר לעבודתו בסיביר חלתה האם בשחפת ונפטרה אחרי מותה של התינוקת שנולדה לאחר ביקור האב.¹⁸⁷ כמו חנה-מירה גם אימה של ויגודסקיה סבלה כשילדה ללא בעלה לצידה וכשקברה את התינוקת. היא אף ידעה שמותה משחפת קרב ולא תוכל להיפרד מבעלה.¹⁸⁸ קשר נוסף בין הסיפור "נע ונד" לבין זיכרונותיה של ויגודסקיה הוא התעברות האישה כשהבעל הגיע לביקור לאחר היעדרות של מספר שנים. כך נשמרו תפקידיה המסורתיים של האישה כאם. נורית אורחן סברה שהבעל הוא זה שאחראי לכך שהמשפחה אינה מתפרקת, זה היה הסדר נוח עבורו להיות בעל משפחה, לדאוג לפרנסה ולהשאיר בידי אשתו את האחריות

¹⁸³ שם, עמ' 228.

¹⁸⁴ שם, שם.

¹⁸⁵ שם, עמ' 220.

¹⁸⁶ 8 – 7, *Vygodskaia, The Story of A Life*, pp.

¹⁸⁷ שם, עמ' 17 – 19.

¹⁸⁸ שם, עמ' 8, 12.

לטיפול בילדים.¹⁸⁹ באופן דומה התנהלו כך גם חייה של בובלה, גיבורת הסיפור "לאכול ענבים", בו אדון להלן.

1.3.3. קונפליקט בין המסורת לבין המודרנה בסיפור "לאכול ענבים" מאת רחל פייגנברג ובזיכרונותיהן של הינדה ברגנר ופאולינה ונגרוף

בעלה של בּוּבְלָה, גיבורת הסיפור "לאכול ענבים", עבד באודסה והיא חייתה עם ילדיה בבית הוריה בעיירה בדומה לחנה-מירה בסיפור "נע ונד". לריחוק הפיזי נוסף בסיפור "לאכול ענבים" פער באורח החיים – כל אחד מבני הזוג חי בעולם אחר; הבעל, אהרן פינקלמן, היה אדון אלגנטי ומודרני, שמכר תבואה בבורסה באודסה בעסק של חותנו. בובלה הייתה אישה מסורתית בת עשרים ושבע אָם לחמישה ילדים. את בעלה היא ראתה פעם בשנה בפסח, כשהגיע לעיירה וגם אז ביקר בבתי שכנים ולא ישב בביתו. בובלה נמצאה בתווך בין אימה השתלטנית לבין בעלה, שהתנכר אליה ולעג לה.

בפתח הסיפור, ליווה פינקלמן את בובלה ואימה לספינה שהפליגה מאודסה לעיירת המרפא שאבו, כדי לעשות שם דיאטה של ענבים. הוא הכיר להן את קלרה, אישה צעירה, גרושה, אלגנטית וחופשיה בהליכותיה עם גברים, שחייתה באודסה. לבושה המטופח של קלרה ותסרוקתה המודרנית היו ניגוד להופעתה של בובלה, שהייתה לבושה ברישול ועל ראשה פאה מגושמת שכיערה אותה. קלרה קלטה מיד את מערכת היחסים בין פינקלמן לבובלה:

קלרה לא התיקה את עיניה מהאישה הצעירה, היא תהתה כיצד אפשר להיראות יפה כל כך בפאה מכוערת כל כך. בבעל הסתכלה בבהלה, כאשר הרגישה שמבטו של בעלה נח עליה, נרעדה כעלה, ואילו אימה שונה לגמרי, נראה שאין הא פוחדת בכלל מחתנה, ה"אריסטוקרט" מאודסה.¹⁹⁰

המפגש של בובלה עם קלרה גרם לה לרצות להשתנות ולהידמות לקלרה כדי למצוא חן בעיני פינקלמן. כשהוא בא לבקר אותה ואת אימה בעיירת המרפא, היא ניסתה למשוך את תשומת ליבו, שהייתה נתונה לקלרה:

בובלה ישבה לידו וחיכה בחן בלי לשים לב שעיניה מלאו דמעות. הבעות החן הלמו אותה מאד. את הסוד הזה ידעה ובעזרתן רצתה להשיג משהו, אבל בכך לא הצליחה. בדיוק כשהיא מחייכת במתיקות הוא אינו מסתכל עליה. ומעשה שטן, כאשר הוא מסתכל עליה לרגע – דווקא אז היא יושבת מהורהרת ועצובה. היא נבהלת ממבטו ונעשית עצובה יותר. היא רועדת מצעדיו וקומתה כאילו שחה. כשהיא אומרת משהו הוא קוטע את דבריה. היא מסמיקה ונדחקת קרוב יותר לאימה.¹⁹¹

במהלך הביקור התפרץ פינקלמן בכעס על אשתו וחותרתו כי לא דאגו להכין לו ארוחה, איים על בובלה שזה יעלה לה ביוקר והסתלק. בובלה המפוחדת בכתה בכי היסטרי ואימה ניסתה להרגיע אותה:

את בעצמך הרי מכירה אותו כבר. את הרי מכירה את השיגעון שלו. תאמיני לי, ילדתי, יש גרועים ממנו. כלב שקט גרוע ממנו. הוא צועק עליך ואחר כך שוב משלים. הם כולם איומים, אף

¹⁸⁹ אורחון, **יוצאות מארבע**, עמ' 248.
¹⁹⁰ פייגנברג, "לאכול ענבים", עמ' 268.
¹⁹¹ שם, עמ' 283.

אחד מהם אינו טוב יותר. האמיני לי, אביך יותר גרוע ממנו, אבל צריך להיות בן אדם ולא לתת לדרך לך על הראש. מה אעשה אתך שאת כזאת חלשה.¹⁹²

בדבריה אלו גילתה האם את דעתה על היחס המשפיל של הגברים לנשותיהם. היא לא חסכה ביקורתה מפינקלמן, ולא חסכה שבטה גם מבעלה. היא דאגה לבובלה שבחולשתה אפשרה לפינקלמן לרדות בה. למרות היותה מ"הדור הישן" היא הבינה היטב את המציאות ומשמעותה עבור מעמד האישה.

לקראת סיום החופשה גמלה החלטה אצל בובלה והיא אזרה עוז, הסירה את הפאה ובמקומה שמה על שיערה צעיף תחרה לבן, שנדד אחר כך לצווארה. היא הייתה מוכנה לוותר על הפאה, סממן חשוב באורח החיים היהודי כדי להתקרב לבעלה ולמצוא חן בעיניו. תגובת האם שיקפה עד כמה חבישת הפאה הייתה מושרשת חזק באמונתה עד כדי כך שהסרתה תהייה כרוכה בעונש: "מה זאת אומרת, להוריד את הפאה? הרי את יודעת שחייך יתקצרו ככה. את רוצה שילדייך יהיו יתומים ותהרסי את חיי לעת זקנה?"¹⁹³ כששבו לאודסה קיבל פינקלמן את פניהן בנמל ודווקא החמיא לבובלה על הסרת הפאה מראשה, בשונה ממה שחשבה האם. במשרדו של פינקלמן בשעת לילה מאוחרת, חיכתה לו בובלה שיתפנה מעבודתו. פינקלמן, לעג לה על כך שבבית היא הולכת לישון עם התרנגולות, וכשאמרה שהיא רוצה לדבר אתו הוא העליב אותה: "נשמע איך את יודעת לדבר". למרות שהדמעות חנקו את גרונה, בובלה לא ויתרה, היא הייתה נחושה ואמרה לו שהיא רוצה לחיות אתו באודסה:

"אני רוצה לגור כאן אתך ביחד. כך החיים שלי שוממים. אני רוצה להיות כאן לידך. אתה תראה, אני אהיה שונה לגמרי, הנה, אתה רואה, את הפאה הורדתי כבר. הכול למענך. אני לא רוצה להיות כבר עם אמא."¹⁹⁴

ההצעה שבובלה תעבור לחיות אתו באודסה הפתיעה את פינקלמן וגרמה לקונפליקט ביניהם:

"נו בובלה, אל תהיי טיפשה" הוא ענה בדם קר. "קודם כל עליך לדעת שאת אמא לחמישה ילדים שאת צריכה לחנך. למענם את צריכה לחיות ולהיות בריאה. סעי הביתה. רחמנות עליהם."¹⁹⁵

פינקלמן לא ריחם על בובלה, רק דרש ממנה לרחם על ילדיה כשציווה עליה שלוש פעמים: "סעי הביתה" ושלח אותה להמשיך את חייה כמקודם ולמלא את תפקידיה כאם. הוא הירשה לה לחזור ולחבוש את הפאה, אך לא תבע ממנה להמשיך לקיים את אחד המנהגים היהודיים המובהקים.¹⁹⁶ כפרס נחמה הוא הציע לה שתקנה לעצמה משהו והבטיח להגיע לעיירה בפסח, לבקר אותה ואת ילדיה, ולהביא להם כסף. בובלה דחוייה ומושפלת בכתה ליד שולחן הכתיבה בכי תמרורים זמן רב אחרי שהשיחה הסתיימה, ופינקלמן פסע בחדר הלוך ושוב וזמזם לעצמו חרש, מה שהעיד על אי שקט ועל הטלטלה שעבר עקב רצונה של בובלה להפר את שיגרת חייו באודסה. יתכן שראה בזה סוג של איום, פלישה לחיים העצמאיים והחופשיים שבנה לעצמו, לרבות זה שהרשה לעצמו להתרועע עם אישה זרה בעיר הגדולה.¹⁹⁷

¹⁹² שם, עמ' 286.

¹⁹³ שם, עמ' 287.

¹⁹⁴ שם, עמ' 290 – 291.

¹⁹⁵ שם, עמ' 291.

¹⁹⁶ שם, שם.

¹⁹⁷ אורחן, "השתקפות דמות הגבר", עמ' 106 – 107.

בסיום הסיפור הסדר שב על כנו, כשהבת והאם שבו ביחד לעיירה, כשהפאה על ראשה של בובלה: "הזקנה הייתה מאושרת, ועוד יותר – כשראתה את בתה חבושה שוב בפאה. ילדה טובה בכל זאת... היא הרהרה".¹⁹⁸ אימה של בובלה לא ידעה על השיחה בין בובלה לפינקלמן, לתומה היא חשבה שבתה התעשתה. לדעתי, בובלה הבינה שאין לה מקום בעולמו ובחיייו של פינקלמן וחבישת הפאה הייתה השלמה עם מצבה.

גם הינדה ברגר תיארה בזיכרונותיה את יחסה השמרני של אימה האדוקה לסירובה לחבוש פאה לאחר נישואיה. ברגר לא הסכימה לגזור את שערך ואת הפאה הסכימה לחבוש פעם אחת, לבקשת אימה, בביקורה הראשון בבית הכנסת לאחר נישואיה:

עשיתי זאת למען אמא, שהפצירה בי מאד, בדמעות בעיניים, שלפחות בלכתי בפעם הראשונה לבית הכנסת אחבוש את הפאה הנכרית. היא הטיפה לי מוסר, ... ושעה ארוכה הטיחה כלפי שאני מתפקרת.¹⁹⁹

כאמור, הסרת הפאה סימלה התפקרות – התרחקות מהעולם היהודי הישן וניסיון להיות חלק מהעולם המודרני. סממן נוסף לשינוי בחיי היהודים בערים לבין אלו בעיירות היה בתיאור הופעתה המודרנית של קלרה, שחייתה באודסה, בהשוואה להופעתה המרושלת של בובלה, שגרה בעיירה, בסיפור "לאכול ענבים".

לעומת בובלה, שרצתה להסיר את הפאה כדי להראות לבעלה שהיא תוכל להתאים עצמה לאורח חייו המודרני באודסה, ונגרוף אולצה על ידי בעלה להסיר את הפאה למרות התנגדותה התקיפה כשעברו לפטרבורג (ראו ציטוט בסעיף 1.2.2, עמ' 22 – 23).²⁰⁰

משפחת ונגרוף רצתה להשתלב ולהיטמע בתרבות שתאמה את מעמדה הכלכלי באמצעות אקולטורציה, והסרת הפאה היא דוגמה מוחשית לכך. בנוסף, נטישת אורח החיים היהודי והמסורת על ידי הגברים בחוג החברתי של משפחת ונגרוף כללה את אי שמירת קדושת השבת: לימודי התלמוד פסקו, הם עבדו בשבת כדי לא לפגוע בעסקים, שיחקו קלפים עם חברים בערב שבת ועישנו.²⁰¹

1.4. הקשר בין כתיבתן של סופרות יידיש לבין תיאוריות על כתיבת נשים

את הייחודיות בכתיבתן של הסופרות אבחן להלן בעזרת מחקריהן של ג'ון סושן ואלין שוואלטר (ראו במבוא סעיף 2.1, עמ' 17 – 18).

סושן ביטאה את מהות כתיבתן של הסופרות בבחירתן לכתוב על נושאים, מצבים ומאבקים, שדיברו אליהן, שהעסיקו אותן וששיקפו את הווייתן ואת ערכיהן. הכתיבה הייתה עבורן תהליך זיהוי ובירור עצמי גם יחד.²⁰² סביר להניח שהסופרות ביידיש זיהו ובררו את הקונפליקטים בחיי הנישואים מתוך היכרותן עם מצבים דומים בסביבתן הקרובה, מניסיון האישי או ממה שקראו, והן כתבו על כך מתוך סולידריות נשית.

¹⁹⁸ פייגנברג, "לאכול ענבים", עמ' 292.

¹⁹⁹ ברגר, **בלילות החורף**, עמ' 93.

²⁰⁰ Wengeroff, *Rememberings*, p. 209. ונגרוף לא הייתה היחידה בהתנגדותה להתבוללות שכפה עליה בעלה.

²⁰¹ 112 – 113. Hyman, "Two Models (of Modernization)", pp. 44 – 53.

²⁰² Wengeroff, *Memoirs*, II, pp. 112 – 113. Sochen, "Identities within Identity", p. 9.

אני אף סבורה שלסופרות הייתה מטרה משותפת: לחשוף בפני הקוראות והקוראים בעיתונות בידיש, באמצעות סיפוריהן, את מצבה הנחות של האישה בחברה היהודית הפטריארכלית ולבקר את שימור אי-השוויון במאזן הכוחות בין המינים, שאפשר את שליטתו של הבעל בחיי אשתו, וגם לאחר שהגברים יצאו ממסגרת החיים המסורתיים של אבותיהם. שוואלטר כמו שושן הציעה לקרוא את הטקסט הנשי בהתבסס על החוויה הנשית האישית והתנסות המשותפת לנשים נוספות. היא ציינה שלושה מודלים כמרכיב בכתיבתן של נשים: פסיכולוגי, תרבותי ולשוני, כדי לבדל את כתיבתן של נשים מזו של גברים.²⁰³

המודל הפסיכולוגי בא לידי ביטוי בכל הסיפורים בהם דנתי בפרק זה, שבמרכזם מערכות יחסים בין בני זוג, בין אימהות לבנות, בין אבות לבנות וגם בסולידריות בין נשים. במודל התרבותי ניתן לכלול, לדעתי, מאפיינים של מרחב תרבותי נשי בתוך התרבות הכללית ההגמונית- הפטריארכלית, שקשורים לקיום המנהגים, לגוף האישה, לתפיסתה את עצמה ולכניעתה לתכתיבי המשפחה והקהילה. לדוגמה: נישואים בשידוך, אימהות, ההכנות לקראת שבת, השמירה על הכשרות, הופעה חיצונית – כן או לא פאה והתלות של האישה ברב בנושאים הלכתיים. למודל הלשוני לא אתייחס במחקרי.

בסיום סעיף זה, חשוב לי להצביע על תעוזתן של הסופרות בידיש, שבחרו לכתוב באופן גלוי וישיר על מצוקותיה ומצבה חסר המוצא של האישה במשפחה היהודית, ולהשמיע את קולה של הגיבורה בגוף ראשון, ללא רבדים נסתרים שעל הקוראים לנסות לפענח. זאת בשונה מכתביה "פלימפסטיט" שאפיינה למשל, את כתיבתן של סופרות לא-יהודיות באנגליה באותה תקופה, במטרה שיצירתן תפורסם (ראו לעיל במבוא, סעיף ה.2, עמ' 14, סעיף ו.2, עמ' 17 – 18 והערה 128 שם) וגם את כתיבתן של סופרות עבריות קדם-פמיניסטיות. הגדרתה של טובה כהן לכתביה פמיניסטית מתאימה לכתיבתן המגדרית של סופרות היידיש, שאת יצירתן ניתחתי בפרק זה.²⁰⁴ אוסיף שעצם הבחירה של הסופרות בנושאי הכתיבה הייתה קריאת תגר וביקורת על המבנה התרבותי בחברה היהודית הפטריארכלית.

1.5. סיכום

המכנה המשותף לסיפורים בפרק הוא בדידותה של האישה, תחושת הזרות שלה בזוגיות, מפח הנפש שלה ואכזבתה, ובאין לה מוצא ממצבה היא מאבדת את שפיותה כתגובה טראגית על חוסר יכולתה לשנות את חייה, כמתואר בשני סיפוריה של רחל ברכות: "השלימה" ו"נע ונד". העמדה של הסופרות היא נחרצת וביקורתית נגד הבעל ושליטתו בחיי אשתו, כגון, ביקורתה של אימה של בובלה על הגברים: "הם כולם איומים" בסיפור "לאכול ענבים",²⁰⁵ והביקורת של אביה של חנה-מירה על חתנו הנווד: "ואהרן, מה חושב לעצמו? שהרובל הוא כל העולם?" בסיפור "נע ונד".²⁰⁶ בכל הסיפורים אף אחת מהגיבורות, למרות מודעותה למצבה, לא הצליחה לשנות את גורלה. הצגת הגיבורות כקורבן של נסיבות חיייהן היא אמירה של הסופרות להכיר בסבלן ובאומללותן של

²⁰³ שוואלטר, "ביקורת פמיניסטית", עמ' 253 – 265.

²⁰⁴ כהן, **קול משלהן**, עמ' 166.

²⁰⁵ פייגנברג, "לאכול ענבים", עמ' 286.

²⁰⁶ ברכות, "נע ונד", עמ' 219.

נשים בחיי הנישואים וקריאה נגד דיכוי נשים, במטרה להפר את קשר השתיקה לו שותפה גם האם, למשל, בסיפורים: "השלימה" ו"לאכול ענבים".

נושא האימהות מופיע בכול הסיפורים, אולם גם בו לא גלום אושר לאישה. לרבקה אין ילדים, חיה-דבורה'לה האמינה שאהבתה לתינוקת תפצה על שנאתה לבעלה והתבדתה, חנה-מירה ילדה ארבעה ילדים לבדה, קברה שניים מהם וגידלה שני ילדים ללא נוכחות בעלה וגם בובלה נאלצה לחיות בנפרד מבעלה ולגדל את ילדיה בבית הוריה.

הנשים חיו במורא מהבעל ונכנעו בפני סמכותו: רבקה חששה שהרגע בו בעלה יחליט לגרש אותה, כי לא היו להם ילדים, מתקרב. חיה-דבורה'לה ידעה שלא תוכל להתגרש ללא תמיכת משפחתה וגם כי מתן הגט תלוי בבעלה. חנה-מירה לא ניסתה לעצור את בעלה שיצא לנדוד כדי למצוא פרנסה. בובלה נדחתה על ידי בעלה כשהסירה את הפאה, סממן של מודרנה ומרידה במסורת וביקשה להצטרף אליו ולחיות אתו באודסה.

הדבקות במסורת באה לידי ביטוי בפנייתן של רבקה לרב לפני כניסת השבת כדי שיקבע האם התרנגולת כשרה. הרב, שפסיקותיו תוארו באור חיובי, פסק שהתרנגולת כשרה, אולם השבת של רבקה נהרסה לראשונה בחייה בניגוד לשבת של אשת הסבל העקרה, שהרב נטע בה תקווה. חנה-מירה בחרה לוותר על הזוגיות ולחיות חיים יהודיים כשרים בבית הוריה, לאחר שניסתה במשך שנה לחיות עם בעלה בכפר של גויים. הסרת הפאה על ידי בובלה נתפסה על ידי אימה כמשהו מאיים שיש עונש בסופו.

חיה-דבורה'לה וחנה-מירה לא זכו לאושר בחיי הנישואים כפי שחשבו והאמינו כשהתארסו. חיה-דבורה'לה ניהלה אמנם חנות מצליחה, אולם עצמאות כלכלית לא הייתה ערובה לכך שתצליח להתגרש מבעלה השנוא, ונאלצה להשלים עם מצבה. בעלה של חנה-מירה אמנם התייעץ איתה ועם הוריה לגבי המשך עבודתו ליד מיכל הנפט, אך היא לא ביקשה שיעזוב ויחיה איתה ועם ילדיה מחשש שישוב לנדוד כדי לחפש פרנסה אחרת. על רקע הפער בין ציפיות האישה מהנישואים בשידוך למציאות חייה, חוו שתי הנשים משבר ושילמו על כך מחיר.

הכניעה המוחלטת לבעל הופיעה לא רק בסיפורים אלא כאמור גם בזיכרונותיה של

פאולינה ונגרוף. לעומתה, פועה רקובסקי הייתה אישה עצמאית ונחושה באופן יוצא דופן. במלחמתה להשיג את הגט ואף נעזרה בזכות קשריה ברב שסייע לה ומנע את פסילת הגט.

רקובסקי ידעה שהמפתח לחיים עצמאיים שיביאו לשחרורה מהתלות בבעלה טמון

בחינוך וברכישת מקצוע ונלחמה גם על כך.

על החינוך כגורם מחולל שינוי בחיי האישה היהודייה ארחיב בפרק הבא.

פרק שני: החינוך כגורם שינוי בחיי האישה היהודייה

2.1. מרכזיות החינוך בחיי צעירות בסיפורת ובזיכרונות

לאור הנחת מחקרי על היות החינוך גורם מרכזי שחולל שינוי בחיי הנשים ובמעמדן במשפחה ובחברה (ראו לעיל במבוא, סעיף ב, עמ' 3), אציג בפרק זה באמצעות שלושה סיפורים וחמישה נרטיבים אישיים את השפעת החינוך על חיי נשים כשברקע התמורות שהתרחשו בקהילה ובחברה היהודית במחצית השנייה של המאה התשע עשרה.

אפתח עם הסיפור: "לא עמדה בניסיון" מאת איזבלה (1891), על ניסיון שלא צלח של צעירה, שסיימה גימנסיה, לצאת מהחיים הכובלים בבית המסורתי ללימודים גבוהים בטרבורג. במרכזו של הסיפור קונפליקט בין הבת לאם שנבע מלימודי הבת ושיקף את הקונפליקט בין המסורת למודרנה. כמו כן, אתייחס בקצרה להשפעת החינוך על תפיסת עולמן של שתי נשים צעירות והמהפך בחייהן בשני הסיפורים: "הביתה" מאת מריה לרנר (1887) ו"איך נעשינו סוציאליסטיות" מאת רחל פייגנברג (1906), שבהם אדון בהרחבה בפרק השלישי על השפעתן של תנועות פוליטיות: הציונות והסוציאליזם על חיי נשים.

בהמשך הפרק אתאר את חינוכן של: פאולינה ונגרוף, פועה רקובסקי, הינדה ברגנר ואנה פבלובנה ויגודסקיה, כפי שספרו בזיכרונותיהן, ושל רחל פייגנברג לפי הנובלה האוטוביוגרפית: **די קינדער יארן**.

בתיאור חינוכן של צעירות בסיפורים ובזיכרונות, אציג מי מבני משפחה היה מעורב וקידם את לימודיה ואת מידת מעורבותה ודבקותה בלימודיה. אבחן את השפעת הלימודים בהיבטים: האישי, המשפחתי, המגדרי, החברתי והפוליטי, את השינוי באורח חיי האישה עקב השכלתה ואת תרומתה לקהילה ולחברה בסיום לימודיה.

בסיום הפרק אשווה בין הסיפורים לזיכרונות ובתוך כל אחת מהסוגות ואתייחס למודל התיאורטי שהציעה טובה כהן עבור סופרות שכתבו ספרות יפה בעברית במאה התשע עשרה,²⁰⁷ שאותו התאמתי במחקרי לתרומת החינוך לשינוי בחיי נשים (ראו לעיל במבוא, סעיף ג, עמ' 3 – 4).

2.2. החינוך בסיפורים

2.2.1. הקונפליקט במשפחה בסיפור "לא עמדה בניסיון" מאת איזבלה

הסיפור "לא עמדה בניסיון" עוסק בקונפליקט ובמאבק בין פאולינה לבין אימה על רקע לימודיה, ביחסיה עם אביה ועם אחותה ובפער בין אימה לאביה בנוגע ללימודיה. האם, אישה אדוקה עמדה בדרכה של בתה, שתכננה בסיום הגימנסיה לצאת ללמוד בטרבורג עם חבריה. הקונפליקט בין האם לבתה מניע את עלילת הסיפור ומוביל לאסונה האישי של פאולינה, שוויתרה על הדבר הכי חשוב בחייה, על הלימודים ועל אושרה כשנכנעה לאימה ונישאה בשידוך. הפער בין האם לבתה בא לידי ביטוי גם באמצעים הפיגורטיביים, שאותם אדגים.

²⁰⁷ טובה כהן, **קול משלהן**, עמ' 166 – 167.

המספרת יודעת כול מביאה את קולן האותנטי של פאולינה ושל אימה, שפרה, את הדעות, את האמונות, את הרגשות שלהן ואת ההבדלים התהומיים ביניהן. ניתן לחוש באהדתה וברחמיה של המספרת על פאולינה שמתמודדת עם אימה, שדבקה במסורת בעיוורון מוחלט וגרמה לבתה סבל, מכיוון שעולם המושגים שלה היה חסום בפני רעיונות שהיא עצמה לא חוותה. הד למצב זה נמצא בזיכרונותיה של רקובסקי, שהביעה את פער הדורות במשפט קצר, חד וממצה שאמרה לאימה: "אמא, מדוע מבינה אני כי את אינך יכולה להיות כמוני, ואילו את אינך רוצה להבין כי אני איני יכולה להיות כמוך".²⁰⁸

הסיפור "לא עמדה בניסיון" נפתח בתיאור הפער התרבותי בין משפחתה המסורתית של פאולינה לבין משפחתה המודרנית של חברתה ללימודים, סוניצ'קה מוזסזון. לגיבורה שני שמות: פֶּשְׁקָה בביתה ופאולינה בביתה של חברתה. אימוץ שם מתאים לסביבה, היה צעד ראשון ליציאה החוצה מהבית המסורתי, וכפי שנראה הניגוד בין משפחתה של פאולינה לבין זו של חברתה הוא חוט שעובר לאורך הסיפור. אביה של סוניצ'קה היה מגולח והאם ניגנה בפסנתר, לעומתם אביה של פאולינה היה בעל זקן ופאות והאם חבשה פאה עד מעל האוזניים. שניהם עבדו מבקר עד לילה בחנות וילדיהם לא ראו אותם בבית כל השבוע עד יום השבת. הפער בין שתי המשפחות מתגלה בהבדלים בין אורח החיים המסורתי בביתה של פאולינה לבין אורח חיים מודרני בביתם של המוזסזונים: בבית אחד הבדלה במוצאי שבת ובבית השני משחקי קלפים וריקודים. כמו שכתבה ונגרופ על התנהגות הגברים בחוג החברתי אליו השתייכה משפחתה (ראו לעיל בפרק הראשון, סעיף 1.3.3, עמ' 32). גם בסיפור "לאכול ענבים" מתקיים מפגש בין קלרה, אישה מודרנית, לבין בובלה, אישה מסורתית, שבעקבותיו מסירה בובלה את הפאה כדי למצוא חן בעיני בעלה המודרני (ראו לעיל בפרק הראשון, סעיף 1.3.3, עמ' 31).

פאולינה בילתה בבית משפחת מוזסזון יותר מאשר בביתה. היא התקבלה בבית חברתה כבת בית מכיוון שסייעה לה בלימודים. פאולינה הייתה "תלושה" בת דמותו של ה"תלוש", נערה חריגה, בודדה, קרועה בין שני עולמות: בין העולם המסורתי של משפחתה לבין העולם המודרני של משפחתה של חברתה.²⁰⁹

פאולינה בת התשע עשרה הייתה בת בכורה, היא הצטיינה בלימודיה ובסיום הגימנסיה תכננה ללמוד בפטרבורג. אחותה רבקה בת השמונה עשרה עבדה בחנות עם ההורים, וגם אם הייתה רוצה ללמוד האם הייתה מונעת זאת ממנה. רבקה ידעה לחשב, לזהות את המטבעות ולכתוב מכתב מסחרי, מה שנחוץ לה בעבודתה. היא לעגה לפאולינה שהתבלבלה בין המטבעות. האם הייתה גאה ברבקה ונהגה לומר שרבקה היא הבת שלה ופשקה היא הבת של אבא.²¹⁰ פאולינה מימנה את לימודיה בגימנסיה בעצמה וניסתה להבין את התנגדות אימה לכך:

למן הכיתה הרביעית לימדה פאולינה שיעורים פרטיים, בכספה קנתה את בגדיה ושילמה בעבור הגימנסיה. "למה את לא מרוצה מלימודי?" הייתה שואלת את האם. "הרי הם לא עולים לך

²⁰⁸ רקובסקי הביעה את השוני בינה לבין אימה בהקשר שונה, כתגובה על כך שהאם הטיפה לה מוסר על הפצת הרחורי כפירה בקרב אחיה הצעירים וחברותיה. דבריה אלו על הפער הבין דורי נכתבו בזיכרונותיה בראייה של אדם מבוגר (רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 22).

²⁰⁹ ה"תלוש", כשם סיפור שכתב יצחק דב ברקוביץ, הוא גיבור בספרות העברית על סף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים, צעיר ששרוי בדילמה בין ישן לחדש ונמצא במשבר (מירון, **בודדים במועדם**, עמ' 275 – 276). ה"תלושה" היא נערה או אישה, בעלת דילמות וקונפליקטים, שכבר אינה מקיימת אורח חיים מסורתי ועדין לא מוצאת את מקומה בעולם המודרני בעיר (קינל-לימוני, **תלושות ומורדות**, עמ' 18).

²¹⁰ איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 86.

פרוטה". "הם גם לא שווים פרוטה!" הייתה זוכה בתשובה ברורה. "תאמיני לי הייתי שמה כסף בקופסה כדי שתזרקי את הגימנסיה הארורה ותחזרי להיות בת כמו שאלוהים ציווה!"²¹¹

עבור האֵם הלימודים של פאולינה היו בניגוד ליעוד האלוהי. האֵם והאחות, שדבקו בעולם המושגים המסורתי ללא יכולת או רצון להיחלץ ממנו, זלזלו בה וחששו שהשכלתה תפגע בסיכוייהן של פאולינה ושל רבקה להינשא.

הפער האינטלקטואלי בין הוריה של פאולינה יצר קונפליקט גם ביניהם בנוגע ללימודיה בגימנסיה; האב, נחמן בלומנקרנץ (פירוש שמו זר פרחים), נטה להשכלה, העריך את הלימודים ולכן הכניס את פאולינה לגימנסיה ואֵפשר לה לממש את רצונה ללמוד. האֵם לא הצליחה למנוע זאת למרות התנגדותה, ורק בדיעבד הבינה את השפעת הלימודים על בתה.

עוד מנעוריו נטה נחמן בהיחבא להשכלה, ולפני שבע שנים לאחר ויכוחים עם אשתו, עלה בידו להכניס את פאולינה לגימנסיה. "היה לי אז יום רע", אמרה שפרה תמיד על הגימנסיה. "גידלתי בת לשטן! לא ראויה לאלוהים ולא לאנשים!"²¹²

אימה של פאולינה לא התעניינה בלימודיה והיא מצידה בחרה לא לשתף אותה בהצלחותיה ובציונים הגבוהים שקיבלה. לעומת האֵם, אביה התעניין בלימודיה בחשאי, אך דאגותיו, בעקבות הרעת המצב הכלכלי בחנות, השכיחו זאת ממנו. כשבבית היו התלחשויות, ניסתה פאולינה לשאול מה קרה:

היא אזרה אומץ, ניגשת ושואלת בקול כבוש ומבוהל: "מה קרה? מה יש?"
"לא עניינך", צועקת ראשונה רבקה.
"לכי לספרים שלך", מתרגזת האֵם.
"לכי בתי, ללמוד. את לא צריכה לדעת", עונה האב באנחה עמוקה.
ושוב היא נותרת לבד, דחוייה, עם דמעה שלא זלגה, חרדה מאסון בלתי נודע, לבד עם ספרייה ומחברותיה, לבד בעולמה המיוחד.²¹³

ניתוקה של פאולינה מקשיי משפחתה ובדידותה היו רמוז לאסון שקרב ובא. בתום לימודיה בגימנסיה, כשחזרה פאולינה לביתה מאושרת מן הנשף, שערכו המוזסוזונים לבוגרי הגימנסיה, חיכו לה בביתה השדכן עם מחותן, איש עסקים שהוא ובנו לא היו אנשים אוריינים ולכן רצו כלה שיודעת לכתוב. הייתה זו הפעם היחידה, שבה הודתה האֵם ביתרון לימודיה של פאולינה. אז היא הבינה שהשכלתה של פאולינה היא השקעה, שרווחיה יהיו הנדוניה שלה: "כשנתתי לאביך לשכנע אותי להתיר לך ללמוד בגימנסיה – מי יכול היה לשער שדווקא זו תהייה המעלה שתסגור את השידוך?"²¹⁴ פאולינה התעלפה וכשנעורה היא הכריזה בפני אימה: "אני נוסעת לפטרבורג ושם אלמד!"²¹⁵ האֵם האשימה את האב במשבר שפרץ בינה לבין בתה:

"איזה אסון נפל עלי, טוב, תודה לאל על כך, בבקשה, והנה לך פטרבורג, לא, אני לא אהיה עוד טיפשה! לא בוססתי בבוץ מספיק? שבע שנים חשוכות עם הגימנסיה המקוללת שאביך הטיפש רצה! הנה לך, בבקשה, הנה הנחת שלך!" היא התנפלה על בעלה. "אמא דואגת לאושר שלה, והיא, הבת של אבא, בועטת כמו סוס ומטפסת על קירות חלקים, לא עלינו!"²¹⁶

²¹¹ שם, עמ' 88 – 89.
²¹² שם, עמ' 85 – 86.
²¹³ שם, עמ' 90.
²¹⁴ שם, עמ' 98.
²¹⁵ שם, עמ' 99.
²¹⁶ שם, עמ' 99 – 100.

היא המשילה את תגובתה של פאולינה לבעיטה של סוס, דימוי לכאב הפיזי והנפשי שחוותה. את רצונה של פאולינה לנסוע לפטרבורג היא תיארה כטיפוס על קירות חלקים, מטפורה לניסיון להשיג דבר מה בלתי אפשרי, משהו שלא היה מקובל בחברה המסורתית. היא המשכה ונשאה נאום תוכחה קשה, בו שפכה קיתונות של צער וכאב שהצטברו בליבה, וגם האשימה את המוזסזונים, כמי שהסיתו את בתה:

"... ופתאום פורענות חדשה: רק פטרבורג! את שומעת: רק אם אני אמות, רק אם אשכב באדמה ואת תדרכי עלי, רק אז, חצופה! סעי לך! תלי את עצמך, הטביעי את עצמך, כסי את פני אמא בסינר שחור! כל עוד אני חיה את לא נוסעת! את שומעת, אני לא רוצה לשמוע על האפיקורסים שלך, על אוכלי הטרפות, על המוזסזונים! מצדי, שילכו לעזאזל – זה לא ענייני! שיהיה להם לב כבד כמו שלי, על זה שהם מסיתים אותך לכל הצרות האלה; במה שקשור לבתי אני קובעת. מעט לילות לא ישנתי? מעט דמעות הזלתי, ואיזה היריון קשה היה לי!" היא פרצה בבכי מר.²¹⁷

היא איימה על פאולינה שרק "על גופתה המתה" היא תיסע לפטרבורג. עבורה רצונה של בתה ללמוד בפטרבורג כמוהו כאיבוד לדעת ולכן כיסוי פניה של האם בסינר שחור הוא מטונימיה לאסון, למוות ולאבל. תגובה דומה ראינו גם בדבריה של אימה של בובלה בסיפור "לאכול ענבים", כשאימה שהסרת הפאה תקצר את חייה של בובלה, תהפוך את ילדיה ליתומים ותהרוס את חיי האם (ראו לעיל בפרק 1.3.3, עמ' 31 הערה 193 שם). למרות התנגדות אימה, פאולינה לא ויתרה על חלומה ללמוד, וגם לאחר שנפרדה מחבריה ומאהובה מישה, שנסעו ברכבת לפטרבורג, היא החליטה להיאבק:

"להישאר כאן? במקום שהחיים ריקים כל כך וחסרי מטרה? להיות מאושרת כמו שאמא ציוותה? לא! אלף פעמים לא!... להיות מאושרת כמו שהיא רוצה, כמו שמוצא חן בעיניה, כך שהיא תשבע נחת! ונחת כמו שאני מבניה – האם זו אינה נחת? לא! אני לא יכולה! יש לי רק הגדרה אחת לאושר, שאיפה אחת, דרישה אחת, מטרה אחת, ואותה אני חייבת להשיג!"²¹⁸

כדי להשיג את מטרתה, היה עליה לחסוך כסף ללימודים ולחיים בפטרבורג. היא המשכה לתת שיעורים פרטיים, פרסמה מודעות בעיתונים בחפזיה משרה כאומנת והמתינה כל יום למכתב הזמנה כמו למשיח. חייה בבית הפכו בלתי נסבלים: "פאולינה נחנקה באוויר הבית החדוס, תחת כנפי אימה הכבדות"²¹⁹. כל יום הציע השדכן שידוכים ופאולינה סרבה וחשבה: "האם אעמוד בניסיון?"²²⁰

היא קיוותה לעזרה מאביה מכיוון שאהב אותה ותמך בלימודיה בגימנסיה. כשהקדים יום אחד לשוב מהחנות והחל לדבר אתה, היא הייתה בטוחה שהוא מרשה לה לנסוע לפטרבורג כי אושרה חשוב לו. אולם הנחישות שגילה כשרשם אותה לגימנסיה אבדה לו בשל התנגדות האם והרעת המצב הכלכלי של המשפחה, והוא ביקש ממנה שתרחם על אימה ועל רבקה, ושלא תוסיף מכאוב בסירובה להינשא בשידוך.

"את יודעת, ילדתי, כמה יקר לי אושרך" דיבר בקול לא לו. "אם היה בא מישהו ואומר לי: תן לי את כל רכושך – איזה רכוש, רכושי עתה, לצערי, חסר ערך... תן את החיים, כדי שילדיך

²¹⁷ שם, עמ' 100.

²¹⁸ שם, עמ' 101.

²¹⁹ שם, עמ' 102.

²²⁰ שם, עמ' 103. פאולינה רצתה להינשא מאהבה ולא באמצעות שדכן. הרצון לבחור בן זוג היה סממן לאהבה מודרנית (6 – 1, Seidman, *The Marriage Plot*).

ומשפחתך יהיו מאושרים... – עיניו התלחלו, והוא כיסה אותן בידה של פאולינה והמשיך לדבר: "אלוהים עדי שהייתי נותן את חיי למען אושרכם... למען אושרך!"²²¹

המילה "אושר" היא מילה מנחה בסיפור: אושרה של האם היה לחתן את פאולינה וכך להגן עליה מהשפעות המודרנה, בעוד שאושרה של פאולינה היה תלוי בהמשך לימודיה בפטרבורג, והאב רצה את הבלתי אפשרי, שכולם יהיו מאושרים. צערו של אביה נגע לליבה, היא לא יכלה לסרב לו בשל אהבתה אליו. כשהבינה שגם האב אינו תומך בה, נמוגו חלומותיה לאושר כעשן, היא "לא עמדה בניסיון".

לא! היא לא תעמוד בדרכו של אביה. היא תעשה את כל מה שיבקש. אסור לה, היא אינה יכולה לראות את דמעותיו! שום שעה בראשו לא תאפיר עוד בגללה. סוף לתוכניותיה, סוף לשאיפותיה! אוניותיה טרופות, תקוותיה המתוקות לאושר – אה, כמה רחוקה היא עכשיו מפטרבורג!²²²

השימוש במטאפורה: "אוניות טרופות" העיד על אסונה הכבד והיא שקעה במצולות ייאושה. בחתונתה שפכה ים של דמעות, וכמי שנטרפה עליה דעתה היא שמעה לחש של שמחה לאיד מדמויות לא אנושיות, שייצגו את כל מה שניסתה להשיג בחייה והיה חשוב עבורה: "לא עמדה בניסיון".

לפאולינה קר בכל אבריה, מכף רגל ועד ראש. בבת אחת, כמו מסך שעלה, עברו לפני כל חייה עד לרגע זה. שאיפותיה, תקוותיה, מאבקה, התלבטותה, מטרתה, כולם לבשו דמות ונדו בראשיהם, הצביעו עליה באצבעותיהם, ושפתייהם החיוורות לחשו בעצב וברעל: "לא עמדה בניסיון! לא עמדה בניסיון!" היא נעה לעבר הדמויות האהובות היקרות אך נסוגה מיד: נקטעה הדרך אליהן.²²³

גם פועה רקובסקי, כמו פאולינה, ניסתה להיאחז בלימודים כדי לא להינשא בשידוך ללא הועיל: "אמא, מה אתם רוצים ממני? איני רוצה עדין בחתן ואינני נוסעת לעריכת ה'תנאים'. הניחו לי! אני צריכה עוד ללמוד."²²⁴

בסיום סיפורה של איזבלה, מתארת המספרת את אושרה של האם, שרקדה מיוזעת, טבולה בנחת לפני החתן והכלה, ניגוד גמור לאסונה של פאולינה הבוכייה, שעולמה חרב עליה.²²⁵ מאבקה של פאולינה ללמוד בפטרבורג הסתיים בכניעתה לאימה ולמסורת, והיא שילמה על כך מחיר אישי כבד.

2.2.2. השפעת החינוך על צעירות משכילות בסיפורים: "איך נעשינו סוציאליסטיות" מאת רחל פיינגברג ו"הביתה" מאת מריה לרנר

בשונה מפאולינה, גיבורת הסיפור "לא עמדה בניסיון", שלא הצליחה להגשים את רצונה העז ללמוד בפטרבורג, אדון להלן בשני סיפורים, בהם הצליחו הצעירות ללמוד בקורסים הגבוהים לנשים. גם הן שילמו מחיר מאחר שבזמן לימודיהן הן הושפעו מהסביבה שמחוץ למשפחה ולקהילה היהודית, נחשפו לאידיאולוגיות פוליטיות ואחת מהן אף התאהבה בלא-יהודי.

²²¹ איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 104.

²²² שם, עמ' 105.

²²³ שם, עמ' 108 – 109.

²²⁴ רקובסקי, לא נכנעתי, עמ' 28.

²²⁵ איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 109.

האבות ראו בהשכלת הבנות סוג של השקעה, רכישת מקצוע חופשי כמו מורה או רופאה תשפר את מצבה הכלכלי של המשפחה ותהווה יתרון בשידוך, בדומה להלך מחשבתה של אימה של פאולינה בסיפור "לא עמדה בניסיון", כשהשדכן הציע לבתה המשכילה חתן בור שלאביו יש עסק. גם אביה של רקובסקי חשב שלימודיה יאפשרו לה להתפרנס כמורה וזה מה שימנע את גירושה (ראו להלן בסעיף 2.3.2).

בשני הסיפורים נוצר קונפליקט וקרע בין האב לבין הבת. האבות תמכו אמנם בלימודי בנותיהם בהיבטים האידיאולוגי והכספי, אך לא היו מודעים להשפעת יציאתן מהמסגרת המשפחתית על השקפת עולמן ועל התערעורת היחסים במשפחה עקב כך.²²⁶ בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות", פינגרהוט (פירוש שמו אצבעון), אביה של רוזה, שהיה בעל בית מלאכה לתפירה, לא היה אדם משכיל ובכל זאת רצה שרוזה תהייה רופאה ואף התגאה בבתו המשכילה בפני כל. כך תיארו זאת התופרות שעבדו אצלו:

ילדה אהובה כל כך כמו רוזה, גאוותו של פינגרהוט, רוזיציקה שלו. הון עלו לו הלימודים שלה, אין זה עניין של מה בכך לגמור את הגימנסיה. וכמה מורים פרטיים בבית. כמה עלה כל זה! והקורסים! הוא נותן לה הכל ובלבד שרוזיציקה תהייה משכילה. זו אמנם בתו של חייט שלומדת בקורסים. אבל פינגרהוט רוצה להתבלט, מפני שבכל מקום הוא מדבר על השכלתה של רוזה שלו.²²⁷

כשפרצה שבייתה בבית המלאכה של פינגרהוט על רקע מחאת התופרות על תנאי עבודתן, הגיעה רוזה לפגישה, שנערכה בין אביה לבין התופרות, תמכה בגלוי במאבקן והסבירה לאביה שיחסו לתופרות אינו הוגן, הן בני אדם כמוהו וכמוה. פינגרהוט כעס והזכיר לרוזה מאין הגיע הכסף ללימודיה:

"ואת!" הוא צעק והדף אותה. "ואת! בזכות עמלו של מי, למדת, גברת? ממי לקחת לשלם על הכול? זה נפל לך מהשמים? טיפשה שכמוך! כל הלימודים שלך לא שווים פרוטה, את זה למדת מהספרים שלך? את זה לימדו אותך הסטודנטים שלך, שתשלחי בי את הכלבים, שיצחקו עלי? אם נותר להן בכול צריך יהיה לקחת תרמיל ולחזר על הפתחים. זה יגיע גם אלייך. תנסי להרוויח את הלחם שלך בעצמך, תראי כמה זה קל! אפילו את השטויות שלך תשכחי."²²⁸

במילים אלה הודה פינגרהוט בכך שהכסף לממן את לימודיה של רוזה מקורו בעבודתן הקשה של התופרות. הוא גם השתמש בדיוק באותן מילים בהן השתמשה שפרה, אימה של פאולינה, שאמרה על לימודיה של בתה: "הם גם לא שווים פרוטה!"²²⁹ ביטוי שהביע את האכזבה ואת תחושת הכישלון של ההורים על כך שהשכלת הבנות גרמה להן להשתנות, להאמין בערכים שונים משל הוריהן ולצאת בגלוי נגדם. הפער האידיאולוגי בין רוזה, שנעשתה בזמן לימודיה סוציאליסטית, לבין אביה גרם לקרע ביניהם. פינגרהוט תלש את שערות ראשו וגרש את רוזה מהבית, זאת לאחר שכבר החליטה לעזוב כי הבינה שאין לה זכות לגור בבית הוריה לאחר שיצאה נגד אביה: "את לא הילדה שלי, אל תדרכי אף פעם על סף דלתתי!"²³⁰

²²⁶ גרשון בקון בחן אוטוביוגרפיות, שנכתבו על ידי שלוש צעירות יהודיות במסגרת התחרות של ייזום בפולין (1932, 1934 ו-1939), וחיפש את הקול הנשי והמגדרי. הוא מצא שחיפוש הזהות וההגדרה העצמית של הגיבורה מקורם בקונפליקטים עם האב כמחליט במשפחה הפטריארכלית על הלימודים, על הקריאה ועל הפעילות הפוליטית (ראו: Bacon, "Woman? Youth? Jew?", p. 19).

²²⁷ פינגברג, "איך נעשינו סוציאליסטיות", עמ' 257.

²²⁸ שם, עמ' 262.

²²⁹ איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 89.

²³⁰ פינגברג, "איך נעשינו סוציאליסטיות", עמ' 264.

המספרת שמה בפיו של אחיו של פינגרהוט, חיים, את הקול השמרני נגד השכלת הבנות בחברה היהודית המשתנה. חיים הוכיח את פינגרהוט ואת גיטל, אשתו, על כך שהם נהגו בטיפשות כשנתנו לרוזה ללמוד וכך איבדו את השליטה על חייה. גם כאן כמו ב"לא עמדה בניסיון" מוזכר השידוך כגורם שיכול היה להגן על הבת מהשפעות חיצוניות, ולמנוע את ההשלכות של לימודיה על חייה:

אבל זה מה שקורה לחייט שרוצה שתהייה לו בת רופאה. "מגיע לך, שלא תחשוב על רופאים. אנחנו יהודים פשוטים, אתה חייט פשוט, אביך וסבך היו חייטים והיו, תודה לאל, יהודים הגונים שהסתדרו בלי רופאים. אבל הוא רוצה השכלה לבתו היחידה. יש לך ילדה בת שנים עשרה? קח אותה לשולחן, בעזרת השם אתה יכול לתת נדוניה, וגם ככה היית עושה שידוך יפה. לא, מתחשק לך גימנסיה ודווקא הגימנסיה של מרינסקי. אחרת לא נאה לך. אחר כך את רוצה קורסים, מה עוד? חתן היא כבר תבחר בעצמה, כי אבא ואמא הם הרי אנשים פשוטים. הם הרי לא מבינים שום דבר".²³¹

בסיפור "הביתה" היוזמה ללמוד בגימנסיה הייתה של הגיבורה, חנה'לה, שהושפעה משני בני דודה:

כשנדע לחנה'לה לראשונה על קיומה של גימנסיה, וכשמעה את בני דודתה דוברים רוסית, נפלה רוחה. מה היא מבינה? היא אינה יודעת כלום, היא לא מכירה דבר, ובוודאי היא נראית פראית וגסת רוח. היא החלה להתבייש ולברוח מאנשים, ולבסוף אמרה לאביה שהיא רוצה ללמוד. ר' מנשה התפלא על כך שלא שם לב שחנה'לה אכן צריכה ללמוד. היא ידעה לקרוא ולכתוב ביידיש, אך לא די בכך. הזמנים אחרים, וכל מכריו שלחו את ילדיהם לגימנסיה.²³²

האב, ר' שמחה פרל, יהודי שומר מסורת, הסכים לבקשתה של בתו חנה'לה, ללמוד בגימנסיה, כי זו הייתה רוח הזמן ולהשכלה היו יתרונות, שמנית ליעיל. חנה'לה עברה לגור בבית דודתה בעיר המחוז, שם נקראה אנה. בן דודה מישל הכין אותה ללימודיה בגימנסיה. היא למדה בחריצות ואחרי עשרה חודשים נכנסה לכיתה הראשונה. בסיום הגימנסיה היא שוב גילתה עצמאות ויוזמה כשהחליטה ללמוד בקורסים הגבוהים לנשים של בסטוז'ב (Bestuzhev) בפטרבורג למרות התנגדות אביה ודודתה:²³³

ר' מנשה הופתע. מה פתאום לנסוע? לאן? לבד! איך הוא יישאר לבד? הוא אינו יכול להישאר בלי אנה. גם "טנטה" התנגדה. היא אינה מרשה גם לארנסטינה שלה לנסוע. אך אנה התעקשה, ולאחר מאמץ רב הצליחה לנסוע יחד עם חברותיה לפטרבורג.²³⁴

כמו אנה ב"הביתה" גם אנה פבלובנה ויגודסקיה התעקשה ללמוד בקורסים בפטרבורג, חרף רצונם של אביה ואימה החורגת שתלמד בוויילנה מכיוון שלעזוב את הבית, אפילו לצורך לימודים, עלול היה להוציא שם רע למשפחה (ראו להלן סעיף 2.3.3, עמ' 47 – 48).²³⁵ הנתק בין ר' שמחה פרל לבתו נוצר כשאנה התאהבה בזמן לימודיה בלא-יהודי ובחרה באהובה למרות תחנוני ואזהרותיו של אביה, שהחליט לשכוח אותה ולמחוק אותה מליבו בדומה לפינגרהוט ביחסו לרוזה.

²³¹ שם, עמ' 263.

²³² מריה לרנר, "הביתה", עמ' 38.

²³³ ההיסטוריון קונסטנטין ניקולאביץ' בסטוז'ב-ריומין (Konstantin Nikolaevich Bestuzhev-Riumin) יסד את הקורסים הגבוהים לנשים בסתו 1878 כמוסד פרטי. ההכשרה נמשכה ארבע שנים בשלוש פקולטות: היסטוריה ופילולוגיה, משפטים, פיזיקה ומתמטיקה (ראו: פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 186 וגם: Vygodskaia, *The Story of A*, (Life, pp. 76 – 78 and p. 156 n. 3).

²³⁴ לרנר, "הביתה", עמ' 41.

²³⁵ Vygodskaia, *The Story of A Life*, pp. 66 – 73.

לסיכום, בשלושת הסיפורים מתוארים קונפליקטים בין הורים לבנותיהם על רקע לימודיהן. בהתאם לתפיסה השלטת בהשכלה, במיוחד בתקופתה הראשונה, האימהות ברובן תוארו כאדוקות, חשוכות ושמרניות ואילו האבות היו למעשה מְבַשְׂרֵי המודרנה, כשתמכו בלימודי בנותיהם מכיוון שהבינו את התועלת שיש בהם. כפי שנראה להלן (בסעיף 2.3) גם כותבות הזיכרונות ביטאו תפיסה זאת.

בשלושת הסיפורים גרמו החינוך והמפגש עם הסביבה לשינוי בהשקפת עולמן של הצעירות, למשבר ולהתערערות היחסים במשפחה, והם הסתיימו באופן טרגי עבור הצעירות ו/או עבור משפחותיהן. פאולינה, שרצתה להמשיך ללימודים גבוהים בפטרבורג בסיום הגימנסיה ולהינשא מאהבה, נכנעה לאימה כשנישאה בשידוך ושילמה על כך באובדן אושרה ושפיותה. רוזה נאלצה לעזוב את בית הוריה לאחר שנעשתה סוציאליסטית ויצאה נגד אביה לטובת התופרות שהעסיק.²³⁶ אביה של אנה מחק אותה מליבו לאחר שבחרה באהובה הלא-יהודי, עד ששבה לביתה ולעמה בעקבות הפרעות ביהודים (על כך בפרק השלישי).

2.3. החינוך בנרטיבים האישיים

בנרטיבים האישיים, כמו בסיפורים, סיפרו הכותבות על החשיבות שהן ייחסו ללימודיהן וההשפעה שהייתה לכך על חייהן. חלק מכותבות הזיכרונות סיפרו גם על אהבת הקריאה, תוך ציון הספרים שקראו.

כאמור (במבוא, סעיף ה.1, עמ' 11 – 12), מסגרות הלימוד לבנות היו מגוונות, הן למדו בחדר, בבית עם מלמדים ומורים פרטיים, בבית ספר יסודי ציבורי או יהודי פרטי, בגימנסיות ממשלתיות ובקורסים גבוהים, בהם הן רכשו השכלה גבוהה ומקצוע.²³⁷ נשים אף נסעו ללמוד בחו"ל, למשל: אנה פבלובנה ויגודסקיה השתלמה בהוראה (להלן סעיף 2.4, עמ' 53 הערה 308), והסופרת סלומה פרל סיימה אוניברסיטה בז'נבה.

בנוסף לתיאור השכלתן של מחברות הזיכרונות, אציג התייחסות ייחודית של כל אחת מהן לנושאים שקשורים לחינוך: ונגרוף ספרה על הגעת ההשכלה היהודית למחוזות ילדותה, רקובסקי על ההשפעה שהייתה להדרת נשים מלימודים תורניים על התבוללות, ויגודסקיה על שאיפתה לתרום לחברה ולאנושות בעקבות השכלתה הרחבה וברגנר על הקונפליקט עם ההורים בנוגע ללימודיה בגימנסיה. סדר הכותבות להלן הוא לפי גילן.

2.3.1. לימודיה של פאולינה ונגרוף

פאולינה ונגרוף הייתה המבוגרת מבין כותבות הזיכרונות (נולדה ב-1833). היא התחנכה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה וכתבה בזיכרונותיה על ההשכלה היהודית (הנאורות), שהגיעה לליטא באמצע המאה התשע עשרה, ולהשפעתה על צעירים יהודים, ביניהם גם אחיה וגיסייה, בעוד שהנשים במשפחתה, ובכלל, לא שותפו בגישות החדשות.²³⁸

²³⁶ מעורבות של צעירים בתנועות פוליטיות התחילה כבר בזמן הלימודים בגימנסיה (פרנקל, **נבואה ופוליטיקה**, עמ' 13, ראו גם: ולדמן, **הגימנזיסטים**, עמ' 98 וכן: Vygodskaia, *The Story of A Life*, pp. 125 – 127).
²³⁷ Adler, "Educational Options", pp. 301 – 310, Stampfer, "Gender Differentiation", pp. 63 – 66, ראו גם:
²³⁸ משנות הארבעים של המאה התשע עשרה התחילה הממשלה הרוסית להתערב בצורה פעילה בענייני החינוך היהודי. בינואר 1841 הגיע הרב והמחנך ד"ר מקס ליליינטל (1815 – 1882) לפטרבורג כדי לגבש תכנית להפצת השכלה

ונגרוף תיארה את החוויה של תחילת לימודיה בחדר, כשאימה קראה לה להפסיק את משחקיה בחוץ כדי לפגוש את המלמד, ר' לייזר. למחרת היא הלכה עם אחותה לחדר בליווי עוזר המלמד (ה"בעלפער"), שבא לקחת אותן מבתן. ביום הראשון בחדר היא הייתה מפוחדת ובכתה.²³⁹ על תוכן הלימודים בחדר היא לא סיפרה בזיכרונותיה. בהמשך היא ואחיותיה למדו עם מורים פרטיים גרמנית ורוסית, ספרות גרמנית ופולנית וגם תורה ונביאים.²⁴⁰ היא גם ביקרה בבית ספר פרטי עם עוד בנות, שם הן למדו גרמנית ורוסית.²⁴¹ היא תיארה את המורה המבוגר, ששלט בגרמנית ופחות ברוסית והתקשה לבטא מלים קשות ברוסית בשל פיו העקום. היא הייתה חרוצה והרבתה לקרוא, אך בהעדר ספרייה לילדים היא קראה עד גיל אחת עשרה ביידיש מכל הבא ליד: אגדות וכל מיני מעשיות ביידיש, "גדולת יוסף",²⁴² סיפורי הרפתקאות, "בֶּנְאָ-מעשה"²⁴³ ובעיקר הוקסמה מהדמיון המזרחי בסיפורי "אלף לילה ולילה".²⁴⁴ בהמשך היא קראה בתרגום לגרמנית את רובינזון קרוזו,²⁴⁵ ובגרמנית, את היינריך צשוקה (Heinrich Zschokke, 1771 – 1884) ואת

בקרב היהודים. הוא היה פילולוג ופעל עם השלטון הרוסי כדי לערוך רפורמה בחינוך היהודי ברוסיה ברוח תפיסת ההשכלה. ליליינטל נשלח כנציג רשמי של הממשלה לקהילות בתחום המושב, לדרומה ולמערבה של רוסיה, כדי לדבר על ליבם של היהודים. ב-13.11.1844 הורה הקיסר ניקולאי הראשון בחוק לפתוח בכל עיר בה חיו יהודים בתי ספר יסודיים ממשלתיים, בערים גדולות בתי ספר תיכוניים וגם בתי מדרש לרבנים, שיכשירו רבנים ומורים למקצועות היהדות. כל זאת כדי לקרב את היהודים אל ההשכלה ולחיים אזרחיים מועילים ולשפר את מצבם הכלכלי הנואש. בוולנה הייתה דעתם של המשכילים היהודים נוחה מהתיקונים בחינוך שבדעת הממשל הרוסי לתקן. אך רוב היהודים לא רצו בתיקונים מכיוון שחשדו שהמטרה של הממשלה היא להעבירם על דתם. ליליינטל עזב את רוסיה ב-1844 מסיבות אישיות (כהנא, "ליליינטל והשכלת היהודים ברוסיה", *השלה*, עמ' 548 – 550, 555 – 556, ראו גם: סטניסלבסקי, "תיקונים של היהודים", עמ' 144 – 157, וכן: זלקין, *בעלות השחר*, עמ' 65 – 74). בשנות השישים של המאה התשע עשרה הגיע לרוסיה המשכיל היהודי, ליאון מנדלשטאם (1819 – 1889), והוטל עליו לחבר ספרי לימוד (קרייז, *בתי ספר יהודיים*, עמ' 43). ונגרוף תיארה בזיכרונותיה את השפעת הרפורמות של הצאר ניקולאי הראשון על החינוך. אביה ושלושת החתנים של אחיותיה הגיעו לפגישה עם ליליינטל כשהגיע לבריסק. אימה התנגדה לשינויים בחינוך, עקבה אחר תלמודם של חתניה, ואף תפסה אותם בקלקלתם כשניסו להערים עליה והתפלפלו על המחזה *דון קרוזוס* מאת שילר בניגון תלמודי (Magnus, *A Woman's Life*, p. 83). תלמידי ישיבה למדו רוסית בעזרת המילונים של מנדלשטאם. צעירים רבים שמחו ברפורמות וקיימו מפגשי קריאה בקלסיקות גרמניות, בעבודות מדעיות ובמיוחד ביצירות על יוון העתיקה. חלק מהמפגשים היו בשבת תוך חילולה. בהדרגה הזומנו גם נשים צעירות למפגשים אלה (Wengeroff, *Memoirs*, I, pp. 173 – 186 and p. 318, n. 226, see also: Wengeroff, *Rememberings*, p. 110).

²³⁹ Wengeroff, *Rememberings*, pp. 16 – 21.

²⁴⁰ Wengeroff, *Memoirs*, I, p. 94.

²⁴¹ זלקין חקר בין היתר את מערכת החינוך הענפה לבנות, שפותחה על ידי משכילי מזרח אירופה החל מהשליש הראשון של המאה התשע עשרה. הוא ראה בחינוך פלטפורמה מרכזית בתהליכי המודרניזציה והאקולטורציה של החברה היהודית (זלקין, *אל היכל ההשכלה*, עמ' 191 – 195). משנות העשרים עד שנות הארבעים של המאה התשע עשרה הוקמו בתי ספר יסודיים לבנים ולבנות ביוזמת המשכילים היהודיים, שתמכו במתן השכלה גם לבנות יהודיות. בוולנה נפתח בית ספר יסודי לבנות ב-1830 ובמינסק בסוף שנות הארבעים. בבתי הספר היהודיים המודרניים למדו רוסית וגרמנית, באודסה לימדו גם צרפתית, ועברית רק במידה הנוחה ללימוד תפילות (קרייז, *בתי ספר יהודיים*, עמ' 27 – 28). לימוד שפות נועד לא רק להרחבת האופקים הרוחניים והתרבותיים של הבנות באמצעות הקריאה בספרות מקור, אלא גם לאפשר אינטראקציה עם הסביבה (זלקין, *אל היכל ההשכלה*, עמ' 111 – 112, 156).²⁴² עזרא להד כתב על שני תרגומים ביידיש למחזה *מלחמה בשלום* מאת חיים-אברהם כץ, שראה אור ב-1797. האחד בפרוזה "גדולת יוסף", שחיבר אליעזר פאוור (Eliezer Paver, נולד ב-1812). השני אנונימי בחרוזים על מכירת יוסף, ששימש במאה התשע עשרה מקור ל"פורים-שפיל" (להד, "על התרגומים ליידיש", עמ' 82 – 84).²⁴³ "ה"בֶּנְאָ-מעשה" היא גלגול של *Bovo d'Antona* שידוע גם כ"בֶּנְאָ בּוֹךְ", אפוס על מעשיו והרפתקאותיו של האביר היהודי האמיץ, בֶּנְאָ (Bovo). זו הייתה עבודתו הראשונה ביידיש של אליהו בחר (Elye Bokher, 1469 – 1549), אותה חיבר בפדובה ב-1507 (בזמן הרנסנס האיטלקי) והודפסה באיסני (Isny), גרמניה ב-1541 (ראו: Rosenzweig, *Bovo d'Antona*, pp. vii, 17). ה"בֶּנְאָ בּוֹךְ" היה לאחת היצירות הפופולריות בקהל הקוראים היהודי ובמשך מאות בשנים חזרו והדפיסו אותו. המהדורה הקדומה ביותר הודפסה בשנת 1824 בוולנה. רומן האבירים עבר עיבודים וקיצורים שונים במאות השמונה עשרה והתשע עשרה והתגלגל ל"בֶּנְאָ-מעשה" דמיוני בפרוזה. בשינוי צורה זה חזר והודפס במהדורות רבות עד ש"בֶּנְאָ מעשה" נעשה ביידיש שם דבר לגוזמאות ובדיות (צינברג, *תולדות ספרות ישראל*, עמ' 39 – 40, 44, 208).

²⁴⁴ חן מלול כתב בבלוג של הספרייה הלאומית שהתרגום הראשון ליידיש של "טויונט און איין נאַכט" יצא תחת הכותרת: "מראות הצובאות" ובו נכללו עשרים ואחד לילות. הספר יצא ממכשיר הדפוס של ישראל בן אברהם ב-1718, שנה לאחר שהושלם התרגום לצרפתית על ידי אנטואן גאלאן (Galland), שהחל לפרסם את הסיפורים ב-1704 מכתיב-יד בן שלושה כרכים, שמתוארך לסוריה של המאה הארבע עשרה. תרגום זה ביידיש נחשב מעיני החוקרים בשל שמו. הביבליוגרף חיים ליברמן קבע שהתרגום הראשון לשפות יהודי אירופה הוא משנת 1796 ויצא לאור בפרנקפורט. ההערכה הייתה שמדובר בתרגום ישיר מצרפתית אך מחקר מאוחר יותר גילה שהתרגום הוא מגרמנית (<https://blog.nli.org.il/one-thousand-and-one-nights>).

²⁴⁵ חן מלול כתב בבלוג של הספרייה הלאומית שהקוראים היהודים פגשו לראשונה את הרומן "רובינזון קרוזו" של דניאל דפו בתרגום לגרמנית של המאה השמונה עשרה ב-1719, באותה שנה בה יצא הספר באנגלית. אולם מרבית קראו את הספר בעיבוד דיקטטי שיצר בשנת 1779/80 סופר הילדים הגרמני יואכים היינריך קאמפה (Joachim Heinrich Campe, 1746 – 1818). בספרייה הלאומית נמצא עותק של התרגום השני של הספר לגרמנית באותיות

פרידריך שילר (Friedrich Schiller, 1759 – 1805), שהיו פופולאריים בקרב יהדות מזרח אירופה.²⁴⁶ היא ובנות כיתתה דקלמו בעל פה את הפואמות של שילר.²⁴⁷ בבית הספר נחשפה גם לפואמות של משוררים רוסים בשפת המקור, שריגשו אותה עד דמעות. דרך הקריאה בספרות חילונית ובנכסי התרבות האירופאית, היא הרחיבה את השכלתה.²⁴⁸

2.3.2. לימודיה של פועה רקובסקי

רקובסקי החלה ללמוד בחדר בגיל שש ביחד עם אחיה הצעיר ממנה בשנתיים מבקר עד מאוחר בערב, אחרי חצי שנה אמר המלמד לאביה: "רבי מנדל, בשביל בתך אין תורה מצויה כבר אצלי. זקוקה היא למלמד גדול ממני".²⁴⁹ בגיל שבע היא עברה ללמוד בבית ספר יהודי פרטי, שלמדו בו כמו בבתי ספר ממשלתיים בשפה הרוסית. כמו כן היא למדה חומש עם מלמד בבית, ולקרוא ולכתוב ביידיש עם "שרפבער" בקבוצה של בנות ובנים (על תפקידו של ה"שרפבער", להלן הערה 286). היא נחנה בזיכרון טוב והלימודים היו קלים עבורה. כשסיימה את בית הספר היסודי הציג המנהל לאביה להמשיך ללמדה אחרי הלימודים ללא תשלום. האב החליט שלא תלמד בגימנסיה כי כתבו שם בשבת, לכן שכר לבתו מורים לרוסית, לגרמנית ולמקצועות הנלמדים בגימנסיה. הוא היה מודע לכישרונה ואף אמר לעיתים קרובות: "חבל מאד שנולדת ילדה ולא ילד".²⁵⁰

למרות הגישה שרווחה בקרב הורים יהודים, שאין ללמד את הבנות את לשון קודש, היא למדה עברית יחד עם אחיה עד לנישואיה בגיל שש עשרה. את המורה הראשון לעברית פיטר האב כששמע במקרה את פירושו האפיקורסי לפסוק מספר איוב. המורה השני לעברית, אשר חָפָּט שאתו היא נשארה בידידות כל השנים, אמר לאביה: "היא תהייה ברבות הימים לאדם".²⁵¹ אמירה זו כמו האמירה הקודמת הן אמירות סטראוטיפיות והעידו הן על גישה מפלה לבנות והן על הסכמה בדבר נחיתותן בהשוואה לבנים. עם זאת רקובסקי התבלטה כבר בילדותה ביכולותיה האינטלקטואליות. בנוסף ללימודיה, רקובסקי שהייתה בת בכורה עזרה להוריה: לאימה – לטפל בילדים הקטנים ולאביה – בעסקיו. גם לאחר נישואיה והיא אָם לשני ילדים המשיכה רקובסקי ללמוד תנ"ך ומדרש עם מלמד. בעלה היה בטוח כי כל צרותיו נובעות מלימודיה והשכלתה וצעק עליה: "הלוואי והיית יכולה להקיא את כל מה שלמדת, וגם את התורה בכלל זה".²⁵²

רקובסקי סלדה מבעלה ורצתה ולהשתחרר מהנישואים שנכפו עליה (ראו בפרק הראשון, סעיף 1.3.1, עמ' 26 – 27). היא ידעה שתוכל להתפרנס ולעמוד ברשות עצמה רק לאחר שתרכוש מקצוע. חרף לימודיה עם מורים פרטיים בבית לפי תכנית הלימודים בגימנסיה, לא הייתה לה תעודת סיום כי לא נבחנה, ולכן יכלה להתקבל רק ללימודי מיילדות בפרטבורג. היא תכננה בזמן לימודיה להתפרנס מהוראת עברית לילדי עשירים. כדי לצאת מתחום המושב היא השיגה תעודה

עבריות שיצא בפרנקפורט ב-1813 ושמו: **היסטאריע ראבינזאהן – מעשה רובינזון** (<https://blog.nli.org.il/sipur-robinson-crusoe/>). (לגבי תרגומים ליידיש של הספר (ראו: כהן, **יידיש בסימן קריאה**, עמ' 68 והערה 21 שם).

²⁴⁶ Wengeroff, *Memoirs*, I, p. 180. שולמית מגנוס כתבה על הפופולריות של צשוקה ושל שילר בקרב צעירים וצעירות יהודים (שם, עמ' 318 הערה 226).

²⁴⁷ Wengeroff, *Rememberings*, p. 122.

²⁴⁸ בנות במשפחות ממעמד הביניים הורשו לקרוא ספרות חילונית, מה שנאסר על הבנים וכך הן הרחיבו את השכלתן (פרוש **נשים קוראות**, עמ' 136 – 173). ונגרוף סיפרה על המוסר הכפול בחברה המסורתית, כשלנערות ולנשים אפשרו ללמוד לימודי חול, בעוד שעבור הבנים המעבר ללימודים כלליים גרם לקונפליקט ולטראומה בחברה המסורתית (Magnus, *A Woman's Life*, p. 83 and pp. 239 – 240 n. 171).

²⁴⁹ רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 14.

²⁵⁰ שם, עמ' 16.

²⁵¹ שם, עמ' 18.

²⁵² שם, עמ' 34 – 35.

של תופרת מנוסה מבית מלאכה גדול בביאליסטוק, אך מכיוון שטרם מלאו לה עשרים ואחת, היא אילצה את בעלה לחתום לה על רישיון הנסיעה אחרי שהביאה רעל מהרוקח ואיימה להתאבד ולהרוג את שני ילדיה.²⁵³ היא פנתה להוריה בבקשה להשאיר אצלם את ילדיה, וניסתה לשדל אותם בנחיצות הלימודים לאחר שהנדוניה שלה בזבזה על ידי בעלה בעסק שנכשל. מכיוון שהוריה ראו במקצוע המיילדות פחיתות כבוד לייחוס של משפחתם ופגיעה בסיכויים של שש אחיותיה לשידוך טוב, היא הציעה לאביה שתלמד להיות מורה ואז תוכל לפתוח בית ספר בביאליסטוק.²⁵⁴ תוכנית זו נראתה לאביה, שסייע לה וסידר שתגור בבית סבה הרב במריאמפול (Mariampol), ליטא, כי האמין שכך יושג שלום בית בינה לבין בעלה ושבסיום לימודיה היא תצטרף לבעלה שעבד באודסה.²⁵⁵

”אני שקדתי על לימודי יומם ולילה, ופעמים רבות מצאה סבתא בחדרי את ארוחת הצהרים מאתמול... בחודשי הקיץ החמים הייתי יושבת ולומדת במרתף”.²⁵⁶ כדי להיבחן בבחינות הסיום של הגימנסיה ולקבל תעודת הוראה, היא השלימה את חומר הלימוד בעזרת שיעורים פרטיים שקיבלה משני אחים, תלמידי הגימנסיה. תחילה למדה עם האח, שלמד בכיתה השביעית וכשחלה למדה עם זה שלמד בכיתה השמינית. הבחינות נמשכו מספר ימים, הבחינה הראשונה הייתה בגימנסיה לבנים, במוצאי יום הכיפורים לאחר הצום, והיא הצליחה יותר מכל שבעת הנבחנים האחרים, שהיו נוצרים. את השיעור לדוגמה בחרה לתת בהוראת השפה הגרמנית וזכתה לשבחים ממנהל הגימנסיה שאף אמר לה שתהייה מורה טובה. רקובסקי שבה אחרי סוכות לביאליסטוק עם תעודת מורה. היא הקדישה שנים רבות מחייה להוראה ולניהול מוסדות חינוך (ראו להלן סעיף 2.4 על השפעת נשים משכילות בזירה הציבורית).

רקובסקי גיבשה במהלך השנים דעה נחרצת בקשר לנזק שנגרם לנשים מכך שהן לא למדו מקרא ותלמוד. לטענתה, הטעות של המנהיגות הדתית גרמה להתבוללותן של נשים רבות יחד עם ילדיהן, כי הן למדו בבתי ספר כלליים ולא הכירו את התרבות היהודית.²⁵⁷

2.3.3. לימודיה של אנה פבלובנה ויגודסקיה

הלימודים תפסו מקום מרכזי בסיפור חייה של ויגודסקיה, וניתן לראות זאת אף בכותרות של שניים מפרקי זיכרונותיה: שנותיה בגימנסיה ושנותיה כסטודנטית.²⁵⁸ ויגודסקיה ואחותה למדו בחדר לבנות במשך זמן קצר, ולדבריה לא היה לה קל ללמוד את האל"ף-בי"ת.²⁵⁹ לאחר מות אימן משחפת, גרו האחיות שנה בבית הסב בבבורויסק, ובגיל שש הן

²⁵³ שם, עמ' 36 – 37.

²⁵⁴ לאישה שסיימה גימנסיה וקיבלה תעודת הוראה היה מותר לפתוח בית ספר פרטי לבנות (גרינבוים), "חדר הבנות", עמ' 299.

²⁵⁵ רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 35 – 38.

²⁵⁶ שם, עמ' 43.

²⁵⁷ שם, עמ' 16 – 17. פרץ סמולנסקין התריע ב-1873 שבהעדר חינוך יהודי לבנות, הן מסכנות את הזהות היהודית שלהן ושל ילדיהן (פיינר, "על מגדר", עמ' 19, וגם: פיינר, "האישה היהודייה המודרנית", עמ' 482). בבתי הספר לבנות היו לימודי היהדות מצומצמים, כשעתיים עד שלוש בשבוע, ללא חומש או קטעים מהתנ"ך. ההורים ייחסו חשיבות מועטה בלבד לחינוך היהודי של הבנות. בשנות השישים והשבעים של המאה התשע עשרה היו בתי הספר גורם רוסיפיקטורי, ואך מעטים מהם תרמו לגיבוש הזהות היהודית של התלמידות (קרייז, "בתי ספר יהודים פרטיים", עמ' 291 – 294).

²⁵⁸ סיפור חייה של ויגודסקיה מחולק לארבעה פרקים: שנות הילדות בביילורוסיה ובפולין – גיל שנתיים עד שנים עשרה (44 – 7, *Vigodskaja, The Story of A Life*), שנות הגימנסיה בוילנה – גיל שנים עשרה עד שבע עשרה (שם, עמ' 45 – 73), שנותיה כסטודנטית – גיל שבע עשרה עד עשרים ואחת (שם, עמ' 74 – 131), ובין בית ספר לחיים על שנה אחת בסיום הלימודים, ההכנות לנישואיה וחתונתה (שם, עמ' 132 – 144).
²⁵⁹ שם, עמ' 15.

עברו לגור בבתיהם של דודיהן המורים שדאגו ללימודיהן בהתאם להנחייתו של האב, שעבד בסיביר.²⁶⁰ שני הדודים למדו לימודים תורניים ונושאים חילוניים בסמינר לרבנים ולמורים בפינקו ממשלתי, הן בז'יטומיר והן בוילנה, שלטו ברוסית והיו בני בית בתרבות הרוסית הגבוהה.²⁶¹ תחילה גרו האחיות שלוש שנים אצל הדוד גרגורי פפירנא, בעירת גבול רוסית-פולנית לא רחוק מהעיר פלוצק (Plock). הדוד גרגורי היה מורה בבית ספר יסודי ציבורי ובו שתי כיתות. בביתו זכו האחיות לחיבוק חם ואוהב ממנו ומאשתו, שלא למדה כלל. בשנה הראשונה הן למדו בערב עם הדוד בשפה הרוסית. ויגודסקיה לא אהבה ללמוד והלימודים היו עבורה כעונש. בהמשך הן עברו ללמוד בבית ספר ציבורי לבנות בשפה הפולנית, למרות שהשפה הרשמית הייתה רוסית. המורה ספֶרָה להן על ייסורי ישו, והדבר גרם לויגודסקיה לרצות להיכנס למנזר. אחרי שלוש שנים החליט האב שהגיע הזמן שבנותיו תלמדנה בגימנסיה, והורה במכתב להעביר אותן לדוד אברהם פפירנא בפלוצק.²⁶² אברהם היה מורה בגימנסיה ממשלתית והכין תלמידים ללימודים גבוהים, הוא נחשב בפלוצק לפדגוג מוערך. ויגודסקיה תיארה את המשבר והבדידות שאחותה והיא חוו כשעברו מביתו של הדוד גרגורי לביתו של הדוד אברהם והשוויתה זאת ליציאה לעולם רחב ולא מוכר: "We go off into the wide, uncharted world, where we will be just a couple of countless grains of sand".²⁶³ גרגרי חול, כשהועברו מחיים אידיליים ושלווים בביתו של הדוד גרגורי, מבית משפחה חמים ונוח, בו היו מוקפות באנשים אוהבים, למוסד כלשהו, שאין בו חיבוק וליטוף.²⁶⁴ גם בבית הדוד אברהם דיברו יידיש, ואברהם עורר בוויגודסקיה אהבה ועניין בכל מה שקשור לרוסית. היא למדה בגימנסיה פולנית ואחרי שנתיים, כשמלאו לה שנים עשרה, חזר האב מסיביר והאחיות עברו לחיות אתו ועם אשתו השנייה בלב החיים היהודיים בוילנה. האב היה מרוכז בעצמו ולא היה לה דבר משותף אתו.²⁶⁵

כדי להתקבל לגימנסיה בוילנה היה על ויגודסקיה להיבחן ולכן אביה שכר עבורה מורה פרטית, שעבדה באותה גימנסיה, כדי שתכין אותה לבחינות. האב שילם למורה סכום כסף נכבד, וויגודסקיה ציינה שזה היה סוג של שוחד, לכן היה ברור לה שתעבור את הבחינות. היא נכנסה לכיתה הרביעית מתוך שבע כיתות. ההוראה בגימנסיה הייתה קונבנציונלית, ברמה לא גבוהה, ועד סיום הכיתה השביעית לא עמדו בתוכנית הלימודים, לדוגמה, לא סיימו ללמוד חשבון.²⁶⁶ היא

²⁶⁰ במאמר שדן ביחסים בין שארית מבוגרים לשארית צעירים במשפחות של יהודים מן המעמד הבינוני בפולין-ליטא במאה התשע עשרה, מתוארות רשתות משפחתיות, שתרמו להתפתחותם הרגשית והאינטלקטואלית של צעירים. הורים העדיפו לשלוח את בניהם ללמוד בעיירה או בעיר שבה התגוררו דודים. אלה שיכנו אותם בביתם, פיקחו עליהם ולעיתים גם לימדו אותם. הרשת המשפחתית סיפקה גם אהבה וקרובות משפחה נתפסו לא אחת כאימהות שניות. היחסים במשפחה החלופית תרמו להתפתחות צעירים עצמאיים, הישגיים ולא פגעו בשלמות זהותם (אדר-בוניס, "ילדות במשפחות יהודיות", עמ' 370).

²⁶¹ הסמינרים הוקמו על ידי השלטונות הרוסיים בוורשה ב-1826, בוילנה ובז'יטומיר ב-1847 עבור בוגרי תיכונים שסיימו שבע שנות לימוד. בתום שנת לימוד נוספת קיבלו תעודת הוראה ותעודה ממשלתית של רב לאחר שתי לימוד נוספות (6). (Vigodskaja, *The Story of A Life*, p. 152 n. 6). גם ונגרוף כתבה בזיכרונותיה על הרפורמה של הצאר ניקולאי הראשון (ראו לעיל הערה 238). במטרה לחתור תחת האוטוריטה הדתית המסורתית וכדי יצור מנהיגות יהודית אחרת, של בוגרים אורייניים בשפה הרוסית ובתרבות הרוסית, הקים הצאר כאלטרנטיבה לשיבות, סמינרים רבניים במימון ממשלתי (20). (Wengeroff, *Memoirs*, I, p. 173 and p.311 n. 20).

²⁶² פרוש כתבה על דודה של ויגודסקיה, אברהם פפירנא, שהיה משכיל והאמין ששליטה ברוסית תזכה את היהודים באינטגרציה אזרחית ובזכויות והיה בעד השכלת נשים. הוא פרסם שירה, מאמרי ביקורת בעברית על ספרות וספרי דקדוק רוסי בעברית (פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 37, 86 – 88 וכן עמ' 275 הערה 50. ראו גם: Vigodskaja, *The Story of A Life*, p. 17 and p. 152 n. 7).

²⁶³ Vigodskaja, *The Story of A Life*, p. 37.

²⁶⁴ יתכן שהסיבה להרגשתה נבעה מכך שאשתו של הדוד אברהם פתחה בביתם פנימייה לילדים, שהדוד קידם בלימודיהם, כדי לסייע לפרנסת המשפחה (שם, עמ' 39).

²⁶⁵ שם, עמ' 48.

²⁶⁶ שם, עמ' 51.

הגדירה את עצמה כתלמידה ממוצעת, לא הכינה שיעורי בית והשקיעה רק בתקופת המבחנים, כדי שלא תישאר כיתה ותאלץ להיפרד מחברותיה. בבחינות הסופיות סבלה מעצבים מתוחים וכמעט התמוטטה. במקום כוסות רוח רשם לה הרופא גלולות ארסן, שהחזירו אותה לחיים והיא הבריאה.²⁶⁷ ויגודסקיה הייתה אנמית, חלשה, חסרת אונים ותמימה. היא העידה על עצמה שנמנעה מחברת צעירים עד שהחלה ללמוד בקורסים הגבוהים לנשים בפטרבורג.²⁶⁸

הוריה של ויגודסקיה התנגדו ללימודיה בפטרבורג, הם לא הסכימו שתגור בעיר זרה, ראו בזה חרפה למשפחה בין היתר מכיוון שלפניה לא הייתה בוויילנה מישהי שלמדה שם. לפיכך, היא תכננה ללמוד בקורסים לנשים בקייב במקום בפטרבורג, לגשת לבחינות הכניסה שם ולא לשוב לוויילנה. היא משכנה את תכשיטיה של אימה המנוחה ונרשמה למחלקה להיסטוריה ולבלשנות, כדי שיישמר לה מקום. האם החורגת לא הסכימה גם לכך. אולם ביודעה עד כמה ויגודסקיה רוצה ללמוד, היא הציעה לה ללמוד בוויילנה כל מה שתרצה עם טובי המורים. בלית ברירה היא נשארה בוויילנה, למדה פיזיקה, כימיה וספרות רוסית, ולא נהנתה מכך.²⁶⁹

אחותה, שנישאה בינתיים, דאגה לה כאם, אהבה אותה, גוננה עליה, תמכה בה וטיפלה בה במסירות במשך שישה שבועות כשחלתה בדזינטריה. במיטת חולייה היא החליטה ויהי מה ללמוד בפטרבורג ולהתנסות שם בחיים חדשים. אחותה סייעה לה להגשים את חלומה, ולעמוד מול התנגדות הוריה.²⁷⁰

הרישום לקורסים היה מורכב: היה עליה להציג דיפלומה מהגימנסיה, אישור שלימדה בשנתיים האחרונות, אישור על נאמנות פוליטית שאותו השיגה אחותה בעזרת שלמונים לשוטר. מכיוון שהייתה עדין קטינה היה עליה להציג גם אישור בכתב מאביה. שוב התגייסה אחותה להסביר לאב, להתחנן ולבכות. אביהן דחה את החתימה במשך חודשיים אך הסכים לתת לה כסף לנסיעה ולקיום בחודש הראשון בפטרבורג. כשהגיעה לפטרבורג היא כתבה לאביה ואיימה, כרקובסקי, ללמוד מיילדות כי לכך לא נזקקה לאישור מהאב, ורק אז הוא חתם.²⁷¹ ארבע שנות לימודיה בקורסים הגבוהים לנשים במסלול מדעי הטבע היו מוצלחות.²⁷² הלימודים הציפו אותה בנחשול אנרגיה, אומץ ואמונה בכוחותיה. היא תיארה את הקורסים במילים אלו:

The Bestuzhev Courses were regarded as the one true liberal oasis in those reactionary times and attracted all liberal minded professors who were sympathetic to the cause of women's education.²⁷³

²⁶⁷ שם, עמ' 52 – 53.

²⁶⁸ קורסים גבוהים לנשים נוסדו בארבע ערים: מוסקבה, קייב, קאזאן ופטרבורג. הקורסים הידועים ביותר היו של בסטוז'ב בפטרבורג (ראו לעיל עמ' 41 הערה 233 וגם 170 – 168). (Stites, *The Women's Liberation*, pp. 168 – 170).

²⁶⁹ 62 – 63. (Vigodskaja, *The Story of A Life*, pp. 62 – 63).

²⁷⁰ שם, עמ' 67 – 70.

²⁷¹ שם, עמ' 76.

²⁷² בשנה א' למדו עם ויגודסקיה 300 נשים. שכיחות הנשים היהודיות בכיתתה הייתה 17% לעומת חלקם של היהודים באוכלוסיית הקיסרות הרוסית שנאמד במעל 4% ("Introduction", in *ibid.*, p. xix). ויגודסקיה תיארה את פטרבורג, את יופיו של המבנה בו למדה, את המעבדות המצוידות ואת אולמות ההרצאות. היא כתבה על חברותיה הקרובות ללימודים, על הפרופסורים בעלי השם, ביניהם הפרופסור לכימיה, דמיטרי איוונוביץ' מנדלייב (Dmitry Ivanovich Mendeleev), מפתח הטבלה המחזורית של היסודות (שם, עמ' 74 – 78).

²⁷³ שם, עמ' 78. ויגודסקיה סיפרה על אירוע שהעיד על פתיחות והקשבה לסטודנטיות: כשאחד המרצים הירצה על סוגי פטריות ואמר שז'ידיים (Zhidy – כינוי גנאי ליהודים ברוסית) אינם אוכלים סוג מסוים של פטריות, השתרר בכיתה שקט מאיים, ואחרי דקה עד שתיים אולם ההרצאות התרוקן מכל הסטודנטיות והפרופסור נשאר לבדו. משלחת שבאה לפגוש אותו דרשה ממנו להתנצל. כשהסטודנטיות חזרו לאולם הוא אמר שהמילה המעליבה "ז'ידיים" נפלטה מפיו במקרה (שם, עמ' 81 ועמ' 158 הערה 18).

עם סיום הבחינות היא התלבטה כיצד להפוך לאדם מועיל והומני, למי לעזור ואיך להשתמש בכל הידע שרכשה לטובת האנושות, היא אף חשבה ללמוד רפואה בשוויץ.²⁷⁴ ויגודסקיה החליטה להתיעץ עם אחד ממוריה, פרופסור מילר, אדם רחב אופקים ובעל לב חם, שהרגיע אותה בדבריו כשאמר לה שתסמוך על מצפונה ועל האינסטינקט שלה שינחו אותה היכן שתהיה :

It is possible to live according to one's conscience and be a useful person anywhere and under any condition. One needs to rely on one's own instinct, and it will reveal the true pass. Each person can do a great deal of good right where he is.²⁷⁵

כשאדון בעשייתן של נשים משכילות לטובת החברה, ניווכח שהעצה שקיבלה ויגודסקיה אכן באה לידי ביטוי בפועלן (ראו להלן סעיף 2.4).

2.3.4. לימודיה של הינדה ברגנר

ברגנר תיארה בזיכרונותיה את מאבקה ללמוד למרות התנגדותם של הוריה. אביה, שהיה גביר ובעל אחוזה פרטית בגליציה, זלזל בלימודים, העדיף שבמקום ללמוד היא תשמור במחסן מפני גנבים, ואף מנע את לימודיה בגימנסיה.

היא למדה בחדר עם מספר מלמדים, שאותם היא מונה בשמם ומתארת את מראם ואופיים,²⁷⁶ אך בפתח זיכרונותיה היא ספרה כיצד יצאה מהבית בהיחבא, לפני שבני הבית התעוררו, כשהיא עטופה בסודר גדול נגד הקור, ורצה בחושך לבית הספר שטרם נפתח, כדי שאיש לא יעצור אותה. אשת השוער פתחה לה את השער הנעול של בית הספר ובזמן שחיכתה היא סרגה לאור נר, שהביאה איתה מהבית.

באזני עדין שמעתי את כעסו של אבא מאמש, כשנזף בי: "נערה גדולה שכזאת, מוטב שתתן דעתה על העסק, במקום שתבלבל לה את הראש בשטויות"; הוא אין לו צורך ב"פילוסוף".

ואף-על-פי-כן השגתי את שלי, גם למדתי וגם השגחתי, וקיבלתי "פרסים" בבית הספר.²⁷⁷

כשסיימה את בית הספר היסודי חשב אביה שדי לה בזה והיא תנהל את ספרי החשבונות שלו, בעוד שאימה רצתה שתעזור במשק הבית. בדומה לאימה של פאולינה, שהתנגדה ללימודיה בגימנסיה בסיפור "לא עמדה בניסיון", גם אימה של ברגנר, שהייתה אישה אדוקה עד כדי פנטיות לא הסכימה שבתה תלמד בעיר הגדולה ותושפע מהחיים שם. ברגנר כמו ונגרוף קראה בידיש ובשפות זרות.²⁷⁸ וכך כתבה על אימה שהתנגדה לקריאת ספרים בלעז: "קריאת ספר פולני או גרמני כינתה עיסוק ב'טריפה-פסול', וציוותה עלי לקרוא במקום זה, ב'צאינה וראינה'".²⁷⁹ ברגנר לא רצתה לוותר על המשך לימודיה בגימנסיה, היא גם רצתה לקבל שיעורי נגינה בפסנתר ולהיות משכילה, לכן שיחדה את העגלון וברחה בעגלתו לדודתה ב'רוסלב (Jarosław), פולין. אביה החזיר אותה הביתה בתחנונים ובדמעות, אִפֶּשֶׁר לה ללמוד עם מורים פרטיים והבטיח לה כסף לפסנתר.

²⁷⁴ שם, עמ' 129 – 130.

²⁷⁵ שם, עמ' 130.

²⁷⁶ ברגנר, **בלילות החורף**, עמ' 61 – 69.

²⁷⁷ שם, עמ' 19.

²⁷⁸ אחד ממוריה ה"למברגאי" הכתיב לילדים סיפורים מ"אלף לילה ולילה" ומספר מעשיות (שם, עמ' 70). על התרגומים של "אלף לילה ולילה" לשפות מערביות וליידיש, ראו לעיל עמ' 43 הערה (244).

²⁷⁹ שם, עמ' 24. "טרייף-פסול" נעשה במאה התשע-עשרה ביטוי שגור שמשמעותו ספרי אפיקורסות והשכלה.

היא למדה גרמנית ופולנית, וצרפתית עד שהמורה הסתלק,²⁸⁰ עבדה בעסק של אביה ונהייתה יד ימינו במסחר בתבואה.²⁸¹

2.3.5. לימודיה של רחל פייגנברג

רחל פייגנברג היא הצעירה בין כלל הכותבות (נולדה ב-1885), ובשל מגוריה בעיירה היא למדה מגיל תשע עם מלמדים. אימה השקיעה בחינוכם של ילדיה, בחרה במלמד הטוב ביותר לבנה ובמלמדים לבתה. פייגנברג קינאה באחיה הלמדן, שהיה צעיר ממנה בשנתיים. היא סיפרה על גאונותו, כשבגיל שלוש לאחר מות האב, לימדו אותו פעמיים לומר קדיש, והוא כבר זכר את הטקסט ועורר התרגשות והתפעלות בקרב גברים ונשים.²⁸² היא תיארה את העול שהוטל על כתפיה כילדה לעזור לאימה בחנות ובעבודות הבית, כך שלא נשאר לה זמן לשיעורי הבית, בעוד אחיה היה פטור מכך.²⁸³

למרות אדיקותה הייתה אימה של פייגנברג ניוגוד גמור לאימה של הינדה ברגנר, ולאימה של פאולינה בסיפור "לא עמדה בניסיון". פייגנברג ידעה עד כמה לימודיה חשובים לאימה, שלא אכלה בשר כל השבוע כדי לחסוך כסף עבור המלמדים.²⁸⁴ פייגנברג סיפרה על המלמדים שלה:²⁸⁵ הראשון – מיכאל, שגר עם אשתו בביתם, לימד אותה בערב כששב מהחדר לקרוא בסידור ולהתפלל. מיכאל אמר לאימה: הבת מוכשרת אבל חבל שהיא בת, אין ספק שלו הייתה בן הייתה נעשית לרב גדול. שוב אותה אמירה סטראוטיפית בדומה למה שאמרו על רקובסקי המורה שלה ואביה (ראו לעיל, עמ' 44 הערות 250 ו-251 שם).

השני – נחמיה השרצפער, היה איש משכיל ולימד בנות לכתוב ביידיש וברוסית, הוא עזב כי לא היו לו מספיק תלמידות בעיירה ליובאך.²⁸⁶

מפן צווייטער לערער איז געווען נחמיה דער שרצפער, אַ יונגער מאַן אַ משכיל, וואָס האָט געבראַכט פֿון מינסק דעם "אהבת ציון" צו אונז אין שטעדטיל. נחמיה האָט געקאָנט שרצפערן רוסיש און רעדען רוסיש האָט ער אויך אַביסעל געקאָנט.²⁸⁷

המלמד השני שלי היה נחמיה השרצפער, אדם צעיר, משכיל, שהביא ממניסק לעיירה שלנו את "אהבת ציון". נחמיה ידע לכתוב רוסית וגם לדבר מעט רוסית.

השלישי – אָרע (אהרון), לימד אותה עברית ותנ"ך, בעיני הילדה הוא היה אומלל וחי בדלות, היא לא אהבה ללמוד אתו.

²⁸⁰ שם, עמ' 70 – 71. על לימוד שפות זרות (ראו: פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 75 – 76, 178, וגם פיינר, "האישה היהודייה המודרנית", עמ' 453, 470).

²⁸¹ ברגנר, **בלילות החורף**, עמ' 24 – 27.

²⁸² פֿייגענבערג, **די קינדער יאָרן**, עמ' 30.

²⁸³ שם, עמ' 38.

²⁸⁴ שם, עמ' 45.

²⁸⁵ שם, עמ' 32 – 38.

²⁸⁶ רוב הבנות למדו קריאה מכנית בעברית ("עבריי") וקראו וכתבו ביידיש. מורי הכתיבה לא נקראו מלמדים אלא "שרצפערס". הכתיבה נחוצה הייתה, כאמור, להתכתבות עם החתן ולניהול עתידי של עסק (פרוש, **החוטאים בכתיבה**, עמ' 75 – 90, וגם: גרינבוים, "חדר הבנות", עמ' 297 – 298).

²⁸⁷ פֿייגענבערג, **די קינדער יאָרן**, עמ' 32 (התרגום לעברית שלי). **אהבת ציון** נחשב לרומן העברי הראשון, פרי עטו של אברהם מאפו, שנכתב בסגנון מקראי על חיי העם בארצו בתקופות קדומות. הרומן היה ציון דרך חשוב בתחילת הלשון העברית ועורר הדים בקרב היהודים לפני הקמת התנועה הציונית. לספר היו קוראים נלהבים והוא יצא בארבע מהדורות. אחד מהקוראים היה אביו האדוק של שלום עליכם, מנחם נחום רבינוביץ (מירון, **בודדים במועדס**, עמ' 81 – 82).

הרביעי – היה המורה של ילדי הגביר, שחי בשני עולמות: משכיל יותר מנחמיה אך גם אדוק. הוא נטע בה סקרנות ללימודים ולהשכלה. תיאור זה מזכיר את מה שכתבה ויגודסקיה על לימודיה עם דודה אברהם פפירנא, שעורר בה אהבה ועניין בכל מה שקשור לרוסית (ראו לעיל סעיף 2.3.3, עמ' 46 וגם הערה 262 שם). אימה שילמה למורה שני זהובים כדי שתוכל להצטרף וללמוד ביחד עם בתו של הגביר, שהייתה חברתה. האם העדיפה שתלמד כתיבה בעברית על פני כתיבה ביידיש. פייגנברג אהבה ללמוד והייתה מודעת לחשיבות הדבר. לאחר שסיימה לעבוד בחנות ובבית, נותרו לה שלוש שעות פנויות ללמוד עם המורה. היא לא ישנה כמו שצריך וגם לא נשאר לה זמן לחזור על מה שלמדה ולהכין שיעורי בית. בזמן שידיה היו עסוקות בעבודות הבית היה הראש עסוק במה שלמדה. היא יצאה מגדרה בשביל לקבל מחמאות מהמורה, למדה טוב יותר מבתו של הגביר, שלא היה לה זיכרון טוב כשלה וגם לא רצון עז ללימודים. היא עזרה לחברתה, שהוריה עטפו אותה בצמר גפן והחמיאו לה על כל דבר. פייגנברג קינאה בה, על כך שלא הוטלו עליה עבודות בית וגם בימי החול הייתה לבושה בבגדי שבת כמו בת הכומר.

איך פלעג איהר שטאַרק מקנא זיין, ווייל מײן לעבען איז געווען אַ גאַנץ אַנדערעס. איך פֿלעג שטענדיג זיין אַיינגעשפּאַנט ווי דער אַקס אין סאַכע, האָב געדאַרפֿט טון אַלצדינג אין שטוב.²⁸⁸

מאד קינאתי בה, כי החיים שלי היו אחרים לגמרי, הייתי תמיד רתומה כמו שור ליצול, והייתי צריכה לעשות הכול בבית.

הפער בין חיי בת במשפחה עשירה לחייה במשפחה ענייה מתואר גם בסיפור "לא עמדה בניסיון". סוניה מוזסון קיבלה מאביה ממתקים על ציונים גבוהים וכשביקרה בביתה של פאולינה, היא שאלה אותה אם יש לה חדר משלה, מתי חל יום הולדתה ועל יחס אימה להצלחתה בלימודים. על כך הגיבה פאולינה שאין לאם ראש לכך.²⁸⁹ כאמור, פאולינה שילמה עבור לימודיה וקנתה את בגדיה בכסף שהרוויחה בשיעורים פרטיים (ראו לעיל סעיף 2.2.1, עמ' 36–37 והערה 211 שם). פייגנברג אהבה לקרוא. לאחר שסיימה להתפלל את תפילות השבת מסידור התפילה נשים: "קרוב מנחה", היא קראה להנאתה ומתוך מעורבות רגשית והזדהות עם הגיבורים "ביכלעך" ביידיש של שמ"ר ושל יעקב דינזון.²⁹⁰ היא זכרה את ספריו של דינזון ובעיקר את **דער שוואַרצער יונגערמאַנטשיק** (האברך השחור) כי חזרה וסיפרה את הספר לחברותיה שמרו בכי.²⁹¹ היא אהבה לקרוא ספרים עבי כרס כדי שלא יגמרו מהר, למשל את הספר המבוקש בן ארבע מאות עמודים של שמ"ר **דער קאַטאַרזשיק** (עובד הכפייה), היא השיגה את הספר בעזרת העגלון חצקל, שהביא לה אותו מהספרייה בסלץ (Cetec), ביילורוסיה. היא הייתה כל כך שקועה בספר ששכחה לומר "קריאת שמע" לפני שנרדמה.²⁹²

לאחר מות אימה ב-1899 עברה פייגנברג בגיל ארבע עשרה לבית סבתה באודסה. בהשפעת הסוציאליזם היא בחרה להתנסות בעבודת כפיים ולמדה תפירה בסלון עילית, למרות שסבתה ודודיה המשכילים ההפצירו בה ללמוד רוסית ולהשלים את לימודיה בגימנסיה. אני מניחה שרצתה להיות עצמאית כאימה.²⁹³ לאחר שנה וחצי עזבה את הסלון בו עבדה כתופרת, ובתמיכתו של שאול גינזבורג, שפרסם את הנובלה האוטוביוגרפית שלה: **די קינדער יאַרן** (ראו במבוא, סעיף

²⁸⁸ פייגענבערג, **די קינדער יאַרן**, עמ' 37.

²⁸⁹ איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 87 – 88.

²⁹⁰ פייגענבערג, **די קינדער יאַרן** עמ' 110 – 115.

²⁹¹ דינזון גרם לקוראים להתלכח במשטמה כנגד הגיבור, שבזדון, ברוע ובתככים גרם לאובדן משפחה שלמה של נפשות חפות מפשע (מלצר, **יעקב דינזון**, <https://benyehuda.org/read/49719>).

²⁹² פייגנברג, **ימי הילדות**, בתוך לוי, **מליובאן, ליטא, עד תל אביב**, עמ' 275 – 276.

²⁹³ שם, עמ' 187.

ד.1, עמ' 6 הערה 37), היא עברה לפטרבורג ב-1902, סיימה את לימודיה בגימנסיה, למדה שנתיים בקורסים היסטוריה וספרות והכשירה את עצמה להיות עיתונאית וסופרת.²⁹⁴

2.4. השפעת נשים משכילות בזירה הציבורית

אנה פלובנה ויגודסקיה כתבה עם סיום לימודיה בפטרבורג את המשפט הבא, שיכול להוות "אני מאמין" ומוטו לעשייתן הציבורית של נשים בחברה היהודית: "It is necessary always to strive for something greater, even if you only achieve something small".²⁹⁵ מחברות הזיכרונות היו בעלות חזון ואומץ להגשים את חזון בתחום עיסוקן. הן יזמו, חינכו, כתבו ותרמו מהידע שלהן ומניסיון האישי לחברה בה חיו. פאולינה ונגרוף הייתה פילנתרופית והקימה בית ספר מקצועי לבנות בעקבות בית הספר המקצועי והפנימייה לבנים, שהקים בעלה.²⁹⁶ פועה רקובסקי וויגודסקיה היו שתיהן מחנכות יוזמות ומקוריות בעשייתן החינוכית ורחל פייגנברג הייתה עיתונאית וסופרת. הינדה ברגר, כאמור עבדה בעסקי של אביה וזיכרונותיה הסתיימו לאחר נישואיה.

פעילותה החינוכית של פועה רקובסקי

פעילותה של רקובסקי הייתה חסרת תקדים בהיקפה ובחדשנותה ושימשה מודל לחיקוי. ב-1889 היא הקימה את בית הספר הראשון שלה לבנות בלומז'ה. שפת הלימוד בבית ספר הייתה רוסית והיא לימדה גם את השפה העברית כמקצוע. בזכות שליטתה המלאה בעברית היא הוזמנה אחרי שנתיים לעבור לוורשה כדי להיות מורה לעברית ומנהלת בחדר לבנות "יהודייה" של חברת "בני משה".²⁹⁷ בית ספר זה שבהנהלתו עמדו אישים כנחום סוקולוב, נחשב לספינת הדגל של התנועה הציונית בפולין בתחום חינוך הנשים.²⁹⁸

כשם שנתגלגלה על ידי זכות זאת – להיות המורה הראשונה לעברית בבית ספר מוכר בגולה, כך נתגלגלה על ידי גם הזכות השנייה: לייסד בית ספר עברי ראשון בגולה, ובמקום הראוי לו – בוורשה, בירת פולין, שבשנים ההן הייתה גם בירת יהדות הגולה כולה.²⁹⁹

בבית הספר "יהודייה" פתחה רקובסקי גם מסגרת ערב לבנות עניות, שלמדו כל ערב ארבע שעות עברית.³⁰⁰ מכיוון שבבית הספר לא למדו לימודים כלליים והתלמידות עזבו אחרי "זמן" (חצי שנה) מבלי שהעברית הייתה שגורה בפיהן, יזמה רקובסקי פנייה לפיקוח כדי להפוך את החדר לבית

²⁹⁴ שם, עמ' 19 – 20 הערה 53.

²⁹⁵ Vigodskaja, *The Story of A Life*, p. 131.

²⁹⁶ בבית הספר לבנים למדו יותר משישים בנים, רובם יתומים, שגילם נע בין אחת עשרה לשלוש עשרה. הם רכשו מקצוע: מסגרות, נפחות או נגרות ולמדו מקרא ולימודי יסוד כמו בבית ספר ציבורי. בבית הספר לבנות למדו שישים בנות ממשפחות עניות, שגילן שמונה עד עשר: תפירה, רוסית, חשבון ועברית ממלמד. בתום שנה הן קבלו דיפלומה ובעזרתה יכלו להתקבל לעבודה בכל עיר ברוסיה. בתי ספר מקצועיים עברו לפיקוח משרד החינוך הרוסי מאחר שההוראה בהם הייתה בשפה הרוסית. המימון של שני בתי הספר היה בעזרת גיוס תרומות באירועים חגיגיים, והם אף קיבלו תמיכה קבועה מהירושה של הברון הירש, שיועדה לבתי ספר מקצועיים עבור יהודי רוסיה. ונגרוף נבחנה אף היא בתפירת בגדים תחתונים והדיפלומה סייעה לה לעזור את תחום המושב ולעבור לחיות בקייב (ראו: Wengeroff, *Rememberings*, pp. 227 – 233).

²⁹⁷ אגודת "בני משה" הייתה אגודה ציונית שייסד אחד העם ופעלה בשנים 1889 – 1897. האגודה עסקה בפעילות תרבותית, רוחנית וספרותית. חברי האגודה הקימו בתי ספר עבריים לחינוך העם ברוח הלאומיות, בעיקר לבנות. בארץ ישראל, הוקמו ביפו בתי ספר לבנים ולבנות ובשנת תרנ"ב הוקמו בתי ספר בוורשה, בפולטובה, בלובלין ובווילנה. שילבו בהם לימודי עברית ותולדות עם ישראל בלימודים כלליים ברוסית ומלאכת כפיים (ראו: אסתר סטיין-אשכנזי, "אגודת 'בני משה'", עמ' 32 – 33, 36).

²⁹⁸ גרינבוים, "חדר הבנות", עמ' 300.

²⁹⁹ רקובסקי, *לא נכנעתי*, עמ' 49.

³⁰⁰ שם, עמ' 63.

ספר למתחילים בן שתי מחלקות, ששפת ההוראה בו רוסית. בהמשך הקימה גימנסיה עם שבע מחלקות על שמה: "בית ספר יהודי לנערות, בן שבע מחלקות, בעל תכנית של גימנסיה לנערות של פ. רקובסקי".³⁰¹ למדו בה את השפה העברית כמקצוע כמו צרפתית או גרמנית וספרות עברית. עבור רקובסקי, הוראת העברית, כמו במושבות הראשונות בארץ ישראל, הייתה קשורה לחיבור לעברה של האומה ולארץ ישראל, זאת למרות שהדבר הוביל למלחמה עיקשת עם הורים, שהתנגדו שבנותיהן ישלטו בלשון הקודש כבנים.

הפדגוגיה הייחודית והמהפכנית של רקובסקי התפשטה לדבריה לבתי ספר נוספים: "השפעת הצעד המהפכני שלי ניכרה ברחוב היהודי, ולאט לאט התחילו כמעט כל בתי הספר היהודיים לנערות להורות את השפה העברית כאחד המקצועות".³⁰² שני ילדיה ובעלה השלישי, מרדכי אבא בירנבוים, היו מורים בבית ספרה, וכשזכו ילדיה בהגרלת הלוטו הפולני הם החליטו לצאת לשוויץ כדי ללמוד פדגוגיה.

יוזמותיה החינוכיות של רקובסקי התרחבו: בחופשות של בית הספר היא הפעילה בין 1906 ל-1910, בעצת בנה, מעון ילדים בכפר ליד אוטבוצק (Otwock), פולין, כפתרון לילדי נשים יהודיות עובדות. היה זה מעון הילדים הראשון לילדים מגיל שלוש ומעלה ושמו: "מעון הילדים של פ. רקובסקי". גם מודל חינוכי זה, שפעל עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, זכה לחיקוי ולדבריה, רופאי ילדים פתחו גם הם מעונות לילדים.³⁰³ רקובסקי לא הפסיקה ללמד גם בזמן מלחמת העולם הראשונה כשעברה מוורשה המופגזת לוולנה, שקלטה המוני פליטים. כשנאלצה להפסיק ללמד בהוראת המפקח, כי תעודת ההוראה שבידיה הייתה רק לשפה הגרמנית, היא פתחה בקובנה מעון לפנסיונרים, שבו סעדו בשתי דירות מאתיים סועדים בכל יום בצהריים. כשחזרה לוורשה ב-1916 עבדה כמורה ונתנה שיעורים פרטיים בעברית. ב-1918 עבדה כמורה לעברית בפלוצק והקימה שם סניף של "בנות ציון" (על אגודה ציונית זו לטובת הקק"ל, ראו בפרק השלישי, סעיף 3.3.3, עמ' 74 וגם הערות 425 ו-426 שם). בשובה לוורשה אחרי שנה ועד עלייתה הראשונה לארץ ישראל ב-1920 היא עבדה כמורה לעברית והתמסרה לטובת ילדים יתומים ועזובים שאותם אספה מהרחובות.³⁰⁴ בארץ ישראל חייתה רקובסקי שנה וכששבה לוורשה היא לא מצאה משרת הוראה. עד עלייתה השנייה ב-1935, היא עבדה כמזכירה בהתאגדות הנשים היהודיות (ידישע פֿרויען אָרגאַניזאַציע – "יִדִּיפֿאַ", ראו הערה 426), במשרד הארץ ישראלי בוורשה בסידור ענייני ההגירה ובעבודות תרגום לידיש.³⁰⁵

פעילותה החינוכית של אנה פבלובנה ויגודסקיה³⁰⁶

ויגודסקיה הייתה חזורה מאז לימודיה בפטרבורג בשאיפות אידיאליסטיות לשרת את האומה, וביטאה זאת בפעילותה כמחנכת. לאחר נישואיה היא חייתה בבוברויסק, התעניינה בבעיות חינוכיות וחברתיות ועבדה במלוא המרץ כמורה לילדות עניות בבית ספר מקומי בשפה הרוסית. לאחר מהפכת 1905 והמעבר לוולנה היא עבדה כמורה בגימנסיה היהודית-רוסית החדשה לבנות:

³⁰¹ שם, עמ' 63 – 65.

³⁰² שם, עמ' 64 – 65.

³⁰³ שם, עמ' 115 – 118.

³⁰⁴ שם, עמ' 125 – 134.

³⁰⁵ שם, עמ' 158, 162.

³⁰⁶ סיכום פועלה החינוכי הוא מתוך: Introduction in Vygodskaia, *The Story of A Life*, pp. xxv - xxvii. כמאמר, הכרך השני של משרטוט הביוגרפיה שלה על ידי רגינה ויינרייך: וויזנרנד, **לערער-יזכור-בונד**, עמ' 144 – 145. כאמור, הכרך השני של סיפור חייה של ויגודסקיה, עליו שקדה בגטו וילנה, שאמור היה לכלול את תיאור חייה לאחר נישואיה, אבד בזמן שילוח היהודים מהגטו להשמדה (ראו לעיל במבוא סעיף ד.2, עמ' 10 וגם הערה 70).

"אנטקולסקי גורביץ" (על שם המייסדות). הלימודים היו בשפה הרוסית: מתמטיקה, פיזיקה, מדעי הטבע, אמנות, היסטוריה יהודית, דת, ספרות רוסית, שפות זרות ועברית – לפי בקשת ההורים. הגימנסיה זכתה להערכה בקהילה היהודית המקומית בזכות סטנדרטים לימודיים ושיטות לימוד מתקדמות.³⁰⁷ לאחר מותו הפתאומי של בעלה הרופא ב-1908, היא נסעה לכמה שנים לחו"ל, למדה בסמינר למורים בלונדון, בקורסים בשיטת מונטסורי ברומא ובקורסים פסיכוטכניים בפריז.³⁰⁸ כשחזרה לרוסיה היא הייתה חלק מנבחרת נשים מכל העולם שישדו בתי ספר פרטיים בשיטת מונטסורי בארצם.³⁰⁹ שאיפותיה החינוכיות לא יכלו להתקיים בזמן המהפכה הבולשוויקית בתנאים של מחסור, רעב ופירוק המבנה החברתי. ב-1923 היא עזבה מתוסכלת את רוסיה הסובייטית וחזרה לוויילנה. בפולין החופשית התאפשר אז להקים מסגרות חינוך בידיש, בעברית ובפולנית. היא ייסדה בהתאם לעקרונותיה הפדגוגיים בית ספר מונטסורי בידיש לבנים ולבנות ממעמד הביניים והגבוה עם שיטות לימוד מתקדמות.³¹⁰ בנוסף לכך היא הייתה פעילה בארגונים פילנתרופיים, שנוסדו על ידי פמיניסטיות, כדי לקדם העסקה יצרנית של צעירות יהודיות. גם בגטו וילנה היו לה תוכניות להפעיל בית ספר.³¹¹ בברוניקה על הימים האחרונים של גטו וילנה נכתב על ויגודסקיה, שלמרות שרוסית הפכה להיות שפת האם שלה, היא נחשבה לדמות החיה בתנועת בתי הספר בידיש.³¹²

פעילותה של רחל פייגנברג בשדה העיתונות והספרות

פייגנברג תרמה לחברה בזירה העיתונאית והספרותית, זירה שלא האירה פניה לנשים. לפי מחקרה של יהודית לויך, בשנים 1905 עד 1933, השנה בה השתקעה פייגנברג באופן קבוע בארץ ישראל, היא נחשבה לדמות הנשית המשמעותית ביותר שפעלה בעולם העיתונות והספרות בידיש בין שתי מלחמות העולם. היא כתבה בידיש ובעברית סיפורים קצרים, רומן בהמשכים, מחזות, מאמרים, מסות, רשימות, פובליציסטיקה פולמוסית ועוד. גם בארץ ישראל המשיכה פייגנברג בפעילותה העיתונאית בעיתונות המקומית בעברית.³¹³

כפליטת הפרעות באוקראינה היא פרסמה עשרות רשימות בידיש על הפוגרומים, שפרצו בסוף מלחמת העולם הראשונה והוציאה שלושה ספרים בנושא.³¹⁴

בשנים 1924 – 1933 הייתה פייגנברג עיתונאית **בדער מאַמענט**. בסוף 1924 כשעלתה לראשונה לארץ ישראל בעקבות בעלה ובנה, היא מונתה לכתבת של היומון בארץ ישראל ופרסמה במשך שנה וחצי כתבות על ההתיישבות החדשה בארץ ישראל.³¹⁵

³⁰⁷ "Introduction" in Vygodskaia, *The Story of A Life*, pp. xxv. שם, עמ' 12, 85.

³⁰⁹ שיטת מונטסורי היא גישה חינוכית לילדים, מגיל טרום בית הספר, שפותחה על ידי הרופאה והמחנכת האיטלקייה, מריה מונטסורי (1870 – 1952) (Maria Montessori). בבסיס השיטה פיתוח וטיפוח נטיות טבעיות ויכולות של ילדים על ידי מחנכים, שיוכשרו ויהיו מחויבים לעודד בילדים סקרנות, גילוי דרך משחק, עצמאות והתפתחות חופשית, ובשיתוף ההורים. ברוסיה נפתחו בתי ספר ראשונים ב-1918 בפטרוארד ועל ידי ויגודסקיה במוסקבה (ראו: Introduction", in *ibid.*, pp. xxv – xxvi). *ibid.*, pp. xxvi – xxvii.

³¹¹ ווינרנד, **לערער-יזכור-בוך**, עמ' 144 – 145.

³¹² Kruk, *The Last Days*, pp. 348 – 349.

³¹³ לויך, **מליובאן, ליטא, עד תל אביב**, עמ' 6 – 9, 15.

³¹⁴ שם, עמ' 24 – 26, 90 – 131. שלושת הספרים הם: **אַ פּנקס פֿון אַ טויטער שטאַט** (פנקס מעיר מתה) – עדויות מפליטי הפרעות, נכתב באודסה ב-1920, פורסם בהמשכים **בדער מאַמענט** מאוקטובר 1926 ויצא כספר ב-1927. **אונטער דער האַמער** (תחת הפטיש), כתב היד בידיש מ-1920 אבד ונותר הנוסח בעברית בתרגומו של אלתר דרויאנוב, שפורסם ב-1923. **בני די ברעגן פֿון דניעסטר** (ליד החופים של הדניסטר) – רשמים מביקוריה בעיירות על גדות הדניסטר בהן גרו פליטי הפרעות, התפרסם באוקטובר 1922 בעיתון דער טאָג בניו יורק.

³¹⁵ שם, עמ' 30 – 38.

2.5. השכלת הבנות – השוואה בין הזיכרונות לבין הסיפורים ובתוך כל סוגה

הסיפורת הבדיונית משקפת את המסופר בזיכרונות. להלן מספר דוגמאות הקשורות לחינוך, ליחסים במשפחה ולאהבה.

הורים ובעיקר האבות היו מעורבים בחינוך בנותיהם. אביה של פועה רקובסקי בחר את המלמדים והמורים הפרטיים ובזכותו היא למדה עברית, כמוהו נהגה גם אימה של רחל פייגנברג. אביה של ויגודסקיה נתן הנחיות לאָחיו ממקום עבודתו בסיביר לגבי חינוך בנותיו ודאג שתתקבל לגימנסיה. לעומתם, אביה של ברגנר התנגד ללימודיה ואף מנע ממנה להמשיך ללמוד בגימנסיה. גם בסיפורים היו האבות מעורבים בלימודי בנותיהם. אביה של פאולינה בסיפור "לא עמדה בניסיון" רשם אותה לגימנסיה למרות התנגדות אימה, אך לא תמך בהמשך לימודיה בפטרבורג כפי שציפתה. אביה של אנה בסיפור "הביתה" הסכים ליוזמתה ללמוד בגימנסיה. אביה של רוזה בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" רצה שבתו תהיה רופאה ולכן מימן את לימודיה כולל מורים פרטיים. רק פאולינה בסיפור "לא עמדה בניסיון" מימנה את לימודיה בגימנסיה בעצמה בעזרת מתן שיעורים פרטיים. היא אף ניסתה למצוא עבודה כאומנת כדי לחסוך כסף ללימודיה בפטרבורג.

תשוקתן ומאבקן של גיבורות הסיפורים: פאולינה ב"לא עמדה בניסיון" ואנה ב"הביתה" להמשיך בלימודיהן בסיום הגימנסיה בקורסים הגבוהים לנשים בפטרבורג דומים לאלו של אנה פבלובנה ויגודסקיה. פאולינה לא הצליחה להגיע לפטרבורג בהעדר תמיכתו של האב ואמצעים כספיים לכך, ואולצה להינשא בשידוך. אנה למדה שם על אף שאביה התנגד לכך. ויגודסקיה סיימה ארבע שנות לימוד במדעים בפטרבורג, למרות שהוריה העדיפו שתלמד קרוב לבית, בוולנה. גם רקובסקי לא וויתרה על רכישת מקצוע. היא לא למדה בגימנסיה ממניעים דתיים, אך בהיותה אישה נשואה ואם לשני ילדים קטנים למדה והשלימה את בחינות הגימנסיה כדי שתוכל לקבל תעודת הוראה.

השכלה גבוהה ורכישת מקצוע בעיקר בהוראה ובמקצועות הרפואה קידמה נשים לעצמאות כלכלית.³¹⁶ פייגנברג, שהייתה יתומה, התפרנסה כתופרת לפני שנעשתה עיתונאית וסופרת, רקובסקי ויגודסקיה היו מחנכות (כנזכר לעיל, עמ' 51 – 53). גם בסיפורים הוצגה כוונה לעסוק בחינוך. למשל, מישה, אהובה של פאולינה בסיפור "לא עמדה בניסיון", אמר לה בסיום לימודיהם בגימנסיה: "את נולדת להיות פדגוגית, לא פחות משאני נולדתי להיות בלשן. לאחר סיום הלימודים תפתחי בית ספר לבנות ואותי תעסיקי כמורה לשפות עתיקות. לא כן, פאולינה נחומובה?"³¹⁷ באופן דומה, אנה, גיבורת הסיפור "הביתה" תכננה בסיום לימודיה בפטרבורג לפתוח בית ספר לילדים עניים.³¹⁸ כשנשאלה על ידי בת דודתה מה היא מתכוונת לעשות בארץ ישראל, הייתה תשובתה: "כל מה שאוכל! ענתה אנה. 'אקים בית ספר. אני גם יכולה להביא תועלת כי יש לי כסף."³¹⁹

³¹⁶ Adler, *In Her Hands*, pp. 124 – 132 וגם אסתר רוזנטל-שניידרמן, **נפתולי דרכים**, עמ' 222. בשנת 1886 היו נשים יהודיות 8.11% מהנשים בבתי ספר רוסיים גבוהים. ב-1879 33% מהנשים בקורסים ברפואה היו יהודיות. בפטרבורג בשנים 1885 – 1886 17% מתלמידות הקורסים הגבוהים היו יהודיות (ראו: Adler, *In Her Hands*, pp. 112 – 113).

³¹⁷ איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 97.

³¹⁸ לרנר, "הביתה", עמ' 47.

³¹⁹ שם, עמ' 36.

השכלה ומקצוע שיחררו את הנשים מהתלות בהורים ואף בבעל וגרמו לקונפליקטים

בתוך המשפחה ולמשבר ביחסים בין האב לבתו ואף לנתק.³²⁰ רקובסקי הסתירה מאביה את כוונותיה להשתחרר מנישואיה ולצאת בתום לימודיה לחיים עצמאיים וכך הפרה את האמון של אביה בה: " - הלא אמרת כי אינך רוצה אלא שתוכלי להשָׁכֵר בעצמך למחיה, ובכך רימית את כולנו?"³²¹ בדומה לאמון שנתן אביה של רקובסקי בבתו ואכזבתו מכך שהסתירה ממנו את תוכניותיה בתום לימודיה, כך גם בסיפורים מתואר חוסר אמון ומשבר עם הבנות על רקע לימודיהן וההשלכות שהיו לכך על תפקודו של האב בעסקיו.

בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" כששאתו של פינגרהוט תהתה היכן מסתובבת רוזה בימים ובלילות בזמן שהקורסים סגורים, הוא השיב לה: "תאמיני לי שרוז'יצקה חכמה יותר משנינו. ילדה משכילה כזאת לא תלך חלילה בדרך הרעה. יש לה מכרים משלה ועניינים משלה".³²² פינגרהוט האמין ביתרונות שהעניקה ההשכלה לרוזה על פני הוריה ולכן סמך עליה. כשגילה שרוזה פעילה בתנועה הסוציאליסטית והתייצבה לצד התופרות נגדו, השבר במשפחה ובעסק היה גדול. רוזה עזבה את בית הוריה והיה על פינגרהוט להתמודד עם המשבר הכלכלי בבית המלאכה שלו.³²³

בסיפור "הביתה" ר' שמחה פרל אמר לבתו, אנה, שהתלבטה בין האהבה ללא-יהודי לבין אהבתה לאביה: "ילדתי, רציתי שתלמדי. השכלה יכולה לעדן את האדם, אבל להתכחש לעמך – את עלולה לאמלל את עצמך".³²⁴ כשלא הצליח לשכנע אותה לעזוב את אהובה, החליט למחוק אותה מליבו, שקע בכאבו, הזניח את עסקיו והתבייש ממכריו.

מחברות הזיכרונות: רקובסקי וויגודסקיה רצו להתאהב ולבחור את בני זוגן, גם ברגר דחתה שידוכים, שהוצעו לה, ובחרה לבסוף למי להינשא, ונגרף נישאה בשידוך ואהבה את בעלה למרות יחסו השתלטני (ראו בפרק הראשון, סעיף 1.3 עמ' 23 – 24). גיבורות הסיפורים: פאולינה ב"לא עמדה בניסיון" ואנה ב"הביתה" התאהבו בזמן לימודיהן בגימנסיה בחבר ללימודים.³²⁵ פאולינה אף דחתה חתנים, שהוצעו לה על ידי השדכן ואימה בניסיונה "לעמוד בניסיון" – לעזוב את ביתה ולצאת ללמוד בפטרבורג.³²⁶

2.6. התאמת המודל התיאורטי שהציעה טובה כהן לחינוך כגורם שינוי בחיי נשים

עד כה הצגתי את החינוך כגורם מרכזי שהשפיע על שינוי בחיי נשים בהיבטים האישי והציבורי. להלן אמחיש בעזרת דוגמאות מהזיכרונות ביידיש, ברוסית ובגרמנית ומהסיפורים ביידיש את התאמת המודל, שהציעה טובה כהן עבור כתיבת נשים משכילות בעברית (ראו לעיל במבוא, סעיף ג., עמ' 4), לשינויים בחיי נשים בעקבות השכלתן.

הקריטריון הראשון – החינוך היה הגורם שאִפשר לנשים להשתחרר ממוסכמות פטריארכליות, מהאוטוריטה הגברית של האב ו/או של הבעל, לגלות עצמאות ולהחליט בעצמן על עתידן.

³²⁰ היימן הביאה מספר דוגמאות לשבר בין ההורים לבנות, שביקשו לחיות חיים אחרים עקב השכלתן. ביניהן פועה רקובסקי ואיטה קאליש (היימן, **האשה היהודיה**, עמ' 56 – 58).

³²¹ רקובסקי, **לא ניכנעתי**, עמ' 45.

³²² פייגנברג, "איך נעשינו סוציאליסטיות", עמ' 257.

³²³ שם, עמ' 264.

³²⁴ לרנר, "הביתה", עמ' 42.

³²⁵ איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 92 – 95, לרנר, "הביתה", עמ' 40 – 43.

³²⁶ איזבלה, "לא עמדה בניסיון", עמ' 103, 106.

פועה רקובסקי ידעה שעצמאות כלכלית היא הדרך להשתחרר מתלותה בבעלה ותנאי הכרחי להשגת שוויון זכויות, לכן למדה לתעודת הוראה, שהקניית לה את היכולת לפרנס את עצמה ואת ילדיה:

מראשית חיי העצמאים קשרתי את עבודתי החינוכית קשר מהודק עם הפעולה לשחרור האשה. את התנאי העיקרי לשחרורה ולהשוואת זכויותיה עם אלו של הגבר ראיתי תמיד בעצמאותה הכלכלית.³²⁷

בבתי הספר שהקימה וניהלה היא הייתה הראשונה להנחיל בניגוד למוסכמות את השפה העברית לבנות, מעשה רדיקלי בפני עצמו לאור התנגדות הורים שבנות תלמדנה כמו בנים את לשון הקודש (ראו לעיל סעיף 2.4, עמ' 51 – 52). זו הייתה חציית ההדרה של בנות מלימוד שפת הקודש, קרבה אותן למקורות היהודיים, שהיו נחלתם הבלעדית של הבנים, ואף לתנועה הציונית. רקובסקי גם הסכימה להינשא מאהבה לגבר צעיר ממנה ביותר מעשר שנים, והייתה בכך קריאת תגר על הנורמות המקובלות באותה עת.

החינוך תרם לא רק לעצמאות כלכלית של נשים אלא גם לעמידתן של נשים על מה שהיה חשוב להן ולדבוק באידיאולוגיות חברתיות. אנה פבלובנה ויגודסקיה לא וויתרה לאחר סיום הגימנסיה על לימודים בקורסים הגבוהים לנשים בפטרבורג ולא הסכימה להתפשר על מקום לימודים אחר, לא בוויילנה ולא בקייב. היא הצליחה להתגבר על המכשולים ששמו אביה ואימה החורגת בדרכה. (ראו לעיל סעיף 2.3.3, עמ' 47).

גם בסיפורים מתוארים קונפליקטים שנוצרו בין הורים לבנותיהן, שנחשפו בזמן לימודיהן לחברה הלא-יהודית, לערכים ולרעיונות בנוגע לשוויון לנשים ולזכויות של נשים בחברה ובעבודה, כפי שאדגים להלן.

פאולינה, גיבורת הסיפור "לא עמדה בניסיון", מימנה את לימודיה בגימנסיה בעזרת שיעורים פרטיים. היא תכננה בתום הגימנסיה ללמוד בפטרבורג, חרף התנגדותה התקיפה של אימה. בלית ברירה בהעדר תמיכה מאביה וללא יכולת לממן את לימודיה, היא נאלצה להיכנע לבסוף למסורת ולהינשא בשידוך.

אנה, גיבורת הסיפור "הביתה", יצאה ללמוד בפטרבורג למרות התנגדות אביה. היא התאהבה בזמן לימודיה בגימנסיה בלא-יהודי ובחרה ללכת אחרי אהובה, למרות תחנוניו של אביה, שצפה את המשבר שיצוץ בחייה בשל התרחקותה מעמה. כדי להמשיך בלימודיה בפטרבורג, היא נאלצה בשל הנתק מאביה, לעבוד יותר קשה ולהשתכר למחייתה. היא עסקה בתרגום טקסטים לכתבי עת שונים ובמתן שיעורים פרטיים ובריאותה נפגעה עקב כך.³²⁸ רוזה בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" אימצה את האידיאולוגיה הסוציאליסטית, אליה נחשפה בזמן לימודיה ויצאה בגלוי נגד אביה כשתמכה בשביתתן של התופרות, שעבדו בבית המלאכה שלו. גם היא שילמה מחיר כשעזבה חיי נוחות בבית הוריה ועברה לגור בצפיפות עם חבריה הסוציאליסטים. לגביה אפשר לומר שלימודיה, במימון אביה ובתמיכתו הביאו אותה לאמץ השקפת עולם מנוגדת לשלו, עד כדי מרידה של ממש.

הקריטריון השני – מודעות הכותבות לאפלייתן המגדרית ואופן ביטוייה בטקסט הכתוב. כל חמש מחברות הזיכרונות היו מודעות למעמדה הנחות של האישה במשפחה הפטריארכלית ובחברה היהודית המסורתית, למרות זאת לא כולן השתחררו.

³²⁷ רקובסקי, לא נכנעתי, עמ' 58.
³²⁸ לרנר, "הביתה", עמ' 47.

פאולינה ונגרוף נולדה שלושה עשורים לפני המחברות האחרות, היא כתבה בגלוי בזיכרונותיה על יחסו של בעלה אליה כאל חפץ ועל עריצותו (ראו בפרק ראשון, סעיף 1.1, עמ' 19 הערות 134 ו-135).

רקובסקי הייתה מודעת מגיל צעיר לאי השוויון המגדרי, על כניעתן של צעירות לפקודת האב ואחרי כן לזו של הבעל (ראו לעיל, עמ' 19 הערה 137).

רחל פייגנברג כתבה שאימה הפלגתה אותה בהשוואה לאחיה, שהיה פטור מעבודות הבית ולא נדרש לעזור לאם בחנות כמוה. האח יכול היה להתרכז בלימודיו בניגוד לה שהתפתה ללמוד רק בערב לאחר שסיימה לעבוד (ראו לעיל סעיף 2.3.5, עמ' 50). מילדותה המוקדמת היא הייתה מודעת לעליונותו של אחיה עליה בזכות השכלתו התורנית והעידה בכאב על נחיתותה בהשוואה לאחיה, שחשיבותו עבור אימם נבעה מכך שיכול היה לומר קדיש על קברה:³²⁹

מיין ברודער'ל האָט אַבגעזאָגט אַ גאַנץ הויכן קדיש. ווי איך בין אים מקנא געווען! נישט אומזיסט האָט די מאַמע אַזוי געציטערט איבער'ן ברודער'ל. וואָס וועט האָבן פֿאַר אַ נחת פֿון מיר מיין מאַמע אויף יענער וועלט! דאָס ערשטע מאָל אין מיין לעבן האָב איך זיך געפֿילט אומגליקלעך, וואָס איך בין געבוירן געוואָרן אַ מיידל...³³⁰

אחי אמר קדיש בקול רם. כמה קינאתי בו! לא בכדי דאגה אמא כל כך לאח הקטן. איזו נחת תהיה לאימי בעולם הבא ממני? זו הפעם הראשונה בחיי שהרגשתי אומללה שנולדתי ילדה.

אנה בסיפור "הביתה" לא הסכימה לקבל עליה את תפקידי האישה כפי שהיה מקובל במשפחה היהודית המסורתית ולהשתעבד לבעל, למשפחה ולבית. היא רצתה להיות שווה לגבר – חברה ולא אישה. את מחאתה הפמיניסטית (מושג אנכרוניסטי לזמן בו נכתב הסיפור) היא ביטאה בשיחה עם בת דודתה. (ראו לעיל עמ' 19 הערה 138).³³¹

בטקסטים יש אמירות סטראוטיפיות על בנות מוכשרות בלימודיהן (רקובסקי ופייגנברג) מפי מלמד ומורה וגם מפי אביה של רקובסקי, שעדיף היה לו נולדו בנים. ביטוי לנחיתותן המגדרית המובנית במשפחה היהודית ואף שלילת הלגיטימציה שלהן להמשיך ללמוד ולהתפתח. הקריטריון השלישי – נשים משכילות לא הסתפקו בשינוי רק עבור עצמן אלא פעלו מתוך מחויבות להשיג שינוי עבור נשים נוספות.

על תרומתן של נשים בספירה הציבורית הרחבת בפרק זה (ראו לעיל סעיף 2.4, עמ' 51 – 53). להלן אוסיף שרקובסקי האמינה שהחינוך הוא אמצעי להשגת שוויון לנשים ופרסמה מאמרים בעיתונות בידיש וחברות כדי לקדם את רעיונותיה.³³² פייגנברג הייתה עיתונאית פעילה וסופרת ויצירתה עוסקת גם במגדר ובמעמד האישה.³³³ היא כתבה סיפורים על חייהן של התופרות העניות ועל דמותה של האישה המודרנית, ושילבה בכתיבתה פעילות סוציאליסטית כדי לפעול למען מודעות מעמדית ולחולל שינוי לטובת קידומן של נשים (דוגמה לכך היא רוזה בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" ראו לעיל סעיף 2.2.2, עמ' 40).

³²⁹ לוי, מליובאן, ליטא, עד תל אביב, עמ' 87 – 88.

³³⁰ פייגנברג, די קינדער יארן, עמ' 145 – 146 (התרגום שלי).

³³¹ כל הסופרות שכתבו בידיש ונכללו במחקרי ביטאו בסיפוריהן ביקורת על מצב הנשים בגלוי וכך נהגו גם ונגרוף, רקובסקי ופייגנברג בזיכרונותיהן. פרסום הסיפורים והנובלה של פייגנברג בעיתונות בידיש בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים חשפה את דעותיהן של הסופרות בציבור. זאת בניגוד להצנעת המחאה הפמיניסטית בכתיבי חלק מהמשכילות העבריות, שבחרו לבטא את דעתן בסוגה שנחשבה כתיבה נשית – מכתבים פרטיים – כדי להימנע מהתנגשות גלויה עם המרכז ההגמוני או להצניעה בכתיבה פלימפסטית (ראו: במבוא פרק 2, עמ' 17 הערה 125, וכן כהן ופיינר, קול עלמה, עמ' 81).

³³² Hyman, "CODA - From Tradition to radicalism", pp. 320 – 332, ראו גם: סמט, "שכל מרדנותה", עמ' 62 – 63.

³³³ לוי, מליובאן, ליטא, עד תל אביב, עמ' 132 – 185.

בפרק הבא אוסיף למודל התיאורטי של כהן נדבך נוסף: קריאת תגר של נשים דרך מעורבותן בתנועות חברתיות ופוליטיות ואביא דוגמאות נוספות למודעותן למצבן ולתרומתן לחברה מהזיכרונות ומהסיפורים.

2.7. סיכום

לחינוך היה תפקיד מרכזי וחשוב בשינוי שהתחולל בחיי הבנות בהשוואה לדור האימהות, כמתואר הן בסיפורת והן בנרטיבים האישיים. בדור שאחרי ונגרוף הוקמו מסגרות חינוך לנשים, שלא היו בזמנה: גימנסיות וקורסים גבוהים, שהשפיעו על חיי נשים. עבור רקובסקי היה החינוך אמצעי להשגת שוויון, והיא פעלה כמחנכת בקרב בנות ממעמד הביניים ואף בקרב בנות עניות וכללה את הוראת העברית בכל עשייתה החינוכית. ויגודסקיה הביאה ממערב אירופה את שיטת מונטסורי למערכת החינוך ברוסיה ובליטא.

המשותף לרקובסקי, לויגודסקיה ולפייגנברג, שחיו באותו פרק זמן, היה דבקותן במטרה שהציבו לעצמן והפיכתן לנשים עצמאיות ומשפיעות בחברה היהודית. למרות הדמיון, הדרך בה בחרה כל אחת לניתוב חייה מבליטה את השוני ביניהן. רקובסקי החילונית הייתה מחוברת לתרבות היהודית דרך הטקסטים הקנוניים, אותם המשיכה ללמוד בעצמה גם בבגרותה. היא הייתה חלק מחוגים חברתיים שהיו קשורים לשפה ולתרבות העברית ולציונות (כפי שאציג בפרק הבא). לעומתה, ויגודסקיה למדה בבתי ספר רוסיים, צרכה תרבות רוסית, והשתלבה בזמן לימודיה בפטרבורג בחברה האזרחית המתהווה ברוסיה.³³⁴ היא דוגמה לניצול מיטבי של ההזדמנויות לחינוך עבור נשים באימפריה הרוסית בסוף המאה התשע עשרה.³³⁵ לאחר שחזרה מרוסיה לליטא הפולנית בשנות העשרים של המאה העשרים היא התחברה למורשתה היהודית והשתייכה לרשת החינוך בידיש בפולין העצמאית בין שתי מלחמות העולם. פייגנברג בחרה כנערה ללמוד תפירה לאחר מות אימה כשעברה מהעיירה לאודסה ועבדה כתופרת. כך היא פיתחה מודעות פוליטית ונעשתה סוציאליסטית. בזכות כישרונה בכתיבה שהתגלה דרך הנובלה האוטוביוגרפית שכתבה בנעוריה, היא פיתחה קריירה כעיתונאית וכסופרת.

המודל התיאורטי של טובה כהן, שהתייחס לכתיבתן של נשים בעברית, הורחב במחקרי גם לכתיבה בידיש ובשפות נוספות והותאם לתפקיד המכריע שהיה לחינוך בשחרורן של נשים מסמכות האב ובקידום מעמדן בחברה, כפי שבא לידי ביטוי בסיפורת בידיש ובזיכרונות.

³³⁴ "Introduction" in Vygodskaja, *The Story of A Life*, p. ix.

³³⁵ תהליך ההתבוללות של נשים יהודיות באימפריה הרוסית של סוף המאה התשע עשרה, שהייתה רב-לאומית, הוגדר כחילון בשל השמירה על זהות לאומית יהודית (שפה, תרבות ועבר משותף, היימן, **האשה היהודיה**, עמ' 48 – 49).

פרק שלישי: השפעת תנועות פוליטיות על חיי האישה היהודייה

3.1. סוציאליזם וציונות ברקע חיי מחברות הזיכרונות ובכתיבתן של הסופרות

מעורבותן של נשים בתנועות חברתיות ופוליטיות כפי שמתוארת בזיכרונות ובסיפורת היא נדבך נוסף בקריאת התגר שלהן על המבנה הפטריארכלי וניתן לפיכך לכלול זאת כגורם שהשפיע על חיי נשים בחברה היהודית בנוסף לחינוך, ולהרחיב את המודל התיאורטי של טובה כהן גם בגורם זה (ראו במבוא סעיף ג, עמ' 3 – 4).

צעירות יהודיות בדומה לצעירים יהודים נמשכו לאידיאולוגיות פוליטיות, שרווחו בסוף המאה התשע עשרה ברוסיה הצארית, ובקשו למצוא בעזרתן פתרון למצבם האישי והקבוצתי. להלן מספר דוגמאות.

אנה פבלובנה ויגודסקיה סיפרה שבזמן לימודיה בקורסים הגבוהים לנשים בפטרבורג היו חלק מהסטודנטיות (הן כונו "קורסיסטיות") חזרות ברוח הרדיקליזם ומתוך רצון לשנות דברים בחברה מן היסוד הן לקחו חלק בהתהוותה של התנועה המהפכנית, השתתפו בחוגים מהפכניים ויצאו להפגנות.³³⁶ מנהלת הקורסים טיפלה בהחזרתן ללימודים של צעירות שהורחקו מהלימודים עקב פעילותן.³³⁷

פועה רקובסקי סיפרה בזיכרונותיה על בני משפחתה שהשתייכו לתנועות בלתי-לגליות שונות. שתי אחיותיה, שהיו רופאות שיניים, הצטרפו כל אחת לתנועה אחרת: אחת לציונות והשנייה הייתה פעילה ב"בונד". שתי אחיות צעירות מהן, שהיו מורות בתיכונים, השתייכו למפלגה הרוסית הסוציאל-דמוקרטית. שני אחיה הצעירים היו סוציאליסטים פעילים ונעשו אנרכיסטים. בנה, יהודה דוב, שהושפע מהם, עבר מהציונות לתנועה האנארכיסטית, פעל למען המהפכה של 1905 ונאלץ לנוס על נפשו לברלין כדי לא להיאסר. גם בן זוגה של רקובסקי, מרדכי אבא בירנבוים, היה אנרכיסט וברח לברלין.³³⁸

פאולינה ונגרוף ורקובסקי ספרו בזיכרונותיהן על הכמיהה לציון בתפילה,³³⁹ אליה הן נחשפו בילדותן בבית הוריהן, עוד לפני שהציונות הפכה למושג פוליטי. שתייהן הושפעו תחילה מתנועת "חיבת ציון" (1884) ולאחר מכן מהתנועה הציונית, בעקבות הקונגרס הציוני הראשון בבזל (1897). ונגרוף האמינה בציונות המדינית של הרצל ורקובסקי הייתה אחת הראשונות בתנועה הציונית-הסוציאליסטית ופעילה באגף הנשי שלה. הנחלת השפה העברית בבתי הספר, שהיא הקימה וניהלה, הייתה חלק מהאידיאולוגיה החינוכית שלה ותרמה לקירובן של בנות

³³⁶ הצטרפות נשים יהודיות לתנועות המהפכניות משנות השבעים של המאה התשע עשרה ועד ראשית המאה העשרים נחשבה חריגה ורק מעטות הקדישו את חייהן למהפכה. אליהו צ'יריקובר תיאר את המהפכניות היהודיות כמי שניתקו את הקשרים עם סביבתן, נתלשו ממשפחותיהן ומתחום המושב. נשים התאבדו מתוך סבל וייאוש, אחדות נשלחו לעבודות פרך או לאזורים שוממים ונספו שם. היו ביניהן גם נשים שנדונו למוות או נרצחו (צ'יריקובר, **יהודים בעתות מהפכה**, עמ' 205 – 207). איריס פרוש הסתמכה על צ'יריקובר, ונקבה בשמן של נשים מקרב ה"קורסיסטיות", שנמשכו לתנועות המהפכניות וחלקן אף המירו את דתן בעקבות ריחוקן מבית הוריהן ומהמורשת היהודית (פרוש, **נשים קוראות**, עמ' 187 – 188, וגם עמ' 296 הערה 48). פולה היימן כתבה שנשים יהודיות נמשכו אל התרבות החילונית ואל הפוליטיקה וראו בהתרחקות מהמסורת חתירה נגד דיכוי המגדרי ואפשרות לשוויון בין המינים. הן יכלו לבחור בין פעילות ב"בונד", שדגל במהפכה סוציאליסטית לבין התנועה הציונית (היימן, **האשה היהודייה**, עמ' 49, 68 – 70).

³³⁷ Vygodskaia, *The Story of A Life*, p. 82.

³³⁸ רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 93 – 98, 100 – 101.

³³⁹ הכמיהה והגעגועים לציון לא דעכו לאורך מאות שנים והופיעו בשירתו של ר' יהודה הלוי, שבשנת 1140 יצא למסע מפרך ומסוכן מסביליה בספרד לארץ ישראל, לעבר "פנטזיה של קדושה" (בורשטיין, "האונייה מיטלטלת", עמ' 42 – 43).

יהודיות לציונות. היא לא ראתה ניגוד בין הציונות לבין הסוציאליזם, מכיוון שהאמינה שהבית הלאומי יקום על יסודות של צדק חברתי:

אשר לי עצמי, הנה לא קפאתי כלל, כרבים מבני דורי, על שמרי הציונות האזרחית. עוד מתחילה לא ראיתי ניגוד בין הציונות ובין הסוציאליזם, ... כבר אז ראיתי את הבעיה היהודית כחוליה בשלשלת שלמה של בעיות עולמיות, אשר תמצא את פתרונה רק כשישתלט הצדק בעולם.³⁴⁰

בדומה לוונגרוף ולרקובסקי גם הסופרת מריה לרנר הייתה קרובה בדעותיה ל"חיבת ציון" ונתנה ביטוי להתעוררות הלאומית בסיפור: "הביתה" (1886), שבו הפתרון למצוקתה האישית של הגיבורה, אנה, לאחר שעזבה את אהובה הלא-יהודי, שהאנטישמיות שלו התגלתה בזמן הפרעות ביהודים, היה עלייתה לארץ ישראל כדי להגשים את חלומה של אביה.³⁴¹ סיפורה של לרנר, שעוסק בבעיות שהוגדרו כמרכזיות לעם ולחברה היה אופייני בעיקר לסופרים, שהיו מגויסים בכתיבתם לשליחות הלאומית, ופחות לסופרות, שכתבו על פי רוב על ניסיון וחוויותיהן כנשים. (ראו לעיל במבוא, עמ' 2).³⁴²

רחל פייגנברג, בשונה מוונגרוף ומרקובסקי, לא הייתה ציונית, למרות שדודה, זלמן אפשטיין, היה פעיל ציוני מוכר באודסה. היא עלתה אמנם לארץ ישראל, לראשונה ב-1924 בעקבות בעלה ובנה, אך לא כציונית. בגיל חמש עשרה, לאחר מות אימה, כשעברה מהעיירה ליובאן לבית סבתה באודסה, היא בחרה ללמוד תפירה ולעבוד במשך כשנה וחצי בסלון תפירה, למרות שלא הייתה ממשפחה ענייה, ואימצה את האידיאולוגיה הסוציאליסטית. ביטוי לדעותיה ניתן למצוא בסיפור: "איך נעשינו סוציאליסטיות" (1906),³⁴³ שבו תופרת סוציאליסטית עוררה מודעות מגדרית ומעמדית בקרב חברותיה, ששבתו למען שיפור בתנאי עבודתן.

3.2. חייהן של התופרות העניות בסיפוריהן של רחל ברכות ושל רחל פייגנברג בהשוואה לזיכרונות ילדותה של פייגנברג

נשים יהודיות רבות הועסקו בענף הטקסטיל ומקצוע התפירה פָּרנס משפחות רבות. בנות עניות אף למדו תפירה בבית ספר מקצועי וכאמור, ונגרוף הקימה כפילנטרופית בית ספר מקצועי לבנות. (ראו לעיל בפרק השני סעיף 2.4 עמ' 51 הערה 296).

בסעיף זה אתאר את חי השעבוד של התופרות והפער המעמדי בין לבין מעסיקהן לפי שניים מסיפוריה של רחל ברכות, שנכתבו כפי הנראה מניסיונה האישי כתופרת וכמורה לתפירה (ראו מבוא, ד.1, עמ' 6). הסיפורים הם: "אני ליבקה" (1903)³⁴⁴ ו"אצל התופרת" (1904),³⁴⁵ ולפי הסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" של רחל פייגנברג, שעוסק גם בהשפעת הסוציאליזם על חייהן של התופרות.³⁴⁶ כמו כן אציג בקצרה מאמרים שפרסמו פועלות טקסטיל בעיתונות בידיש על מאבקן לשיפור תנאי עבודתן וביקורתן על פעילות האיגודים.³⁴⁷

³⁴⁰ רקובסקי, לא נכנעתי, עמ' 96 – 97.

³⁴¹ לרנר, "הביתה", עמ' 54.

³⁴² כהן ופיינר, קול עלמה, עמ' 68 – 71.

³⁴³ פייגנברג, "איך נעשינו סוציאליסטיות" (מסופר על ידי פועלת), עמ' 243 – 266.

³⁴⁴ "אני ליבקה", עמ' 161 – 170.

³⁴⁵ "אצל התופרת", עמ' 171 – 191.

³⁴⁶ אורחן, "איך נעשינו סוציאליסטיות" – סיפורן שלי, עמ' 142 – 153.

³⁴⁷ נורית אורחן ציינה מאמרים שכתבו נשים בעיתונות בידיש (שם, עמ' 135 – 142, ראו גם: אורחן, יוצאות מארבע,

עמ' 156 – 161, ולהלן עמ' 65 הערה 380).

בהמשך אתעכב בקצרה על תיאור חיי העמל של פייגנברג בילדותה, מתוך הנובלה האוטוביוגרפית שלה: **די קינדער יאָרן**, ואשווה לילדותה של ליבקה – הילדה המספרת בשני סיפוריה של ברכות, שהייתה מתלמדת בתפירה.

3.2.1. חיי התופרות בסיפוריה של רחל ברכות: "אני ליבקה" ו"אצל התופרת"

ילדות ונערות יהודיות עבדו כדי לסייע לפרנסת המשפחה, כמתואר בסיפורת ובזיכרונות ורבות מהן הועסקו כתופרות.³⁴⁸ גם רחל ברכות החלה לעבוד כתופרת לאחר שהתייתמה בגיל תשע מאביה.³⁴⁹

הסיפור "אני ליבקה" הוא מונולוג של ילדה בת עשר, שבו היא מספרת על העוני בביתה, על משפחתה וכיצד הוחלט שתהייה תופרת בלי שנשאלה מה רצונה. אחיותיה הבוגרות של ליבקה עבדו גם הן, ביילה בת החמש עשרה **עבדה** בבית חרושת לסבון, גרונקה בת הארבע עשרה הייתה זבנית, ודובקה בת האחת עשרה הייתה משרתת וטיפלה בילדים. ליבקה ציפתה להיות גדולה כמותן ולצאת לעבוד אך לא כמשרתת.³⁵⁰ אימה, שהייתה סנדלרית, אמרה עליה ללקוחה:

"אבל מה, היא עצלנית גדולה". "עצלנית? שואלת האשה. "עצלנית", עונה אמא. "האחרות בגילה כבר שירתו אצל אנשים". "באמת? משתוממת האשה. "מה יש לה... "אני בעצמי לא יודעת, כולם שואלים מה יש לה... "הכי טוב לתופרת", אומרת האשה, "אם את רוצה, תני אותה לאחיינית שלי ברחוב הרחב, למחלה התופרת. הכי טוב להיות תופרת".³⁵¹

ליבקה הסתכלה על אימה שיינה כשעבדה בסנדלריה ורצתה להיות סנדלרית כמוה:

יש אצלנו מין מנהג כזה, כשאמא גומרת להאכיל את הילדים היא מתיישבת בסנדלריה, ומי שרואה אותה מתפלא: אישה סנדלרית! הלקוחות שלה כבר מכירים אותה ואת העבודה שלה, יודעים שהיא עובדת טוב יותר מכל הסנדלרים, והם שומרים עליה ונותנים לה עבודה. אמא כשהיא לוקחת "זוג" ליד, הכול בוער. בתוך לילה הכול מוכן – אמרה ועשתה!

אני חושבת שגם אני אהיה סנדלרית: לקחת ככה את האימום ביד ולדפוק, ולדפוק כל כך, עד שלכולם יהיה טוב...³⁵²

כשאביה של ליבקה פסק שהיא תהייה תופרת, אימה הסכימה אֶתו, אך הסבתא זעקה: "תופרת דומה לחתולה מתה – רזה, כחושה, צהובה, ירוקה. חנונית זה משהו!"³⁵³ בעיני הסבתא הדימוי

³⁴⁸ אורחן, **יוצאות מארבע**, עמ' 222 – 223, וגם הערה 80 שם. בסיפורת ובזיכרונות תוארו בנות יהודיות שעבדו בתפירה והיו מחוברות לרעיון הסוציאליסטי. שלום אש ספר ברומן **האם** על דבורה'לי, ילדה בת אחת עשרה שנראית כבת שמונה או תשע, בידיה שוכב עולל והיא עסוקה במלאכת התפירה בביתה כדי לעזור למשפחתה הענייה, שבה האב שוגה בחלומות ואינו עובד. דבורה'לי הרוויחה כל שבוע שני זהובים (אש, **האם**, עמ' 19). א. ליטוואק ספר בזיכרונותיו על סריגת גרביים כתעסוקה ביתית נפוצה בקרב בנות יהודיות בעיירות, בערים ואף בכפרים באזור וילנה: "זאקנמאָכער איז דעמאָלט געווען די פֿאַרשפּרייטסטע פּאַר ייִדישע מיידלעך אין ווילנער געגנט" (ליטוואק, **וואָס געווען**, עמ' 58). המספר נזכר שכשהיה חצי בחור ישיבה וחצי אפיקורוס, הוא הגיע לוילנה וישב כל יום מספר שעות אצל ראש הישיבה, ר' בן ציון, שהיו לו שש בנות ובן אחד. ר' בן ציון היה עני מרוד כל ימיו ולא יכול היה לתת לבנותיו השכלה מספקת ולא לחתן אותן. הוא הביא לביתו מכונה לסריגת גרביים תמורת דמי קדימה ונעשה המנהל של עסק ביתי, שבו עבדו שלוש מבנותיו ושתיים עד שלוש מחברותיהן. בנותיו של ר' בן ציון היו הראשונות להיכנס למעגלים הסוציאליסטיים בזכות אחת מהן, שהייתה אקטיביסטית באופייה, וגם הבן נעשה סוציאליסט. בביתו של ר' בן ציון, שהפך להיות מרכז לעסקנים ולצעירים סוציאליסטים שנראו כחוריי ישיבה, היו חוברות ועלונים, אך הוא לא שם לב לכך (שם, עמ' 54 – 60).

³⁴⁹ אורחן, **יוצאות מארבע**, עמ' 71.

³⁵⁰ ברכות, "אני ליבקה", עמ' 163 – 164.

³⁵¹ שם, עמ' 169.

³⁵² שם, עמ' 164 – 165.

³⁵³ שם, עמ' 169.

של תופרת היה נמוך משל חנונית בשוק, שזה היה עיסוקה. תגובתה מעידה על מצבן הפיזי הירוד של התופרות, שנבע מתנאי עבודה קשים ומפרכים הדומים לחיים של עבדות.

כשמלאו לליבקה עשר, לקח אותה אביה למְחָלָה התופרת, היא חשבה שכבר לא תוכל יותר לשחק עם אחיותיה הקטנות, לא תוכל לשמוח, וגם לא תלך לסבה המלמד, שאצלו למדה לקרוא "עברי טייטש", והוא הבטיח שילמד אותה גרמנית: "סבא אומר שיש לי ראש טוב, ולו הייתי ילד – הייתי הולכת בעקבותיו ונעשית אדם חשוב".³⁵⁴ הסב חוזר על אותה אמירה סטריאוטיפית בנוגע לכשרון "המיותר" של בנות כמו שנאמר על רקובסקי ועל פייגנברג (ראו לעיל בפרק השני סעיף 2.3.2, עמ' 44 והערות 249 ו-250 שם, וסעיף 2.3.5, עמ' 49 בהתאמה). בסיפור "אצל התופרת", המספרת ליבקה התחילה לעבוד כמתלמדת אצל מְחָלָה. היא מתארת את חיי התופרות שעבדו בחורף עד עשר בלילה ובקיץ עד שהחשיך. היא מביאה את דברי הביקורת של אחת מהתופרות על שעות העבודה הארוכות והמתישות ועל אינסופיות העבודה:

בבוקר היא לא יכולה להביט בשעון – היא שונאת את היום הארוך: בלי הרף לתפור ולתפור.³⁵⁵

מסתכלים על השעון – עדין מוקדם לארוחת צהריים. היום שלנו נחלק לשני חצאים: חצי אחד מאז שמגיעים ועד ארוחת הצהריים, החצי השני – מהארוחה עד שהולכים הביתה. הבנות אומרות שהיו מחלקות את היום לארבעה, לעשרה, לחלקים קטנים – העיקר להיפטר ממנו... עדיף חלקים קטנים רבים מאשר יום שלם ארוך, נסחב...³⁵⁶

כך תיארה ליבקה את התופרות בזמן עבודתן:

כולן תופרות, דממה, אני מרגישה משונה להביט בבנות – הן עצובות, כועסות, העיניים בוהות, כאילו לא ישנו מספיק, ואין תנועה, מילה או חיוך – שום כלום... הבנות יושבות בראשים מורכנים ותופרות, מתנדנדות, מזיזות את הידיים ומניעות את הרגליים, ומכונות התפירה – טיק טיק טיק – נוסעות ונוסעות, כאילו אין לדבר סוף...³⁵⁷

בעלת הבית, מְחָלָה, הייתה מכוערת, אולם את התופרות היא בחרה בזכות יופיין:

בעלת הבית מחלה פינקלפייר בוחרת את הבנות בקפידה, כשאבא הביא אותי אליה היא אמרה: "ילדה יפה, שתלך ללמוד לתפור. אני אוהבת יופי, אני לא מסתכלת כל כך על העבודה כמו שאני מסתכלת על היופי, העיקר הוא יופי..."³⁵⁸

מחלה ניצלה את התופרות והפכה אותן לאובייקט מיני. ניתן היה לצפות בהן דרך חלון הראווה של העסק רכונות על מכונות התפירה כשגופן מתנדנד. בזכות יופיין נמשכו לקוחות לא יהודים לבית המלאכה. הם נכנסו בדלת הפונה לרחוב וכל לקוח בחר לשבת ולפטפט עם תופרת למגינת ליבה.³⁵⁹

מְחָלָה אומרת שהעניין הוא כזה; נערה צריכה ללבוש בגדים נקיים ויפים מפני שיושבים מול הרחוב, מפני שתופרים בגדים של אדונים ומפני שהאדונים אמנם באים ויושבים בגלל הבנות, לכל נערה אדון אחר והאדונים צוחקים ומתבדחים וכולנו צוחקים.³⁶⁰

³⁵⁴ שם, שם.

³⁵⁵ ברכות, "אצל התופרת", עמ' 173.

³⁵⁶ שם, עמ' 187.

³⁵⁷ שם, עמ' 174.

³⁵⁸ שם, עמ' 172.

³⁵⁹ שם, עמ' 185 – 187.

³⁶⁰ שם, עמ' 176.

גם בעלה של מחלה אהב לשבת ליד התופרות בזמן שהיא לא נמצאה בבית, לספר להן בדיחות ולהצחיק אותן.³⁶¹

כל התופרות ואפילו בכירת התופרות, שיינקה, שהשגיחה עליהן, פחדו ממחלה. התופרות שנאו את שיינקה ופחדו גם ממנה, כי תמיד צעקה וכעסה עליהן. היא הייתה קמצינית, לבשה בגדים מטולאים וחסכה את כספה, למדה לכתוב בעוד שהאחרות התביישו ללמוד את האל"ף-בי"ת בגילן. ליבקה הייתה היחידה שלא הייתה בורה ולכן כתבה מכתבים בשמה של פייגל לשני מחזירה. כשבעלת הבית יצאה אל מחוץ לעסק השתנתה האווירה, הבנות חייכו כשאכלו בצהריים במטבח, הן שמחו, צחקו ורקדו. אחרי האוכל המשיכו לתפור, לדבר ולשיר. ביילקה שרה שירים יפים על אהבות, על נסיעות, על חתונה ופסקה שרה שירים עצובים ונאנחה. הן דברו על חייהן, על העוני בביתן, על מחזרים, ועל זו שמזלה שיחק לה ובחור עשיר התאהב בה.³⁶² חלומן של התופרות היה להינשא ולהיחלץ מעוניין ומהעבודה הקשה. ביום שישי הן אכלו לארוחת בקר לחמניות או מאפה טרי מהבית, אך לא לכולן היה מאפה ביתי. גם לליבקה נתנה אימה חתיכה מלחמנייה טרייה והשאירה ממנה גם לאחיה.

בסיום יום העבודה מיהרה ליבקה לבית סבה כדי ללמוד אתן, למרות שאימה ביקשה ממנה להישאר בבית ולעזור לה. שם כשהיא מצפה לשובו של הסב מהחדר, היא שוקעת בהזיה על עולם שלו ופסטורלי, נכספת להתרחק מההמולה, מהצפיפות ומהעוני בחייה:

אני מביטה מבעד לחלון, הרחק, ושם, מאחורי הגדר, רואים גן ירוק והירח עולה מעלה, גבוה למרום... הוא מתרומם ונעלם מעבר לעץ הגבוה, ומיד אני שוב מבחינה בו, אדום ובוהק מאחורי הענפים... ואני חושבת: מה יש שם מעבר לעץ? מעברו האחר של הירח? האם יש שם רחוב ארוך, שקט, מסודר, או סמטה מאובקת, ענייה, רועשת? אני מהרהרת זמן רב – ומשתוקקת מאד לשם... לעשב... לשדה... למקום שבו מביט הירח מבעד לענפים, אדום, בוהק...³⁶³

3.2.2. השינוי בחיי התופרות בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" מאת רחל פיינגברג

כאמור, פיינגברג כתבה את הסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" על סמך ניסיונה האישי וחוויותיה כתופרת ובזיקה למציאות הפוליטית והחברתית באימפריה הרוסית.³⁶⁴ תקופה זו בחייה השפיעה על מודעותה החברתית והמגדרית ועל בחירתה באידאולוגיה הסוציאליסטית כגורם שעשוי לחולל שינוי בחיי התופרות, שנוצלו על ידי בעל הבית בסיפורה.³⁶⁵ שמו של בעל הבית, פינגרהוט (כאמור, פירוש שמו אצבעון), התאים למקצועו כחייט ויתכן שהעיד על יחסה הביקורתי של המספרת אליו. הסיפור מסופר על ידי פועלת בגוף ראשון, שבדומה לליבקה, גם היא התחילה לעבוד בבית המלאכה כילדה צעירה, ולאחר שמונה שנים רצופות היא מאסה בבעל העסק, באשתו ובחייה:³⁶⁶ "... אותו שנאנו פשוט מפני שעינה אותנו במשך שנים רבות".³⁶⁷ חיי התופרות בסיפור זה דומים לאלו שבסיפור "אצל התופרת". הן הגיעו לעבודה כשבחוץ שרר חושך, ותפרו במשך חמש עשרה שעות ביום עם חצי שעה הפסקה לארוחת צהרים.

³⁶¹ שם, עמ' 173.

³⁶² שם, עמ' 178 – 179.

³⁶³ שם, עמ' 190 – 191.

³⁶⁴ לוין, **מליובאן, ליטא, עד תל-אביב**, עמ' 135 – 136. ראו גם להלן עמ' 65 הערה 379.

³⁶⁵ פיינגברג סיפרה ב"כמה פרטים מתולדותיי": "התעקשתי ללמוד דווקא מקצוע. הייתי מושפעת מרעיונות ה"בונד" הנשגבים על חיי עמל כפיים... והחלטתי לסדר את חיי לפי שיטתו הפרולטרית... בחרתי לי את מלאכת התפירה" (לוין, **מליובאן, ליטא, עד תל-אביב**, עמ' 19 הערה 49 וגם עמ' 72 הערה 313).

³⁶⁶ פיינגברג, "איך נעשינו סוציאליסטיות", עמ' 243.

³⁶⁷ שם, עמ' 244.

כשישבו ואכלו במטבח הן הרשו לעצמן לפעמים לרקוד.³⁶⁸ בעונות ה"בוערות", לרוב לפני החגים, הן תפרו עד עשרים שעות ביממה. אחרי לילה של תפירה, כשהבוקר הכחיל בחלונות הן נרדמו לזמן קצר על השטיח הקשה עד שפינגרהוט העיר אותן ליום עבודה נוסף. "שכבנו כמו דבוקות לרצפה הקשה. הראש היה כבד כאילו יצקו בו עופרת, העיניים נפוחות, הידיים והרגליים כבדות – איך אפשר לקום? אבל בסופו של דבר מוכרחים לקום".³⁶⁹

השינוי בשגרה השוחקת החל כשלבית המלאכה התקבלה תופרת חדשה, אסתרקה. פינגרהוט לא ידע כשקיבל אותה לעבודה, שהיא הגיעה בשליחות האיגוד המקצועי. רק מאניה המקורבת לפינגרהוט, שנחשבה לדוברת של התופרות חשדה בה שהיא שייכת לחוג הסוציאליסטים, וראתה בה איום למעמדה, אסתרקה הכחישה זאת. לאחר הצטרפותה של אסתרקה, עוברת הפועלת לספר על השתלשלות האירועים בגוף ראשון רבים, אמצעי לשוני שמייצג את הלכידות בין התופרות, שהייתה תנאי להצלחת מאבקן: "אבל ביום בהיר אחד הגיעה אלינו עובדת חדשה, שהביאה לנו גם חיים חדשים... גילינו שהיא טובה כל כך לכולם, עד שאי אפשר שלא לאהוב אותה. כל מה שהיה לה היא חלקה עם כולם".³⁷⁰ משפט זה מעיד על גישתה השוויונית של אסתרקה והדרך שבחרה כדי לרכוש את אמונן של התופרות ולגייס אותן למאבק. ההזדמנות לשינוי הגיעה לאחר לילה של תפירה והתמרמרות של התופרות על שעות העבודה הרבות. אסתרקה הציעה להן להיפגש בפארק ולשוחח. בפארק היא הסבירה להן מה זאת שביתה, ושמטרתה לעזור לפועלים כדי שבעלי הבתים לא ינצלו אותם.³⁷¹ הפגישות בפארק והשכנוע של אסתרקה נסכו בתופרות את האמונה שיוכלו לשנות את מצבן. מאניה לא שותפה בפגישות מחשש שתגלה את הדברים לפינגרהוט.

אסתרקה הזמינה את חברותיה לעבודה להשתתף באספה של האיגוד המקצועי. למרות חששן של התופרות, הן הגיעו לאספה וספרו על תנאי עבודתן ועל חייהן.³⁷² כשהחלה התארגנות לשביתה בחסות האיגוד המקצועי, נכנסה לפתע לחדר רוזה, בתו של פינגרהוט. התופרות חששו שהיא תספר לאביה ונרגעו כשהובהר להן שרוזה שייכת לאיגוד ולא תלשין עליהן. הן לא הבינו: "מה זאת אומרת שבת תצא נגד אביה? היכן נשמע דבר כזה?"³⁷³ התשובה של אסתרקה לחידת התנהגותה של רוזה הייתה מטלטלת: "אנשים בעלי אידיאלים אינם מתחשבים בשום דבר, מפני שהם נאבקים למען האמת בלבד. לכן הם אינם מפחדים לצאת אפילו נגד אביהם".³⁷⁴

בוקר אחד במקום להגיע לעבודה, ביקשו התופרות לפגוש את פינגרהוט מחוץ לבית המלאכה, רוזה התלוותה אליהן. הן הציגו את דרישתן לעבוד שתיים עשרה שעות עם הפסקת צהריים בת שעתיים ולהפסיק לעבוד בלילות. כתגובה ניסה פינגרהוט למצוא תופרות אחרות במקומן וכשהדבר לא עלה בידו הוא המשיך לשאת ולתת אתן. התופרות לא ויתרו ופינגרהוט נאלץ להיכנע, ובזכות הסולידריות שנוצרה ביניהן גם לא עלה בידו לפטר את מירלה הדוברת

³⁶⁸ שם, עמ' 246.

³⁶⁹ שם, שם.

³⁷⁰ שם, עמ' 248.

³⁷¹ פועל שהתגייס לתנועה המהפכנית נדרש לארגן את עמיתיו הפועלים: לתאם את התביעות לשכר גבוה יותר, לקיצור יום העבודה, לשיפור תנאי התברואה בבית המלאכה, להתכונן לשביתות ולהנהיגן (ראו: פרנקל, **נבואה ופוליטיקה**, עמ' 203 – 204).

³⁷² לאחר פיזור של ה"דומה" השנייה ב-3 ביוני 1907, תנועת האיגודים המקצועיים, שהתקיימה במשך חמש עשרה שנים בסתר, עלתה לקדמת הבימה. הפועלים לא חששו עוד שהצטרפות לאיגוד המקצועי תביא עליהם מעצר, ישיבה בכלא ועונשי גלות. גיוס חברים נעשה באופן גלוי ומועדוני פועלים, שנועדו למטרות תרבותיות, חינוכיות ופוליטיות פעלו לאור היום (שם, עמ' 184 – 185).

³⁷³ פייגנברג, "איך נעשינו סוציאליסטים", עמ' 257.

³⁷⁴ שם, שם.

שלהן. "הרגשנו כאילו נולדנו מחדש. כאשר השעון צלצל שתיים, היינו סוגרות את בית המלאכה ואף אחת מאיתנו לא חזרה עד השעה ארבע".³⁷⁵ בזמן שהתפנה ולמרות העייפות, החלו חלק מהתופרות ללמוד אחרי שעות העבודה:

את כיתת הריקוד זרקנו מזמן. מצאנו לנו תענוגות חדשים, עניין חדש, אבל גם דאגות חדשות: אחת איבדה פתאום את המורה, לשנייה לא היו ספרים, השלישית לא הסתדרה עם המתמטיקה. אחת התלוננה שאין לה כוח ללמוד אחרי העבודה, וללמוד הרי מוכרחים. אחרת דאגה שאין לה כסף לשלם עבור החודש בספרייה. ללינקה התחשק להיות מיילדת. הלימודים התישו אותה. מירלה רצתה לנסוע לפריז.³⁷⁶

ההצלחה של מאבק התופרות הייתה זמנית, פינגרהוט התקשה לנהל את העסק עם תנאי העבודה החדשים והחליט לפטר את רוב התופרות להשאיר רק שתי עובדות שהסכימו לעבוד בתנאים שקדמו לשביתה, מאניה הייתה אחת מהן.³⁷⁷

המספרת צידדה ברוזה, שאמונתה בסוציאליזם הביאה לכך שהייתה מוכנה לצאת נגד אביה ולשלם את המחיר של ניתוק ממשפחתה. היא לא הציגה אותה ככפוית טובה ביחסה לאביה שהאמין בה ומימן את לימודיה.³⁷⁸

הסיפור: "איך נעשינו סוציאליסטיות" לא נכתב כפרי הדמיון, אלא על רקע מאבקן של פועלות טקסטיל בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים בשל שעות עבודה רבות בשכר נמוך ובתנאי עבודה מחפירים.³⁷⁹ במאמרים ובקורספונדציות, שפורסמו בעיתונות בידיש בשנים 1906 – 1913, יש ביקורת של פועלות על כך שבאיגוד המקצועי המייצג אותן נעדרו נציגות מטעמן.³⁸⁰ הייחודיות בסיפורה של פייגנברג הוא בכך שהמשא והמתן מול בעל הבית התנהל על ידי התופרות בעצמן.

³⁷⁵ שם, עמ' 264.

³⁷⁶ שם, עמ' 265.

³⁷⁷ שם, עמ' 266.

³⁷⁸ לוי, **מליובאן, ליטא, עד תל-אביב**, עמ' 137. תגובתם של הוריה של רוזה לכך שבתם נעשתה סוציאליסטית ותמכה בתופרות תוארה בפרק השני סעיף 2.2.2, עמ' 40.

³⁷⁹ בשנות השמונים של המאה התשע עשרה פרצו שביתות בקרב פועלי ההלבשה בוויילנה, בביאליסטוק ובערים נוספות בתחום המושב. פניה רוניק, פועלת במתפרה, נאמה בהפגנת האחד במאי 1892 ברוסית: "כדי למנוע פירוד בינינו, כדי להתאחד, עלינו לארגן פגישות תכופות, אספות פועלים, על כולנו להשקיע מאמצים ביסוד קופות ולשקוד על הרחבתן. עלינו לערוך שביתות, ודווקא לצורך השביתות זקוקים אנו לקופות, המהוות בימים האלה משענת יחידה. אבל לערוך שביתה! מלה זו בלבד דיה להפחידנו בשל כך עלולים אנו להפסיד בכלל את מקום העבודה! ... הנה על שום מה [אנחנו חייבים להסתכן]: הפועל עובד לא 12 שעות ביום – כפי שקבע כבר החוק – אלא 15 או אף 17 שעות". (החוק הארכאי שהגביל את אורכו של יום העבודה היה מימי יקטרינה השנייה, ראו: פרנקל, **נבואה ופוליטיקה**, עמ' 203 – 204, עמ' 659 הערה 4).

³⁸⁰ נורית אורחן תרגמה מידיש מספר מאמרים שכתבו עובדות טקסטיל. במאמר שהתפרסם ב**פאָלקסצייטונג** 212 (4 בדצמבר 1906), עמ' 2 – 3, הזדהתה הכותבת כ"אידה סורגת הגרביים" ותיארה את מצבן הקשה של סורגות הגרביים ב-1905 בטרם היותן מאורגנות. רק אחרי ניסיון המהפכה בסתיו אותה שנה הן ייסדו ארגון מקצועי בעזרת ה"בונד" ולאחר שביתה הן הצליחו להעלות את שכרן ב-15%. אורחן רואה הקבלה בין תיאור השביתה במאמר זה ובין תיאורו בסיפור של פייגנברג (אורחן, **יוצאות מארבע**, עמ' 156 – 158, וגם עמ' 158 הערות 84 ו-85). במאמר נוסף ב**פאָלקסצייטונג** 384 (16 ביוני 1907) ביקרה דאשה מלודז' את האיגוד המקצועי של תעשיית הטקסטיל, שאינו דואג לשפר את תנאי העבודה וההיגיינה במקומות העבודה ומסתפק בהעלאת שכר (שם, עמ' 158 הערה 86). כותבת נוספת תחת הכינוי "א' שטענדיקע" מוויילנה כתבה בשני מאמרים ב**דער שניידער** 3 (אוגוסט 1913), עמ' 19 – 21 וגם ב-5 (נובמבר 1913), עמ' 19 – 21 ביקורת על העדר ייצוג לנשים באיגוד המקצועי, שכלל אינו מכיר את עבודתן, ותבעה לשתף נשים בדיונים בתוך האיגודים במטרה לשפר את תנאי עבודתן של פועלות הטקסטיל, תחום שהועסקו בו בעיקר נשים. היא תיארה גם את המעמדות ואת אי השוויון בקרב התופרות וההתעללות של התופרות הוותיקות בצעירות, החדשות (**יוצאות מארבע**, עמ' 159 – 161, על המאמרים ראו גם: אורחן, "איך נעשינו סוציאליסטיות" – סיפורן של", עמ' 138 – 142).

3.2.3. ילדותה של רחל פייגנברג מתוך הנובלה האוטוביוגרפית: די קינדער יאָרן

פייגנברג ספרה בנובלה **די קינדער יאָרן** על חייה הקשים כשעבדה בחנות, שפתחה אימה האלמנה כדי לפרנס את ילדיה וכדי לא להזדקק לעזרה ממשפחתה. היא הייתה רתומה כמו שור ליצול והייתה צריכה בנוסף לעבודתה בחנות לעשות הכל בבית (ראו בפרק השני סעיף 2.3.5, עמ' 50 הערה 288). ילדות חופשית כפי שמקובל כיום, לא הייתה לה, וגם לא לליבקה, המספרת בשני סיפוריה של רחל ברכות: "אני ליבקה" ו"אצל התופרת", שהבינה שלא תוכל יותר לשחק ולשמוח כשהוחלט שתהיה תופרת (ראו לעיל סעיף 3.2.1, עמ' 62). הדמיון בין חייה של פייגנברג לבין המסופר על חייה של ליבקה כולל פרטים נוספים שאביא להלן.

פייגנברג התפנתה ללימודים עם המלמדים, שאימה דאגה שילמדו אותה רק בשעות הערב לאחר שסיימה לעבוד. לאים היה חשוב להעניק לבתה השכלה יהודית וכללית, שהיא לא זכתה לה,³⁸¹ (על לימודיה של פייגנברג ראו לעיל בפרק השני, סעיף 2.3.5, עמ' 49 – 51). גם ליבקה למדה בערבים, עם סבה המלמד לאחר שסיימה לעבוד.

בגיל תשע ידעה פייגנברג למכור כל דבר בחנות ובגיל שתים עשרה נאלצה לקטוע את לימודיה ולנהל את החנות במשך כשלוש שנים, בעת שאימה חלתה ואושפזה בבית חולים. למרות הנשיאה בעול הפרנסה וניהול העסק הייתה אימה של פייגנברג מודל לחיקוי עבורה והיא רצתה להידמות לאימה בכול: "וויצטער פֿלעג איך אין אַלץ פֿאָלגן דער מאַמען. איך פֿלעג וועלן זיין אַזוי ווי זי, אַזוי קלוג ווי זי און דערהויפט אַזוי פֿרום ווי זי" (כמו כן צייתי לאמא בכל. רצייתי להיות כמוה, חכמה כמוה, ובעיקר דתייה כמוה).³⁸² ההזדהות עם האם הופיעה, כזכור, גם אצל ליבקה שרצתה להיות סנדלרית כאימה (ראו לעיל, סעיף 3.2.1, עמ' 61 הערה 352).

אחרי מות אימה ב-1899, עברה פייגנברג, בגיל ארבע עשרה, לבית סבתה באודסה. כאמור, דודיה הציעו לה ללמוד בגימנסיה, אך היא החליטה ללמוד תפירה ועבדה בסלון לתפירה עילית בעיר במשך כשנה וחצי. אני מניחה שלא רק האידיאולוגיה הסוציאליסטית משכה אותה לחיי עמל (ראו לעיל הערה 365), אלא גם הזדהותה עם אימה דחפה אותה לעמוד ברשות עצמה ולא להזדקק לסיוע מסבתה האמידה.

3.2.4. השוואה של חיי התופרות בסיפורים: "איך נעשינו סוציאליסטיות", ו"אצל התופרת"

רחל ברכות ורחל פייגנברג התפרנסו כתופרות וחוו על בשרן את שתיארו בסיפוריהן. ברכות החלה לעבוד כילדה לאחר שהתייתמה מאביה ופייגנברג החליטה ללמוד תפירה בגיל ארבע עשרה לאחר שהתייתמה מאימה ועברה לבית סבתה באודסה. שתיהן השתחררו מאוחר יותר מעבודת התפירה: ברכות אמנם נשארה בתחום ונעשתה מורה לתפירה בבית ספר מקצועי לבנות במינסק, ופייגנברג, לאחר שהתגלה כישרונה בעקבות פרסום **די קינדער יאָרן**, השלימה את לימודיה בגימנסיה בפטרבורג ולמדה שם גם בקורסים הגבוהים לנשים.³⁸³ שתיהן נעשו סופרות.

³⁸¹ פייגענבערג, **די קינדער יאָרן**, עמ' 13. אימה של פייגנברג למדה רק כתיבה כדי שתוכל להתכתב עם חתן מעיר אחרת, מכיוון שאימה, סבתה של פייגנברג, התנגדה להשכלת נשים (לוי, **מליובאן, ליטא, עד תל-אביב**, עמ' 86 הערות 409 ו-412).

³⁸² פייגענבערג, **די קינדער יאָרן**, עמ' 40.

³⁸³ לוי, **מליובאן, ליטא, עד תל-אביב**, עמ' 19 – 20.

מסיפוריהן של שתי הסופרות מתברר שהשינוי בחייהן של התופרות תלוי היה בלימודים. ב"אצל התופרת" שיינקה, שהשגיחה על התופרות למדה לכתוב וליבקה למדה יום אצל סבה המלמד וכתבה מכתבים עבור אחת מהתופרות.³⁸⁴ עם זאת, רוב התופרות לא למדו והיו בורות. צמצום שעות העבודה לאחר השביתה בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" אפשר לתופרות להתחיל ללמוד, על אף עייפותן. פייגנברג עצמה סיפרה כיצד גם היא למדה בסוף יום עבודה מפרך (ראו לעיל עמ' 66).

תיאור חייהן הקשים של התופרות העניות, שעבדו מילדות ונוצלו על ידי בעלי הבתים, דומה בסיפוריהן של ברכות ופייגנברג: "פשקה אומרת: את כל החיים לקחה ממנה התפירה, את כל הלחלוחית מעצמותיה. ימים מלאי אור, ימים שלמים, תמימים, לקחה ממנה התפירה".³⁸⁵ בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות" הן תפרו עד עשרים שעות ביממה ובסיפור "אצל התופרת" בעלת הבית התייחסה אליהן כאל אובייקט מיני, כשבחרה בפועלות בזכות יופיין כדי למשוך לקוחות לבית המלאכה (ראו לעיל סעיף 3.2.1, עמ' 62 הערות 358 – 360). אפילו סבתה של ליבקה הזדעזעה מכך שליבקה תהייה תופרת והשווייתה את מצבה העלוב של התופרת לחתולה מתה (ראו לעיל סעיף 3.2.1, עמ' 61 הערה 353).

רוב התופרות מאסו בעבודתן וביקרו את היחס אליהן מצד בעלי הבתים. למרות זאת לא כולן היו מאוחדות בשאיפה להשתחרר משעבודן. מאניה ב"איך נעשינו סוציאליסטיות" התגעגעה לעבודת הלילה בתפירה וגם לאחר הישגי השביתה, החליטה להישאר ולעבוד אצל פינגרהוט בתנאים הקודמים. שימקה ב"אצל התופרות" לא מצאה טעם לחייה כשלא תפרה. השוני בין שני הסיפורים הוא בדרך שבחרו התופרות לשנות את מצבן. בסיפורה של פייגנברג התופרות עשו מעשה – יזמו שביתה בתמיכת האיגוד המקצועי ודרשו שינוי. התופרות של ברכות הסתפקו בציפייה פאסיבית לחתן שיפרנס אותן. לכן גם סיומם של שני הסיפורים שונה. ליבקה שוקעת בהזיה על חיים טובים יותר במקום שקט ופסטורלי; התופרות של פייגנברג איבדו את מקום עבודתן אך החלו ללמוד, והמספרת מצאה עבודה בתפירה אצל בעל בית אחר, שגם אותו אינה אוהבת.

3.3 הציונות בחיי נשים יהודיות: בסיפור "הביתה" מאת מריה לרנר ובזיכרונותיהן של פאולינה ונגרוף ושל פועה רקובסקי

בסעיף זה אדון במקום שתפסה האידיאולוגיה הציונית בחיי נשים, ביחסן לארץ ישראל ובתרומתן לציונות בסיפור "הביתה" מאת מריה לרנר ובזיכרונותיהן של פאולינה ונגרוף ופועה רקובסקי.

3.3.1. התעוררות לאומית בסיפור "הביתה" מאת מריה לרנר

מריה לרנר כתבה את הסיפור "הביתה" (1886) בשנות העשרים לחייה לפני שהיא ומשפחתה התנצרו, בערך בשנת 1900. לב הסיפור הוא השיבה הכפולה של אנה, גיבורת הסיפור, לעמה ולמולדתה ההיסטורית.

³⁸⁴ ברכות, "אצל התופרת", עמ' 180 – 182.
³⁸⁵ שם, עמ' 188.

סיפור ילדותה והתבגרותה של אנה ממוסגר באמצעות מעמד תחילת מסע עלייתה לארץ ישראל. בפרולוג נפרדת אנה מבת דודתה באודסה לפני הפלגתה, ובאפילוג היא עומדת על סיפון האניה שמפליגה לארץ ישראל.

הסיפור פורסם כשברקע התפרצות גל פרעות ותנועת "חיבת ציון" והעלייה הראשונה קורמות עור וגידים.³⁸⁶ יתכן שגם הפנייה הפומבית לצעירים: "קול בני הנעורים" בשבועון **המליץ** מהודד בו.³⁸⁷

חייה של אנה והרקע לעלייתה לארץ ישראל מסופרים על ידי מספרת יודעת כל. המספרת מציגה את הדמויות ואת היחסים ביניהן, את מקומות ההתרחשות, את המשברים, את ההתלבטויות, את המחשבות והרגשות. היא מאזינה, כביכול, להלכי הרוח ולדיאלוגים בין הדמויות, שקשורות ביניהן בקשרי משפחה ואהבה. אנה (חנה'לה בפי אביה) נולדה במשפחה מסורתית לאב סוחר שחלם על "שיבת ציון". חייה היו רבי תהפוכות: היא עברה מהעיירה לבית דודתה בעיר, כדי ללמוד בגימנסיה ובזמן לימודיה התרחקה מהדת. בגימנסיה היא התאהבה בסרגיי סוקולוף, הסוציאליסט. בסיום לימודיה ועל אף התנגדות אביה נסעה אנה עם חברותיה לפטרבורג, לאחר שהשיגה זכות מגורים שם, כדי ללמוד בקורסים של בסטוז'ב (Bestuzhev).³⁸⁸ כשנודע לאביה על כך ועל אהבתה ללא-יהודי, הוא מיהר לפטרבורג כדי להתחנן בפניה שלא תעזוב את עמה ותגרום למותו מגעגועים ומבושה. אנה נקרעה בין אהבתה לסרגיי לבין אהבתה לאביה, היא כמעט התרצתה לתחנוני אביה אך לבסוף נכנעה להפצרותיו של סרגיי, שדיבר על אהבה לכלל האנושות. האב שב לעיירה שבור וחולה. הוא החליט למחוק את אנה מליבו ולמסור את רכושו למען ארץ ישראל.

פלשתניה, ארץ ישראל זו המילה שיכולה למשוך לב כל יהודי הוא ימסור את רכושו למען הרעיון הגדול. חבל שהוא זקן וחולה ואינו יכול לעוף לשם בכוח הנעורים.

... ולכאבו הגדול הוא מצא נחמה מופלאה – נחמה שהוריש אחר כך לחנה'לה שלו.³⁸⁹

המספרת מקדימה את המאוחר ויוצרת בקרב הקוראים ציפייה לסוף טוב, שבו אנה תשוב למורשתו של אביה.

אנה לא סיימה את לימודיה בפטרבורג, היא עברה עם סרגיי לעיר שדה בדרום רוסיה, לחיות ליד סבו, שם קיבל משרה בבית המשפט המחוזי. בפגישה עם הסב הבינה אנה שהתנגדות לקשר בין יהודייה ללא-יהודי אינו ייחודי לאביה: "אני בעדכם ילדים", אמר ה"דיידושקה", "אני

³⁸⁶ ברקע של סיפור עלייתה של אנה לארץ ישראל הייתה העלייה הראשונה, שבמסגרתה עלו גם חברי ביל"ו. בין ראשוני הביל"ויים שהגיעו לנמל יפו בשישה ביולי 1882 הייתה דאריה סארוט ברליאבסקי. בעקבותיה הגיעה פאני פריזר, שהייתה אהובתו של ד"ר חיים חיסין, שעלה אחריה לארץ ישראל ולא היגר אמריקה כפי שתכנן. האקטיביזם המהפכני של הצעירים נבע מאי-השלמה עם המציאות. פיעמה בהם רוח הנעורים והתלהבות, אולי גם פזיזות כי היו חסרי ניסיון חיים. התעוזה של הבנות הייתה גדולה מזו של הבחורים, הן נחשבו לפורצות דרך כמו המהפכניות הרוסיות (שפירא, **צומת ביל"ו**, עמ' 22 – 23, 30).

³⁸⁷ ב"קול בני הנעורים" נקראו צעירים יהודים לזנוח את ניסיונות ההשתלבות בקרב עמי המדינה, לעשות מעשה ציוני לסיום הגלות, לעלות לארץ ישראל ולקומם את הריסות ציון, וכך ולהבטיח את קיומו של הלאום בארצו. "הקץ לגלותנו המרה ואחרי אלפי שנות נדודים נמצא מנוחה בארץ אבותינו לנפשותינו העייפות; שמה נשב בגאון שלות השקט אל אדמתנו אנוחנו ומעמל כפנו נשבע לחם ולא נדע רע; שמה לא נהיה עוד זרים; שמה נעבוד הרוצים, ומעט מעט יקום ישראל על רגליו, יתעורר אחרי מפלתו הנוראה, יהיה מחדש לעם גדול וחופשי כבימי קדם... בזיעת אפיים נכונים הרבה ממנו לעבוד את אדמתה... למען נוכל להוציא ממנה פרי ברכה ולראותה פורחת בכל יפעת זהרה" (המליץ 17 [16 במאי 1882], עמ' 332). "קול בני הנעורים" מסתיים בקריאה: "נעלה לארץ אבותינו הקדושה!" (שם, עמ' 333).

³⁸⁸ לרנר, "הביתה", עמ' 41. על לימודיה של אנה ועל הקורסים של בסטוז'ב (ראו: בפרק השני סעיף 2.2.2, עמ' 41 הערות 232 – 234).

³⁸⁹ לרנר, "הביתה", עמ' 47.

כבר מברך אתכם, אך מה תגיד אמא שלך, סרגיי?³⁹⁰ אנה שמה לב שמצב רוחו של סרגיי לא היה כתמיד, הוא חשש שמחכה לו עוגמת נפש עקב אהבתו ליהודייה.

האידיאה של סרגיי על אהבה לכל בני האדם התנפצה בפניה של אנה, הוא צחק כשהסב ספֵר בלעג ובהנאה על התעללות ביהודים המתרחשת בחוצות: "אתם יודעים ילדים מה אני עומד לספר לכם? תהייה לנו הצגה גדולה בחינם, כך נראה, בשוק הפשפשים זה כבר התחיל... אה, הצגה יפה, עם מוזיקה ותלבושות. ירביצו לזיידים".³⁹¹ אנה חשה ברע, היא רצתה לרוץ ולעצור את הפוגרום, אולם סרגיי עצר בעדה:

"את חייבת לדעת" הוא אמר באיטיות רבה בשעה שאנה חרקה בשיניה, "שהיהודים הם מורסה בגוף הרוסי ובמקרה כזה יש צורך רב להסירה בניתוחים".

כשהתאוששה הייתה מילתה הראשונה: "הביתה! הביתה!"³⁹²

אנה עזבה את סרגיי ומיהרה לשוב לבית אביה, ששכב על ערש דווי לאחר שהתנכרה אליו. היא ביקשה לכפר על תחושת האשמה שלה ולהגשים את צוואתו, אותה ביטא במילותיו האחרונות בטרם עצם את עיניו. לבן דודה מישל, שטיפל באב החולה, היא אמרה: "אתה יודע שמילותיו האחרונות היו: 'חנה'לה, ארץ ישראל', והמילים 'ארץ ישראל', המילים האחרונות שלו, חייבות להיות היקרות ביותר בכל חיי".³⁹³ אנה החליטה לעלות לארץ ישראל.

בפרולוג היא משוחחת עם בת דודתה, ארנסטינה, בלילה, בחדר בעיר הנמל אודסה, שבו מונחים ארגזים גדולים וחבילות, המעידים על נסיעתה הקרובה של אנה. הדיאלוג בין ארנסטינה לאנה, הוא בעל חשיבות להבנת האידיאולוגיה שהנחתה את אנה, והוכחה לכך שמשבר אישי לצד הרעיון הלאומי הובילו לשינוי בחייה. הפער בין השתיים גדול. ארנסטינה אינה מבינה את אנה, שבעיניה היא אישה לא יציבה שנמשכת כל פעם לרעיונות חדשים.

"תגידי, איך עלה פתאום בדעתך הרעיון לנסוע? מה גורם לך להתרחק מכאן?"
שאלה אחת מהן.

"את באמת לא יודעת?"
"נפש חסרת מנוחה!"

"למה את חושבת שזו נפש חסרת מנוחה? למה את לא מעלה בדעתך משהו חיובי יותר? שמוביל אותי הרעיון הלאומי של אהבה לעם? עכשיו אני רגועה יותר, ואני כבר לא רוצה להתקשר לאף אחד. יותר טוב לאהוב רעיון, משאת נפש, עדיף עם שלם מאיש אחד".³⁹⁴

אנה היא אישה עצמאית ומשוחררת, לא רק בשל התגייסותה לטובת הגשמת הרעיון הלאומי, אלא גם ביכולתה לבקר את מצב האישה, שלדבריה, נכנעת לשליטתו של הגבר (ראו לעיל בפרק הראשון, סעיף 1.1, עמ' 19). ארנסטינה חולקת על אנה, היא אינה מסכימה לכך, שאישה היא שפחה, לדעתה כל אדם ואישה היא השליטה בביתה, ולה די בזה.³⁹⁵

³⁹⁰ שם, עמ' 48.

³⁹¹ שם, עמ' 49.

³⁹² שם, עמ' 50.

³⁹³ שם, עמ' 54.

³⁹⁴ שם, עמ' 33.

³⁹⁵ דבריה של ארנסטינה סותרים את מה שסיפרה ונגרף בזיכרונותיה. ונגרף לא הצליחה לשמור על הכשרות במטבח, כרצונה, ונאלצה להיכנע לעריצות בעלה גם בתחום שכביכול נמצא בשליטתה הבלעדית של האישה (ראו לעיל בפרק הראשון, סעיף 1.2.2, עמ' 22 – 23).

בהמשך הדיאלוג בין שתי הנשים, הציגה אנה את גישתה הרומנטית לארץ ישראל, כפי שראתה בדמיונה :

"אילו יכולת להבין עד כמה אני נמשכת לשם, לארץ היפה של עמנו הנדכא, כמה הייתי רוצה כבר לראות את האדמה שעליה דרכו אבותינו כשלא היו מבוזים ונידחים, אלא חלק מעוצמה גדולה הנקראת אומה. הו, ארנסטינה, ארץ אבותינו היא קדושה. כשאני יוצאת בה לרחוב אני רואה שלכל אחד יש זכות לומר 'אני בבית'. הכול שייך לי ואני שייך לכול. כמה בודדה ומדוכדכת אני חשה כשהמחשבה הזאת עולה בראשי... וכשם שבעבר הרגשתי רחוקה מעמנו היהודי, כך אני מרגישה עכשיו קשורה אליו, אני מרגישה שאני חלק מהשלם".³⁹⁶

היא מכנה את ארץ ישראל – "ארץ אבותינו", אֶזְכוּר להבטחה של אלוהים לאבות בתנ"ך. תחושת שייכותה ל"אומה" (במקור ביידיש – נאַציע), חוזרת מספר פעמים וגם שייכותה ל"בית" כמקום בטוח עבור היהודים הסובלים בגולה. היא מתייחסת לקדושת הארץ: "ארץ אבותינו הקדושה", "ביתנו הקדוש", "ארץ קדושה", מילים ששמעה מאביה. אנה דבקה בחזון השיבה לארץ ישראל של אביה ומוכנה לסבול את תלאות הדרך: "אבל אני מרגישה שיש בי כוח ללכת עם תרמיל על השכם לארצנו. מרגלי יזוב דם, ראשי יבער בחום, לשוני תדבק לחיכי בצמא".³⁹⁷ השיבה לארץ ישראל היא גאולתה של אנה, מהלך שהיא יודעת שיהיה מלווה בקשיים. כשארנסטינה אומרת לאנה שרק הזוים דבקים בארץ ישראל, היא משיבה שההזוים הם הראשונים לאמץ רעיון חדש, ביניהם: הנביאים וגם משה, שראה את תמונת הגאולה והאמין שהשחרור של עם ישראל מגלות מצרים הוא אפשרי.³⁹⁸ למרות שאנה הייתה על סף התבוללות ולא הייתה חלק מההתעוררות הלאומית ומתנועת "חיבת ציון", היא דבקה בכמיהתו של אביה לארץ ישראל, שלא מתוך מניע דתי, לאחר שנוכחה באנטישמיות של בן זוגה ובפרעות:

ר' מנשה חש שימיו ספורים ולכן ניצל את כל כוחותיו כדי להנחיל לאנה את כל אמונותיו, הוא שמח בראותו שליבה של אנה מרגיש כמוהו, ומה שיקר לו – קדוש גם בשבילה. הוא דיבר במיוחד על הזמן הקשה העובר על היהודים עכשיו, ובהתלהבות מיוחדת דיבר על פלשתינה.³⁹⁹

אנה מדמינת את הגשמת החזון של אביה: להיות חלק מהאומה ולחיות בארץ ישראל קרוב לאדמה הקדושה ובכספה היא מתכננת להקים בארץ ישראל אם לא מושבה, לפחות בית ספר. באפילוג, עומדת אנה על סיפון האונייה "אולגה", שמפליגה לארץ ישראל, שקועה במחשבות, ובפעם השנייה היא לוחשת: "הביתה", כשהפעם כוונתה לארץ ישראל: "... היא התנתקה מהעבר ושפתיה לחשו חרש את המילים 'הביתה, הביתה'!"⁴⁰⁰ חייה של אנה בסיפור "הביתה" שופכים אור על חיי חלק מהעולם היהודי בסוף המאה התשע עשרה, על האינטליגנציה שביקשה להתערות בסביבה על ידי רכישת השכלה, התרחקות מהמסורת ומפגש בלתי אמצעי עם הסביבה הלא-יהודית. החשיפה של אנה לאנטישמיות של בן זוגה ולפוגרום, לו הייתה עדה, היוו נקודת מפנה בחייה והיו הגורם לפנייתה להתעוררות הלאומית.

³⁹⁶ לרנר, "הביתה", עמ' 35.

³⁹⁷ שם, שם. השימוש בביטוי "ארץ אבות" והזכרת הנביאים ובהם משה רבנו, שהנהיג את עם ישראל ביציאת מצרים הם אזכורים מהמקרא והם חלק מהציפייה של אנה לפגוש את ארץ ישראל המקראית. גם ב"קול בני הנעורים" הופיעו אותם ביטויים: "ארץ אבותינו", ו"ארץ אבותינו הקדושה" (ראו לעיל הערה 387).

³⁹⁸ לרנר, "הביתה", עמ' 34.

³⁹⁹ שם, עמ' 53.

⁴⁰⁰ שם, עמ' 54.

3.3.2. הציונות בחייה של פאולינה ונגרוף

ונגרוף התחילה לכתוב את זיכרונותיה ב-1898, שנה לאחר הקונגרס הציוני הראשון בבזל. היא הייתה, כזכור, בורגנית ובעלת מעמד ציבורי, קשרים והשפעה בקהילה היהודית, שנבעו מהיותה אלמנתו של חבר מועצת העיר מינסק ובנקאי בבנק למסחר וגיסתו של אברהם זק, בעלה של אחותה, קתי, שניהל את אחד הבנקים הגדולים ברוסיה.⁴⁰¹ היא ראתה בכתיבת זיכרונותיה תרומה לשחזור התרבות היהודית שאבדה תוך דור אחד. זיכרונותיה היו חלק מהתעוררות הזוהר היהודית, שכללה תחיית ספרות יהודית מודרנית בעברית וביידיש ופריחת כתבי עת בעברית, ביידיש וברוסית.⁴⁰² אולי הייתה זו גם דרך להתמודד עם אשמתה על כך שגרמה לילדיה לגדול ללא קשר למסורת היהודית ולכמיהה לציון.⁴⁰³

בזיכרונותיה סיפרה ונגרוף על הקשר שלה לציונות ולארץ ישראל, קשר שהחל בילדותה בכמיהה לציון בתפילה,⁴⁰⁴ והתחדש כשהייתה אישה מבוגרת, לאחר הקמתן של תנועת "חיבת ציון", התנועה הציונית והתכתבותה עם בנימין זאב הרצל.

ונגרוף תיארה בזיכרונותיה את כאבם של יהודים מאמינים על אובדן המולדת: "How real the past was to them; how deeply felt is the pain of the loss of the old homeland to the pious Jew even today".⁴⁰⁵ בסיפור "הבייתה", אותם הפנימה בתו, שהחליטה לעלות לארץ האבות (ראו לעיל סעיף 3.3.1, עמ' 68 הערה 389).

ונגרוף זכרה מילדותה את מנהגי האבל בערב תשעה באב לזכר החורבן והגלות; אימה מרחתה אפר על קיר החדר, שמכוסה היה בטפט האדום, הילדים צמו חלק מהיום, אימה ואחיותיה ישבו על הארץ וקראו את מגילת איכה, בזמן שהגברים הלכו לבית הכנסת. היא זכרה את ביקורו של המשולח מארץ ישראל בבית הוריה בבריסק, שהגיע כדי לאסוף תרומות לטובת היישוב בארץ ישראל מקופה שהייתה כמעט בכל בית יהודי. הוא התגורר בבית הורי אימה וסיפוריו על פלשתינה נשמעו באוזניה כאגדת פיות.⁴⁰⁶

ונגרוף קראה את הרומן **ציון אהבת ציון** מאת אברהם מאפו, שהוזכר על ידי רחל פיינגברג בנובלה: **די קינדער יאָרן** (ראו לעיל בפרק השני, סעיף 2.3.5, עמ' 49 הערה 287). הספר תורגם לכמה שפות ביניהן יידיש, גרמנית ורוסית. מאפו תיאר בשפת המקרא את הפער בין עליבות החיים והקיום העגום בתחום המושב לבין התקופה הזוהרת של חיים עצמאים על אדמת ארץ ישראל בתקופת בית ראשון.⁴⁰⁷

⁴⁰¹ אברהם זק היה גם בין מייסדי חברת מפיצי השכלה בקרב היהודים ברוסיה ב-1863 וחבר בהנהלת "אורט" – החברה לעידוד מלאכות וחקלאות בקרב היהודים (Magnus, A Woman's Life, p. 141).
⁴⁰² שם, עמ' 133 – 134. אובדן התרבות היהודית תוך דור הפכה את הצעירים היהודים, שלהם הקדישה ונגרוף את זיכרונותיה, ל"דור יתום". את הכינוי "דור יתום" השאילה שולמית מגנוס מספרו של העיתונאי פול קוואן (Paul Cowan, *An Orphan in History: One Man's Triumphant Search for his Jewish Roots*), שיצא לאור ב-2002. קוואן גדל כיהודי מתבולל ויצא באמצע שנות השלושים לחייו מביתו בפארק אונוני למסע שורשים לגילוי זהותו ומורשתו בליטא של המאה התשע עשרה ובקיבוץ בישראל וחזר כאמריקאי וכיהודי (Magnus, A Woman's Life, pp. 159 – 160).

⁴⁰³ למרות מה שונגרוף סיפרה בזיכרונותיה על התנגדותה לבעלה, הביאה שולמית מגנוס דברי ביקורת עליה, שלפיהם היא לא נאבקה למנוע את ההתבוללות של בעלה ואת התנצרותם של שלושה מילדיה. היא הואשמה שהייתה שותפה לכך כדי לאפשר לילדיה להשתלב ולהתקדם ברוסיה הצארית (שם, עמ' 143 – 144).

⁴⁰⁴ שולמית מגנוס, שחקרה את הציונות בחייה של ונגרוף, כינתה את הערגה לציון "קדם-ציונות" (שם, עמ' 135 – 141).

⁴⁰⁵ Wengeroff, *Memoirs of a Grandmother, I*, pp. 151.

⁴⁰⁶ שם, עמ' 156.

⁴⁰⁷ Wengeroff, *Memoirs of a Grandmother, II*, pp. 116 – 117.

ונגרוף ספרה בכרך השני של זיכרונותיה על אימי הפוגרומים של שנות השמונים : "That was the beginning... A recurring echo resounded from all the corners of Russia. Depression and despair gripped the Jews".⁴⁰⁸ המתח והפחד מפוגרום ממשמש ובא ועל ההיערכות במינסק להגנה עצמית (בפועל פסחו הפרעות על העיר). נערים קנו בעשר קופיקות אולרים להגנה עצמית, אנשים ערבבו חול בטבק כדי לזרות בעיני הפורעים. גם ונגרוף, שחששה מהמשרתים הגויים שעבדו בביתה, ניסתה להגן על עצמה בלילות כשהשעינה הריטים על דלת חדרה כמתרס.⁴⁰⁹ לדבריה, ההתעוררות להגנה עצמית ב-1882 נבעה מכך שהיהודים הבינו שגורלם נמצא בידיהם. כנזכר לעיל, גם אנה גיבורת הסיפור "הביתה" עזבה את אהובה האנטישמי ושבה לאביה ולמורשתו לאחר שנכחה בהתעללות ביהודים כשעברה לגור בעיר בדרום רוסיה (ראו לעיל הערה 392).

ונגרוף ראתה בתנועת "חיבת ציון" תרופת נגד לניהיליזם ולהתבוללות שאפיינו את הדור של ילדיה. היא הדגישה את החשיבות של התחדשות התרבות היהודית, התעניינה בתנועה הציונית מראשיתה, האמינה בציונות המדינית שהוביל הרצל עד פטירתו, והיו לה השגות על התנהלות מתנגדיו.⁴¹⁰ מתוך מכתב תשובה שקיבלה מחבר במערכת של השבועון *Die Welt*⁴¹¹ לגבי מאמר שכתבה והתקבל לפרסום, אנו מבינים שהיא תמכה בתוכנית אוגנדה.⁴¹² האסכולה הציונית, שייצג הרצל, שחיפשה מענה מידי למצוקות הקיומיות של היהודים, הייתה מקובלת על אותם ציונים, כמו ונגרוף, שהבינו בעקבות הפרעות שהתבוללות איננה פתרון. ונגרוף התכתבה עם הרצל בגרמנית מינואר עד מאי 1904, קרוב לפטירתו.⁴¹³ הרצל הודה לה בנימוס על מסירותה לתנועה הציונית, כפי שכתבה לבתה זינאידה, וחתם כמוה בברכת ציון. לאחר מותו של הרצל היא שלחה מכתב תנחומים לאימו⁴¹⁴ והמשיכה להתכתב עם מנהיגי התנועה.⁴¹⁵

3.3.3. הציונות בחייה של פועה רקובסקי

פועה רקובסקי סיפרה בזיכרונותיה שהייתה "ציונית" כבר בילדותה, עוד בטרם היות הציונות: "סבורה אני כי הייתי ציונית עוד מראשית ילדותי. בהשפעת החינוך, החדר והתנ"ך. ואחרי כן אולי בהשפעת הפרעות של שנות 1881 – 1882".⁴¹⁶ עוד בגיל שמונה היא חצתה את הגשר שעל הנהר בטחנת-המים של סבתה בכוונה להגיע ברגל לארץ ישראל.⁴¹⁷ רקובסקי הייתה מראשוניות הפעילות הציוניות בפולין, מן המורות הראשונות לעברית בבית הספר הראשון שהקימה בלומז'ה (ב-1889), ב"חדר לנערות" בוורשה ובכל מוסדות החינוך

⁴⁰⁸ שם, עמ' 147.

⁴⁰⁹ שם, עמ' 147 – 150, וגם: עמ' 198 – 199 הערות 19 – 22. יונתן פרנקל כתב שיהודים התארגנו להגנה עצמית באודסה בעקבות הפרעות ב-1881. הם ניסו לגייס את הציבור בבתי הכנסת אך הפוגרום פרץ כבר למחרת. בראשית המאה העשרים הקימו ה"בונד" והמפלגות הסוציאליסטיות היהודיות ביחד יחידות מאורגנות וחמושות להגנה עצמית מפני פוגרומים נוספים, למשל ב-1905 בביאליסטוק. הם נלחמו בפורעים, כשנגדם יצאו יחידות של הצבא הרוסי (ראו: פרנקל, *נבואה ופוליטיקה*, עמ' 183, 71, 184).

⁴¹⁰ Magnus, *A Woman's Life*, p. 138 – 140.

⁴¹¹ *Die Welt* היה שבועון פוליטי שיסד הרצל ויצא לאור בווינה ובקלן מ-1897.4.7 עד 1914.

⁴¹² Magnus, *A Woman's Life*, p. 262 n. 34.

⁴¹³ ההתכתבות עם הרצל (ראו: שם, עמ' 261 – 262 הערות 27 – 30).

⁴¹⁴ שם, עמ' 262 הערה 33.

⁴¹⁵ ונגרוף התכתבה עם דוד וולפסון, ד"ר מקס נורדאו וד"ר תיאודור זלוציסטי (Theodor Zlocisti), שהתעניין ביהודי מזרח אירופה והטיף ליישם את רעיון העלייה לארץ ישראל (שם, עמ' 140 ועמ' 262 הערה 35).

⁴¹⁶ רקובסקי, *לא נכנעתי*, עמ' 60.

⁴¹⁷ שם, עמ' 60.

שיסדה, ניהלה, וגם באלה שבהם הועסקה כמורה. זו הייתה דרכה לקרב את תלמידותיה לאידיאולוגיה הציונית.

על התפתחות הציונות בפולין בסוף המאה התשע-עשרה היא ספרה :

בראשית שנות התשעים למאה שעברה, בזמן הגירוש המפורסם ממוסקבה, כאשר המוני יהודים נהרו לערים הגדולות שבפולין, ובייחוד לוורשה, וביניהם – בעלי אומנויות חופשיות, סוחרים, בעלי מלאכה וגם סופרים; באו גם רבים מעסקני הציבור והציונות, ואף מהמובהקים שבהם, והריני מרשה לי להגיד שאת הציונות ההמונית והעיקרית הבאנו לפולין אנחנו, בני רוסיה בכלל וליטא הרוסית בפרט.⁴¹⁸

התנועה הציונית הייתה אסורה ברוסיה הצארית לכן נוסדו אגודות "חובבי שפת עבר", שבמסגרתן נערכו פעולות תרבות וגם בית ספרה של רקובסקי היה מרכז לפעולות תרבותיות בערבים. היא הייתה שותפה ביחד עם יעקב לשצ'ינסקי, ביסוד אגודה ראשונה לצעירות בשם "התקווה", שהייתה בלתי-לגאלית. התלמידות בכיתות הגבוהות ב"יהודייה" ותלמידות מבתי ספר אחרים התאספו בבתי החברות לפעילות ברוח הציונות.⁴¹⁹ לאחר הקונגרס הציוני הראשון היא הצטרפה לארגון "בני ציון" בוורשה. רקובסקי אִבְחָנָה שהיעדרן של נשים יהודיות פעילות ב"חיבת ציון" ובתנועה הציונית נבע ממעמדה ומתפקידיה של האישה במשפחה, ומאפליה ממסדית. הרצל היה הראשון שהבין את חשיבות השתתפותה של האישה בתנועה הציונית ותרם לכך שהרעיון הציוני נקלט אצל הנשים, אך לא רבות מהן השתתפו כצירות בקונגרס הציוני השני.⁴²⁰ נשים לא הקדישו את עצמן לשחרור הלאומי של העם היהודי ולא קמה ביניהן אישיות ציונית חשובה עד שנוצרו התאגדויות נפרדות לנשים. רקובסקי יזמה את השתתפותה בקונגרס הרביעי בלונדון ב-1900, חסכה לנסיעתה ואף ישבה על הבמה כשליחה של עיתון מביאליסטוק.

לא היה זה דבר קל להסביר להמוני היהודים כי מטרתנו הסופית היא לא רק לקומם את הריסות הארץ, אלא גם לבנותה על יסודות הצדק והמוסר, וכי שואפים אנו לשידוד מערכות כלכלי וחברתי של עמנו. וכפליים היה קשה לשכנע את האישה שלנו שהדרך היחידה לשיווי זכויותיה בחברה – היא דרכה של הציונות.

באשר לי עצמי – הנה הרגשתי זאת באופן אינטואיטיבי, ולכן קשרתי פעולה ציונית רבת שנים עם הפעולה למען שחרור האישה היהודייה.⁴²¹

פולה היימן, שחקרה את זיכרונותיה של רקובסקי, טענה שלמרות שרקובסקי קראה לספרה **זכרונות פֵּוֹן אֶ יִיִדִישֶׁ רֵעוּאָלוציאָנֶערִין**, אין היא מזוהה עם תנועה מהפכנית קונבנציונלית (כפי שניתן למשל לזהות אצל בני משפחתה: אחיה ובנה האנרכיסטים ואחותה הבונדיסטית).⁴²² על אף שרקובסקי יכלה להגדיר את הציונות והפמיניזם שלה כגורמים מהפכניים, היא אינה אומרת זאת במפורש.⁴²³ הרדיקליות שלה לא הייתה פוליטית אלא אישית ומגדרית. לדעתה, מהפכנותה של רקובסקי נשענה על אומץ ליבה ועל אמונתה שהיא תוכל להשיג עצמאות כלכלית ולפעול לקידום בנות ונשים בחברה היהודית באמצעות החינוך. פעילותה הציבורית של רקובסקי היא דוגמה לשילוב בין מנהיגותה החינוכית לבין הציונות בגישה פמיניסטית. המקוריות והייחודיות שלה היו

⁴¹⁸ שם, עמ' 66.

⁴¹⁹ שם, עמ' 67 – 69.

⁴²⁰ בקונגרס הציוני הראשון בבזל ב-1897 השתתפו שבע עשרה נשים כמשקיפות ומאה תשעים ושניים גברים והרצל לא אישר את השתתפות הנשים בהצבעה. החל מהקונגרס השני בבזל השתתפו נשים כצירות שוות זכויות (חזן, **מהפכת הענוות**, עמ' 11 – 13, 153 – 154).

⁴²¹ רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 76.

⁴²² ראו לעיל סעיף 3.1, עמ' 59 והערה 338 שם.

⁴²³ Hyman, "Discovering Puah", p. 110. ראו גם: סמט, **"שכל מרדנותה"**, עמ' 48 – 49.

בכך שהבינה שבאמצעות הקמת אגודות נפרדות של נשים יהיה ניתן למצוא פתרונות לצרכיהן הספציפיים ולרווחתן של נשים ואף להצמיח מנהיגות נשים.⁴²⁴ דוגמה לכך היא כינון ועדת נשים בעקבות ייסוד הקרן הקיימת לישראל בקונגרס החמישי בבזל ב-1901. הוועדה נוסדה בוורשה ב-1902 והפעילות היו אחר כך העסקניות העיקריות בהסתדרות הנשים הציוניות בפולין – "בנות ציון".⁴²⁵ פעילות אגודת "בנות ציון" הייתה לטובת הקק"ל, וכללה לצד גיוס תרומות, גם שיעורי ערב לנשים והפצת הרעיון הציוני בקרב נשים. "בנות ציון" בוורשה הפכה לאיגוד ארצי מצליח עם שבעים ושניים סניפים בערי פולין ובעיירות ועם אלפי חברים מאורגנות. פעילות רבות של "בנות ציון" זכו לעלות לארץ ישראל.

ב-1918 לאחר הכרזת שוויון זכויות מלא לאישה בפולין העצמאית, הייתה רקובסקי שותפה להקמת "איגוד הנשים היהודיות" בפולין: "ייִפֿ"אָ" – ייִדישע פֿרויען אָרגאַניזאַציע, על הבסיס של "בנות ציון". האוריינטציה של ההתאגדות הייתה פמיניסטית ופרו-ציוניות ללא השתייכות ישירה לתנועה הציונית.⁴²⁶

בתום הוועידה הציונית בלונדון ב-1920, שבה השתתפה כצירה, הצליחה רקובסקי לקבל על עצמה את תפקיד הקמת הסתדרות "ויצו" בארץ ישראל וכך זכתה בוויזה ועלתה לארץ ישראל.⁴²⁷ בשנה בה חייתה בארץ, החלה רקובסקי ללמוד ערבית ועבדה כמורה ב"בית מלאכה לבנות" בירושלים. ההבדל המעמדי בין הפרדסנים, שהעדיפו להעסיק פועלים ערבים על פני חלוצים, היחס השלילי לגלות וליידיש וההתעלמות מהבעיה הערבית הפריעו לרקובסקי, שהייתה בעלת הכרה סוציאליסטית.⁴²⁸ היא גם לא הצליחה לשכנע בצורך לבדל את פעילות הנשים בארץ ישראל בארגון נפרד. אחרי פחות משנה ולאחר פרעות תרפ"א, היא חזרה לפולין ועלתה שוב לארץ ישראל ב-1935.

3.3.4. הקשר בין הסיפור "הביתה" לזיכרונותיהן של פאולינה ונגרוף, של פועה רקובסקי ושל אנה פבלובנה ויגודסקיה

הכמיהה לציון משותפת לזיכרונות ולסיפור "הביתה". פאולינה ונגרוף ופועה רקובסקי זכרו זאת מילדותן בעוד שאנה נמשכה לארץ ישראל בעקבות ההתנכלות ליהודים ורצונה להגשים את רצונו של אביה.

ונגרוף תמכה ברעיון הציונות המדינית של הרצל ובתוכנית אוגנדה כמקום מפלט ליהודים, אך לא עשתה מעשה במישור האישי.

רקובסקי עלתה לארץ ישראל כפעילה ציונית מתוך אמונה שארץ ישראל היא הפתרון למצוקת היהודים בגולה: "באתי לארץ לא בכדי להיבנות בה. האמנתי באמונה שלמה שארץ

⁴²⁴ רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 74 – 77, ראו גם: ראקווסקי, **די יידישע פרוי**, עמ' 25. וכן: Hyman, "Discovering Puah", p. 105 – 106, 109.

⁴²⁵ סמיאטיצקה, "הסתדרות נשים ציונית" עמודות 213 – 215. ראו גם: רבין, "גרודנה – אחד המרכזים", עמודה 163.
⁴²⁶ בילי מלמן סקרה את ספר זיכרונותיה של רקובסקי, שתורגם ב-2002 לאנגלית. לדבריה, התנגדות ארגון "בני ציון" בפולין לפעילות נפרדת של נשים למען הקק"ל הביאה את רקובסקי ואת שותפותיה לדרך לייסד את אגודת "בנות ציון", שהתפתחה לאיגוד ארצי פדרטיבי (1918). בשנת 1920 יחד עם שותפותיה הן ייסדו את תנועת הנשים הלאומית היהודית בוורשה – "ייִפֿ"א". פרסומי האיגוד מצביעים על רצון לאוטונומיה תוך פעילות לצד ארגון ציוני כללי (מלמן, *Rakovsky, My Life*, עמ' 113 – 117).

⁴²⁷ ב-1920 נוסדה בלונדון "ויצו" – ההסתדרות העולמית לנשים ציוניות, (WIZO – Women International Zionist Organization) (רקובסקי, **לא נכנעתי**, עמ' 142 – 144).

⁴²⁸ שם, עמ' 149 – 150.

ישראל תוכל לפתור את הבעיה היהודית הכאובה".⁴²⁹ היא אמנם חזרה לפולין אחרי כשנה, המשיכה לתרום למען ציבור הנשים וחזרה ועלתה לארץ ישראל מאוחר יותר.⁴³⁰ בסוף המאה התשע עשרה התגברה תופעת החילון של נשים יהודיות. רקובסקי חשבה שחילון ואקולטורציה של נשים אין משמעותם התבוללות ואובדן התודעה היהודית.⁴³¹ ונגרוף, למרות שאולצה על ידי בעלה לוותר על המנהגים והמסורת, לא התכחשה ליהדותה וכתבה את זיכרונותיה כדי להנחיל לדורות הבאים את המורשת היהודית. אנה פבלובנה ויגודסקיה ואנה, גיבורת הסיפור "הביתה", התערו בזמן לימודיהן בפטרבורג בחברה הרוסית. אולם בניגוד לויגודסקיה, שנשארה מחוברת לקהילה היהודית כמורה (ראו בפרק השני, סעיף 2.4, עמ' 52 – 53), אנה כמעט ונישאה ללא-יהודי, וכפסע היה בינה לבין התבוללות. המשבר שחוותה בזמן הפוגרום ואכזבתה מאהובה, גרמו לה להתחבר למורשתו של אביה ולעלות לארץ ישראל (ראו לעיל סעיף 3.3.1, עמ' 68 – 70).

אנה, גיבורת הסיפור: "הביתה", בדומה לרקובסקי, הייתה מודעת למצבה הנחות של האישה. היא דיברה על שחרור האישה מתפקידיה המסורתיים שהיוו כניעה לגבר, אולם לא הצליחה לשכנע את בת דודתה בצדקת דבריה ונתפסה בעיניה כאישה לא יציבה. לעומתה, רקובסקי חתרה ללא לאות בעשייתה החינוכית והציבורית, שלא ניתן להפריד ביניהן, לקדם נשים בחברה היהודית ולקרנן לתנועה הציונית.

3.4. התאמת המודל התיאורטי שהציעה טובה כהן להשפעת הציונות והסוציאליזם על חיי נשים

המודל התיאורטי, שהציעה טובה כהן, הותאם על ידי בפרק הקודם לחינוך כגורם מרכזי שהשפיע על שחרורן של נשים ממוסכמות פטריארכליות (ראו בפרק השני סעיף 2.6, עמ' 55 – 58). להלן אוסיף למודל גם את השפעת הציונות והסוציאליזם על חיי נשים ואתמוך בכך בעזרת דוגמאות מהזיכרונות ומהסיפורים בהם דנתי בפרק זה.

הקריטריון הראשון במודל מתייחס ללימוד השפה העברית והטקסטים העבריים על ידי נשים כקריאת תגר על מוסכמות פטריארכליות ועל המבנה התרבותי-חברתי. אשאיר קריטריון זה כלשונו, למרות שהטקסטים שחקרתי נכתבו במקורם ביידיש ובשפות נוספות ולא בעברית, ואפילו רקובסקי ששלטה בשפה העברית על בוריה כתבה את מאמריה וזיכרונותיה ביידיש.⁴³² הדבר נובע מכך שלימוד השפה העברית וטקסטים בעברית, על אף התנגדות חלק מההורים, היו יוזמתה של רקובסקי ואמצעי לחבר את תלמידותיה בבתי הספר שבניהולה לחזון הציוני.

הקריטריון השני במודל של כהן הוא המודעות לאפליה מגדרית והביטוי הגלוי לכך. רקובסקי הייתה ערה להיעדרן של נשים מהפעילות הציונית וכתבה על כך בזיכרונותיה.⁴³³ בסיפור "הביתה" יצאה אנה נגד המוסכמות והכריזה בריש גלי בפני בת דודתה שהיא לא תיכנע לנורמות של תפקידי האישה במשפחה כאשת איש וכאם ולשליטתו של גבר בחייה. גם מחאתן של פועלות הטקסטיל בנאום בעצרת אחד במאי ובעיתונות ביידיש על מצבן הקשה, על הדרתן מהאיגוד

⁴²⁹ שם, עמ' 152.

⁴³⁰ שם, עמ' 142 – 144.

⁴³¹ Hyman, "Discovering Puah", p. 104.

⁴³² רשימת חיבוריה ומאמריה של רקובסקי, שפורסמו בעיתונות ביידיש בין שתי מלחמות העולם, ראו: סמט, "שכל

מרדנותה", עמ' 62 – 63.

⁴³³ רקובסקי, לא נכנעתי, עמ' 74 – 75.

המקצועי ועל אי שיתופן בקבלת החלטות בנוגע לגורלן, היא אמירה נגד פטרונות הגברים ושאיפה לשוויון מגדרי (ראו לעיל סעיף 3.2.2, עמ' 65 הערות 379 ו-380).

הקריטריון השלישי הוא השינוי במצב הנשים כתוצאה מפעילותן ברמה הציבורית והפרטית. אבהיר שבעיני קריטריון זה מכיל בתוכו שותפות, ערבות ההדדית וסולידריות בין נשים כפי שאדגים להלן. רקובסקי הבינה שהדרך לגייס נשים לפעילות ציונית ולשלבן בתחיה הלאומית היא בהקמת ארגון נשים נפרד. היא יזמה הקמת ועדת נשים במסגרת הקק"ל, שהתפתחה להסתדרות נשים ציונית "בנות ציון", ועל בסיסה הוקמה לאחר מלחמת העולם הראשונה אגודת נשים – ייִפֿ"א. ארגונים אלה פעלו לטובת ציבור הנשים בהיבטים של רכישת השכלה ומקצוע, הקמת מעונות יום לילדים, יעוץ משפטי ועוד. אנה, גיבורת הסיפור "הביתה", פעלה לבדה כשהחליטה לקרוא תגר על החיים בגולה. היא הסבירה את החלטתה המהפכנית לשנות את חייה ולעלות לארץ ישראל כהגשמת כמיהתו וחלומה של אביה, והתבססה על חזונו של הנביאים והזדהותה עם סיפור יציאת מצרים.

השפעת האידיאולוגיה הסוציאליסטית באה לידי ביטוי בשביתתן של התופרות בסיפור "איך נעשינו סוציאליסטיות". תופרת סוציאליסטית, חברה לעבודה, העירה את מודעותן למצבן וחיברה אותן לאיגוד המקצועי, ורוזה הסוציאליסטית תמכה בהן במשא ומתן מול אביה, בעל העסק. בזכות הסולידריות והערבות ההדדית ביניהן הן הצליחו לשנות את תנאי עבודתן ואת חייהן.

שתי דוגמאות נוספות שאביא להלן לא גרמו אמנם לשינוי במצב הנשים, אך יש להן חשיבות בהצגת תרומתן של נשים משכילות לחברה. ונגרוף פרסמה את שני הכרכים של זיכרונותיה בגרמנית והפיצה קטעים מהם בעיתונות בידיש, בעברית, בגרמנית וברוסית. כך נחשפו לזיכרונותיה קוראים רבים: נשים וגברים כאחד. בזיכרונותיה היא העבירה ביקורת על עריצותו של בעלה, שיתפה את הציבור בתהפוכות בחייה האישיים ובחיי בני משפחתה בהשפעת ההשכלה, ותרמה להחייאת התרבות והמורשת היהודית מנקודת מבטה ומניסיונה כאישה. עיקר תרומתה של ויגודסקיה הייתה כאמור בחדשנותה בתחום החינוך. היא אמנם לא לקחה חלק בפעילות פוליטית, לא הצטרפה לחוגים מהפכניים בזמן לימודיה בפטרבורג ולא הייתה ציונית או סוציאליסטית,⁴³⁴ למרות זאת היא פעלה בצעירותה לגייס נשים בעלות השפעה לטובת שחרור חברתה ללימודים ממאסר.⁴³⁵

⁴³⁴ ב-1880 רק קומץ סטודנטיות רוסיות היו מעורבות בפעילות רדיקלית. ב-1890, מספרן עלה בעקבות צמיחתה של תנועת העבודה באימפריה הרוסית (Stites, *The Women's Liberation*, p. 172). ביחס לנשים יהודיות מהפכניות (ראו לעיל סעיף 3.3.1, עמ' 59 הערה 336).

⁴³⁵ ויגודסקיה גייסה את הערבות לשחרור חברתה ללימודים שנאסרה ערב בחינות הסיום. היא יצרה קשר עם נדודה ניקולבנה אוסטרובסקיה (Nadezhda Nikolaevna Ostrovskaia, 1842 – 1918), אשת חינוך וסופרת לילדים, שלקחה הלוואה בגובה מחצית סכום הערבות (Vygodskaia, *The Story of A Life*, pp. 126 – 129, p. 163 n. 73). את יתרת הכסף היא גייסה מנדודה ווסיליבנה סטסובה (Nadezhda Vasil'evna Stasova, 1822 - 1895), שויתרה על הכסף שחסכה כדי להשתתף בתערוכה העולמית בפריז ב-1889. סטסובה הייתה בת למשפחת אצולה, ניהלה את הקורסים לנשים של בסטוויב בפטרבורג (על הקורסים ראו בפרק השני סעיף 2.2.2, עמ' 41 הערה 233), והייתה הקול הבולט למען זכותן של נשים להשכלה גבוהה. כמו כן הייתה פילנתרופית והקדישה את חייה למען רפורמות חברתיות, למשל, הקמת מקלטים לשיקומן של נשים שעסקו בזנות וייסוד קואופרטיבים של הוצאות לאור עבור נשים. (Ibid., p. 158 n. 17).

פרק זה עסק בהשפעת תנועות פוליטיות (הסוציאליזם והציונות) על חיי נשים כפי שמשקפים בסיפורים ובזיכרונות וחשף את יכולתן לשנות את מצבן באמצעות פנייה לפעילות פוליטית. רחל ברכות ורחל פייגנברג, שהתנסו בעצמן בעבודת התפירה השוחקת, הביעו בסיפוריהן את מחאתן על מצבן של התופרות קשות-היום ועל ניצולן על ידי בעלי הבתים. פייגנברג הציעה פתרון, שכרוך היה במאבק. התופרות שבתו, השיגו שיפור בתנאי עבודתן ואף התחילו ללמוד בזכות קיצור שעות העבודה. גם ליבקה, הילדה המספרת בסיפוריה של ברכות, רצה אחרי שעות עבודתה אצל התופרת לסבה המלמד, כדי ללמוד, וחלמה על עתיד טוב יותר במקום אחר. בסיפור "הביתה", שברה אנה מוסכמות כשבחרה ללא הסכמתו של אביה ללמוד בקורסים הגבוהים לנשים בפטרבורג וללכת אחרי אהובה הלא-יהודי. בעקבות משבר אישי היא הייתה נחושה להשתחרר מהתלות בבעל ומתפקידיה המסורתיים של האישה והחליטה באומץ להגשים, בעקבות הפרעות ביהודים, את חלומה של אביה ולעלות לבדה לארץ ישראל. מחברות הזיכרונות: פאולינה ונגרוף ופועה רקובסקי היו ציוניות. ונגרוף האמינה ברעיון הציוני המופשט ותמכה במציאת מקום מקלט ליהודים הנרדפים מחוץ לאימפריה הרוסית. רקובסקי הייתה ציונית פעילה; הצליחה לקרב צעירות לציונות באמצעות הקניית השפה העברית ולימוד טקסטים בעברית במסגרות החינוך שהקימה וניהלה, והייתה שותפה בהקמת ארגוני נשים נפרדים כדוגמת "בנות ציון" ו"י"א" עם סניפים במרכז פולין ובערי השדה במטרה לקדם שוויון בתנועה הציונית. היא עצמה הגשימה את הציונות כשעלתה לראשונה לארץ ישראל ב-1920 ושבה לארץ לצמיתות ב-1935.

פרק רביעי: סיכום ומסקנות – חיי אישה יהודייה בבדיון ובמציאות

ייחודיות מחקר זה על חיי אישה יהודייה בבדיון ובמציאות הוא בעיון בשתי סוגות: בסיפורת בדיונית ובזיכרונות ביחד ולא בכל סוגה בנפרד, והשוואה בין הסוגות ובתוכן. ההתפתחויות והשינויים ההיסטוריים, הפוליטיים והחברתיים במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים הם הרקע לשינויים בחיי האישה היהודייה, שמתוארים בסיפורת ובזיכרונות שכתבו נשים. כל תשעת הסיפורים במחקרי נכתבו במקור בידיש, שמונה מהם חקרתי בתרגומם לעברית,⁴³⁶ וסיפור אחד שתורגם לאנגלית חקרתי בידיש.⁴³⁷ שלושה מן הנרטיבים האישיים נכתבו בידיש: שניים מהם שנכתבו כזיכרונות קראתי בתרגומם לעברית, ונובלה אוטוביוגרפית אחת על ילדות ונעורים, שתורגמה לעברית רק לאחרונה, קראתי בידיש. שני סיפורי חיים נוספים נכתבו בגרמנית וברוסית, שפות שבנות למדו במסגרות חינוך, למרות ששפת האם של המחברות הייתה יידיש. הבחירה לדון בזיכרונות שנכתבו בגרמנית וברוסית בתרגומם לאנגלית, בנוסף לאלו שנכתבו בידיש תרמה לגיוון ולהרחבת היריעה על חיי צעירות ונשים באימפריה הרוסית. זיכרונותיה של פאולינה ונגרוף, שכתבה במקור בגרמנית, תומכים בארבעת הסיפורים בפרק הראשון של מחקרי ("אָן קינדער", "נע ונד", "השלימה" ו"לאכול ענבים") על מצבה הנחות של האישה היהודייה המסורתית, אומללותה בזוגיות לא שוויונית וחוסר יכולתה להתמודד עם קונפליקטים בחיי הנישואים. זיכרונותיה של ויגודסקיה, שנכתבו במקור ברוסית, לא נחקרו באותו היקף כזיכרונותיהן של ונגרוף, של פועה רקובסקי ואפילו של רחל פייגנברג, שהנובלה שלה נחקרה לאחרונה (במסגרת דיסרטציה לתואר שלישי) ביחד עם כל יצירתה הספרותית בידיש.⁴³⁸ ויגודסקיה, בשונה מכל כותבות הזיכרונות הייתה מעורה בחברה הרוסית מכיוון שלמדה בקורסים הגבוהים לנשים בפטרבורג, וסיפור חייה מסייע להבין את השינויים הדרמטיים בחיי שתיים מגיבורות הסיפורים (אנה ב"הביתה" ורוזה ב"איך נעשינו סוציאליסטיות"), שהיו אף הן "קורסיסטיות". במחקרי תיארתי את חינוכן של כל כותבות הנרטיבים האישיים ובתוכם גם הינדה ברגנר.

העניין של המחקר בסיפורת בידיש, שכמעט ונשכחה, התעורר בשנים האחרונות בישראל⁴³⁹ ולפני כן באמריקה בסוף המאה העשרים⁴⁴⁰ וכלל את תרגום סיפוריהן של סופרות יהודיות לעברית ולאנגלית. גם המחקר על הזיכרונות התפתח ברובו במאה העשרים ואחת. אחד הממצאים של מחקרי הוא: שמחברות הזיכרונות והסופרות, שרובן (פרט לוונגרוף) היו בנות אותן דור וקרובות בגילן כתבו על נושאים דומים בשתי הסוגות. זאת למרות השוני הביוגרפי ביניהן והשוני בזמן הכתיבה (הסופרות כתבו את הסיפורים בצעירותן בשנים: 1887 – 1907, וכותבות הזיכרונות בשלהי חייהן).

הן בסיפורת והן בזיכרונות כתבו הסופרות על הוויית חייהן, על קונפליקטים, שקשורים לחיי הנישואים ולרצון להמשיך ללמוד, ועל מערכות יחסים במשפחה. בכתיבתן יש הד לחוויה

⁴³⁶ אורחן, עומדות בניסיון.

⁴³⁷ Perl, *The Canvas*.

⁴³⁸ לוי, מליובאן, ליטא, עד תל-אביב.

⁴³⁹ אורחן, יוצאות מארבע.

⁴⁴⁰ Fein Prat, "Culture and Radical Politics", pp.68 – 90 and Klepfisz, "Introduction", in *Found*

Treasures, pp. 21 – 62

נשית סובייקטיבית, להתנסויות משותפות כנשים ולסולידריות בין נשים. מאפיינים אלה מייחדים כתיבה של נשים לפי אליין שוואלטר⁴⁴¹ ולפי ג'ון סושן⁴⁴².

בסיפורת הבדיונית, שהתפרסמה מעל דפי העיתונות בידיש, סופר באופן גלוי על אפליית נשים, תוך הצבת מראה מול החברה היהודית, על האכזבה, הכישלון וחוסר המוצא של נשים בחיי הנישואים, ביחסיהן עם האם, ובעבודתן כתופרות, שביטוייה ברגשות שליליים של הגיבורות: בדידות, אכזבה, כעס, ייאוש, סבל, השפלה ושנאה לבעל וגם לבעל העסק. בכל הסיפורים בהם דנתי בפרק הראשון על קונפליקטים בחיי הנישואים מופיעה ביקורת גלויה של הסופרות על אי השוויון המגדרי בחיי הנישואים ללא פתרון מעשי ומוצא לשינוי במצבן של הגיבורות. גם בפרק השני נכנעת פאולינה לאימה האדוקה, מוותרת על לימודיה בפטרבורג ומתחתנת בשידוך ("לא עמדה בניסיון"). חוסר יכולתן של הגיבורות לשנות את מצבן ולעשות את מה שנכון עבורן, גרם להן למתח ולחוסר אונים, והן אף שילמו על כך באובדן שפיותן כתגובה טראגית על נסיבות חיייהן חסרי התוחלת. בפרק השלישי המוצא לניצולן של התופרות ולהשפלתן על ידי בעלת העסק ("אצל התופרת") הוא לחלום למצוא בעל מפרנס או להתחיל ללמוד. השינוי בתנאי עבודתן מתרחש רק לאחר מאבק בתמיכת האידיאולוגיה הסוציאליסטית ("איך נעשינו סוציאליסטיות").

מחקרי על הסיפורת והזיכרונות לא שיקף רק טרוניות על מצב האישה והתייחסות למצבה הרגשי בחברה הפטריארכלית, אלא נדרש גם להשפעת תמורות מרכזיות באותה תקופה, ובפרט לחינוך הבנות, נושא שלו הקדשתי את הפרק השני במחקרי, ולפנייתן של נשים לתנועות פוליטיות, נושא שטופל בפרק השלישי. התשוקה של צעירות (בין בסיפורים ובין בזיכרונותיהן בדיעבד) להשכלה גבוהה ולרכישת מקצוע כאמצעי להשגת עצמאות ולשינוי במעמדן בחברה, כרוכה הייתה בקונפליקטים ובמאבק עם ההורים ועם הבעל. דווקא האבות תמכו בלימודי הבנות, ואילו האימהות הציגו גישה שמרנית שנתפסה כניסיון לגונן עליהן מפני המודרנה ולשמרן במסגרת המסורת. יוצאת דופן הייתה אימה של פייגנברג, שהעניקה לבתה חינוך שנמנע ממנה עצמה. בניגוד לה, אימה של הינדה ברגנר התנגדה ללימודיה בגימנסיה, ואימה של פאולינה ("לא עמדה בניסיון") הייתה מוכנה לראות את התועלת שבהשכלתה, רק כשהתאפשר שידוך ללא נדוניה לחתן עם עסקים שלא ידע לכתוב.

אף על פי שהאבות דאגו ללימודיהן של בנותיהן בעיקר מנימוק כלכלי, כדי שתוכלנה לסייע בפרנסת המשפחה, הורעו היחסים ביניהם בעקבות התנגדותם להשכלה גבוהה, שמשמעותה הייתה התרחקות הצעירות מהבית ומהקהילה היהודית ומפגש עם החברה הנוצרית. נוצר משבר אמון ואף נתק בין הבנות לבין האבות, כשהסיבות לכך כללו התאהבות בלא-יהודי (אנה ב"הביתה"), השתייכות לתנועה הסוציאליסטית ופעולה גלויה נגד האב (רוזה ב"איך נעשינו סוציאליסטיות"). גם גירושיה של רקובסקי היו בניגוד לאמון של אביה בה, הוא נפגע מכך שרימתה אותו בקשר למטרת לימודיה, להם סייע ברצון. שליטתן של נשים בחייהן מתרחשת גם בסיפור "הביתה", כשאנה עולה לבדה לארץ ישראל עקב משבר אישי והפרעות ביהודים. גם רקובסקי ופייגנברג עלו לארץ ישראל וחיו בה, הראשונה מאידיאולוגיה ציונית והשנייה בעקבות בעלה ובנה.

⁴⁴¹ שוואלטר, "ביקורת פמיניסטית", עמ' 244 – 275.
⁴⁴² Sochen, "Identities within Identity", pp. 6 - 10.

ממצאים אלה מתיישבים עם המודל התיאורטי שהציעה טובה כהן לאפיון כתיבתן של סופרות עבריות בנות המאה התשע עשרה בעברית,⁴⁴³ לאחר הרחבתו לידיש ולשפות נוספות והתאמתו לחינוך ולפעילות פוליטית וחברתית, גורמים שכאמור השפיעו על חיי נשים כמסופר בסיפורת ובזיכרונות. דומה שההשכלה גרמה לנשים להיות מודעות למקומן הנחות במשפחה ולאפלייתן (שהיום מכונה) המגדרית והן כתבו על כך באופן גלוי. מודעות זו הובילה אותן לנסות לקרוא תגר על מוסכמות פטריארכליות, לפעול לא רק לטובת עתידן האישי אלא גם לקדם שינוי ושיפור בחיי נשים בחברה בעזרת החינוך ובעזרת פנייה לתנועות פוליטיות – לסוציאליזם ולציונות.

את התגייסותן הרעיונית של נשים למען החברה, ניתן לחזות למשל: "ב"אני מאמין", שכתבה ויגודסקיה כשסיימה את לימודיה בפטרבורג: "It is necessary always to strive for something greater, even if you only achieve something small"⁴⁴⁴ בביטוי זה אני רואה מוטו לפעולתן של נשים לעשייה למען החברה בה חיו. רקובסקי הייתה הראשונה ללמד את השפה העברית וטקסטים בעברית בכל בתי הספר לבנות שהקימה וניהלה, וכך קרבה נשים לציונות, היא ראתה בפעילותה הציונית דרך להשגת שוויון לנשים והייתה שותפה להקמת ארגוני נשים נפרדים, שיאפשרו לנשים לפעול באופן עצמאי. ויגודסקיה הביאה לרוסיה את שיטת מונטסורי לחינוך מגיל הגן ובין שתי מלחמות העולם אף הקימה בית ספר מונטסורי בידיש לנערות ולנערים בליטא. ונגרוף החייתה ושימרה בזיכרונותיה את המורשת והתרבות היהודית, שננטשו על ידי משפחתה, עבור נכדיה ובני דורם. רחל פייגנברג השפיעה כעיתונאית וכסופרת. אפליית נשים באה לידי ביטוי גם באמירות סטראוטיפיות של אב, של מורה או של מלמד בנוגע לכישרונן של בנות בלימודים, תכונה שנחשבה בחברה הפטריארכלית ל"מיותרת" עבורן. אמירות אלו יכלו להיחשב מחמאה, אלמלא נולדו בנות, מכיוון שמינן מנע מהן להיות רב כמו אביה של פייגנברג, או להיות מלמד כמו סבה של ליבקה ("אצל התופרת"). תרומתם של הסיפורים והזיכרונות היא בהצגת השינוי במעמדן של נשים משכילות ובחשיפה של יוזמותיהן והצלחתן להשפיע גם על חיי נשים אחרות. זו עדות לניפוץ המיתוס על נחיתותן, שנשמר במשך דורות בין היתר כדי להגן עליהן מפני השפעות מחוץ למשפחה ומחוץ לקהילה היהודית ולשמור אותן בתפקידיהן המסורתיים כאשת איש וכאם.

⁴⁴³ כהן, קול משלהן, עמ' 166 – 167.
⁴⁴⁴ Vigodskaja, *The Story of A Life*, p. 131.

רשימת ביבליוגרפיה

מקורות המחקר

הסיפורים

הנוסח העברי של הסיפורים נמצא באוסף שליקטה נורית אורחון, **עומדות בניסיון: ראשית סיפורת הנשים המודרנית בידיש**, מאגנס, ירושלים תשפ"א, כמפורט להלן:

איזבלה, "לא עמדה בניסיון" (שנת הפרסום במקור 1891), עמ' 85 – 109.

ברכות, רחל, אני ליבקה (1903), עמ' 161 – 170.

ברכות, רחל, "אצל התופרת" (1904), עמ' 171 – 191.

ברכות, רחל, "השלימה" (1905), עמ' 197 – 204.

ברכות, רחל, "נע ונד" (1907), עמ' 205 – 229.

לרנר, מריה, "הביתה" (1887), עמ' 33 – 54.

פייגנברג, רחל, "איך נעשינו סוציאליסטיות" (1906), עמ' 243 – 266.

פייגנברג, רחל, "לאכול ענבים" (1906), עמ' 267 – 292.

הנוסח המקורי בידיש של סאלאָמעָ פּערל, "אָן קינדער" (1895) נמצא לצד התרגום לאנגלית: Perl, Salomea, *The Canvas and other stories*, translated from Yiddish by Ruth Murphy, Teaneck New Jersey: Ben Yehuda Press, 2021.

הזיכרונות

בערגנער, הינדע, **אין די לאַנגע ווינטערנעכט: משפחה, זכרונות פֿון אַ שטעטל אין גאַליציע (1870 – 1900)**, אַרויסגעגעבן פֿון די דרײַ זין פֿון הינדע בערגנער: משה הררי, מלך ראָוויטש, הערץ בערגנער, מונטראול 1946.

ברגנר, הינדה, **בלילות החורף הארוכים: זכרונות משפחה מעיירה בגליציה (1870 – 1900)**, תירגם מיידיש אריה אהרוני, עם עובד, תל אביב 1982.

ילין, איטה, **לצאצאי: זכרונותי**, דפוס המערב, ירושלים 1928.

פֿעגנעברג, רחל, "די קינדער-יאָרן", **דאָס לעבן** 1 (ינואר 1905), עמ' 31 – 52; 2 (פברואר 1905), עמ' 64 – 116; 3 (מרץ 1905), עמ' 49 – 67; 4 (אפריל 1905), עמ' 67 – 88; 5 (מאי 1905), עמ' 35 – 50; 6 (יוני 1905), עמ' 28 – 50; 7 (יולי 1905), עמ' 36 – 50; 8 (אוגוסט 1905), עמ' 23 – 36.

פֿעגנעברג, רחל, **די קינדער יאָרן**, פֿערלאַג השחר, ורשה תר"ע.

קאליש, איטה, **אתמולי**, הקיבוץ המאוחד, רמת גן תש"ל.

רקובסקי, פועה, **לא נכנעתי**, תירגם מכתב יד בידיש דוד קלעי, הוצאת טברסקי, תל-אביב תשי"ב.

ראקאווסקי, פועה, **זכרונות פון אַ יידישער רעוואָלוציאָנערין**, צענטראַל פֿאַרבאַנד פֿון פּוילישע יידן אין אַרגענטינע, בואנוס איירס תשי"ד.

Rakovsky, Puah, *My Life as a Radical Jewish Woman: Memoirs of a Zionist Feminist in Poland*, translated from Yiddish by Barbara Harshav, Bloomington: Indiana University Press, 2002.

Vygodskaia, Anna Pavlovna, *The Story of A Life: Memoirs of a Young Jewish Woman in the Russian Empire*, translated from German and edited by Eugene M. Avrutin and Robert H. Greene, Ithaca New York: Cornell University Press, 2012.

Wengeroff, Pauline, *Memoiren einer Grossmutter: Bilder aus der Kulturgeschichte der Juden Russlands im 19. Jahrhundert*, Band I, Berlin: Verlag von M. Poppelauer, 1908.

Wengeroff, Pauline, *Rememberings: The World of Russian-Jewish Woman in the nineteenth Century*, translated from German by Henny Wenkart, Potomac: University Press of Maryland, 2000.

Wengeroff, Pauline, *Memoirs of a Grandmother: Scenes from the Cultural History of the Jews of Russia in the Nineteenth Century*, Vol. I and II, translated from German by Shulamit S. Magnus, Stanford California: Stanford University Press, 2010 and 2014.

מקורות ראשוניים נוספים

האַרינפֿעלד, א. ג., "קרעמיניץ", **קול מבשר** 36 (29 באוקטובר 1863), עמודות 568 – 571.

כהנא, דוד, "לילינטל והשכלת היהודים ברוסיה", **השלח** כז (תרע"ב – תרע"ג), עמ' 314 – 322, 446 – 457, 546 – 556.

סג"ל, טויבה, "שאלת נשים", **העברי** 16 (1879), עמ' סט, עז – עח, פה, צד, קא – קב.

"קול בני הנעורים", **המליץ** 17 (16 במאי 1882), עמודות 332 – 333.

ראקאווסקי, פועה, **די יידישע פֿרוי: 1. די יידישע פֿרוי און די ציוניסטישע בעוועגונג. 2. פֿאַר וואָס דאַרפֿען מיר אַ ספּעציעלע פֿרויען-אַרגאַניזאַציע? בנות ציון, ורשה תרע"ה.**

עיון ומחקר

אדר-בוניס, מתת, "ילדות במשפחות יהודיות מן המעמד הבינוני בפולין-ליטא במאה התשע עשרה ועלייתן של תנועות חברתיות", **סוציולוגיה ישראלית** 2/1 (תשס"ו), עמ' 351 – 379.

אולינובר, מרים, **האוצר של סבתא**, תירגם מידיש יהושע טן פי, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה.

אורחן, נורית, **יוצאות מארבע אמות: נשים כותבות בעיתונות ביידיש באימפריה הרוסית**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשע"ג.

אורחן, נורית, "השתקפות דמות הגבר בסיפורי הנשים בעיתונות היידית ברוסיה הצארית", **מסכת יב** (תשע"ו), עמ' 85 – 112.

אורחן, נורית, "איך נעשינו סוציאליסטיות" – סיפורן של התופרות היהודיות ברוסיה הצארית בעיתונות היידיש", **מסכת יד** (תשע"ט), עמ' 135 – 153.

אטקס, עמנואל, "פרשת ה'השכלה מטעם' והתמורה במעמד ההשכלה ברוסיה", בתוך: עמנואל אטקס (עורך), **הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ג, עמ' 167 – 216.

אש, שלום, **האם**, כתבים: ספר חמישי, תירגם מידיש מרדכי בן אליעזר, דביר, תל אביב 1929.
בורשטיין, דרור, "האונייה מיטלטלת, המוות מעבר לפינה. אין אושר גדול מזה", **מוסף הארץ** (9 באוגוסט 2024), עמ' 42 – 43.

בן סימון, חיה, **האוצר של מרים: המקורות המקראיים והמדרשיים, היסודות ההלכתיים והמסורתיים, והמוטיב העממי בשירת מרים אולינובר**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשפ"ב.

ברלוביץ, יפה, **סיפורי נשים בנות העלייה הראשונה**, משרד הביטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב תשמ"ה.

ברלוביץ, יפה, "סיפורת נשים בתקופת היישוב: ראורגניזציה של תרבות מודרנית", בתוך: רינה לויין מלמד (עורכת), **הרימי בכח קולך: על קולות נשיים ופרשנות פמיניסטית בלימודי יהדות**, ידיעות אחרונות, תל-אביב תשס"א, עמ' 97 – 121.

ברקת-גלנצר, חני, **היומון ביידיש: דער מאמענט (1910 – 1939)**, מפעל דב סדן ליד הקתדרה ליידיש האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ט.

גרינבוים, אברהם, "חדר הבנות' ובנות בחדר הבנים במזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה", בתוך: רבקה פלדחי ועמנואל אטקס (עורכים), **חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1999, עמ' 297 – 303.

היימן, **האשה היהודיה בסבך הקידמה: מקומה ויצוגה בעת החדשה**, תרגמה טל אילן, מרכז שזר, ירושלים תשנ"ז.

הס, תמר ס. **חיק-האם של זיכרונות נשים, אוטוביוגרפיה והעלייה השנייה**, כנרת, זמורה-ביתן, דביר, אור יהודה 2014.

וולף, וירגינייה, **חדר משלך**, תרגמה יעל רנן, ידיעות אחרונות, תל-אביב 2004.

ווינרייך, רעגינע, "וויגאדסקי אַננאָ פּאַוולאָוונאַ", בתוך: חיים שלמה קאָזדאַן (רעד.), **לערער-יזכור-בונד: די אומגעקומענען לערער פֿון צישאָ שולן אין פוילן**, קאָמיטעט צו פאַראייביקן דעם אַנדענק פֿון די אומגעקומענען לערער פֿון צישאָ שולן אין פוילן, ניו יורק 1952 – 1954, עמ' 144 – 145.

ולדמן, אלכס, **הגימנזיסטים: חינוך, אקטיביזם ומקורות האינטליגנציה היהודית באימפריה הרוסית**, מאגנס, ירושלים תשפ"ג.

ורסס, שמואל, **ידידתו של משורר: אגרות מרים מארקל-מוזסון אל יהודה לייב גורדון (יל"ג)**, מוסד ביאליק, ירושלים 2004.

זלקין, מרדכי, **בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה**, מאגנס, ירושלים תש"ס.

זלקין, מרדכי, **אל היכל ההשכלה: תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע עשרה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2008.

חזן, מאיר, **מהפכת הענוות: אישה ורובה בארץ ישראל 1907 – 1945**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשע"ה.

טל, אביבה, "פֿרויען" – פמיניזם ואקספרסיוניזם בשירת מלכה חפץ-טוומאן", **בקורת ופרשנות** 40 (תשס"ח), עמ' 147 – 162.

כהן, טובה, "בתוך התרבות ומחוצה לה: על ניכוס 'שפת האב' בדרך לעיצוב אינטלקטואלי של האני הנשי", בתוך: זיוה שמיר (עורכת), **סדן מחקרים בספרות עברית: פרקים נבחרים בשירת נשים עברית ב (תשנ"ז)**, עמ' 69 – 110.

כהן, טובה, **האחת אהובה והאחת שנואה: בין מציאות לבדיון בתיאורי האישה בספרות ההשכלה**, מאגנס, ירושלים תשס"ב.

כהן, טובה ופיינר, שמואל, **קול עלמה עבריייה: כתבי נשים משכילות במאה התשע-עשרה**, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2006.

כהן, טובה, **קול משלהן: כותבות עבריות מחוץ למסורת התרבותית ובתוכה**, כרמל, ירושלים תשפ"א.

כהן, נתן, ספר, סופר ועיתון: מרכז התרבות היהודית בוורשה 1918 – 1942, מאגנס, ירושלים תשס"ג.

כהן, נתן, יידיש בסימן קריאה: מלשון דיבור לשפת תרבות, מרכז זלמן שזר, ירושלים תש"ף.

כהנא-כרמון, עמליה, להיות אישה סופרת: שבע מסות, הקיבוץ המאוחד, בני-ברק תשפ"א.

כנעני, דוד, הבתים שהיו: פרקים בהויית המשפחה היהודית בדורות האחרונים בספרות היהודית והיידיש, ספריית הפועלים, קיבוץ מרחביה 1986.

להד, עזרא, "על התרגומים ליידיש של 'מלחמה בשלום', במה: כתב-עת לאמנות התיאטרון 45 (תש"ל), עמ' 82 – 83.

לובין, אורלי, "איך בכל זאת נשים מצליחות לכתוב: על כתיבת נשים וגם על קריאה" בתוך: ניצה ינאי ואחרות (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מגדר, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשס"ח, עמ' 243 – 299.

לוין, יהודית, מליובאן, ליטא, עד תל אביב: אבני דרך ביצירתה של רחל פייגנברג 1885 – 1955, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשפ"ב.

ליטוואק, א., וואָס געווען: עטיודן און זכרונות, קלעצקין, וילנה 1925.

מירון, דן, בודדים במועדם, עם עובד, תל אביב 1987.

מלול, חן, אלף לילה ולילה והיהודים, <https://blog.nli.org.il/one-thousand-and-one-nights>

מלול, חן, רובינזון קרוזו בלשונות היהודים, <https://blog.nli.org.il/sipur-robinson-crusoe/>

מלמן, בילי, Puah R. Rakovsky, My Life as a Radical Jewish Woman: Memories of a Zionist Feminist in Poland, ed. Paula E. Hyman, translated from Yiddish by Barbra Harshav with Paula E. Hyman, Indiana University Press, Bloomington-Indianapolis "2002, מאמר ביקורת, ציון, ס"ט/א (תשס"ד), עמ' 113 – 117.

מלצר, שמשון, יעקב דינזון, <https://benyehuda.org/read/49719>, מהדורת מקור: דביר, תל אביב תשכ"ו.

מרגולין, אנה, מלכת המלים, תירגמו מידיש אשר גל ואביבה טל, קשב לשירה, תל אביב תשע"ח.

נוברשטרן, אברהם, "הקולות והמקהלה: שירת נשים ביידיש בין שתי מלחמות העולם" בקורת ופרשנות 40 (תשס"ח), עמ' 61 – 146.

סטניסלבסקי, מיכאל, "התחלואה של ההשכלה ברוסיה", בתוך עמנואל אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ג, עמ' 126 – 166.

סמט, מרים, "שכל מרדנותה אינה אלא פרוזדור של המעשה הבונה": חיי המהפכנית היהודייה פועה רקובסקי 1865 - 1955, עבודת מחקר לתואר מוסמכת, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 2010.

סמיאטיצקה, נחמה, "הסתדרות נשים ציונית". בתוך: יצחק גרינבוים (עורך), אנציקלופדיה של גלויות : ספרי זיכרון לארצות הגולה ועדותיה, כרך שישי – ורשה, חלק ב, הוצאת אנציקלופדיה של גלויות, ירושלים ותל אביב תשי"ט, עמודות 213 – 215.

פינר, שמואל, "האישה היהודייה המודרנית: מקרה מבחן ביחסי ההשכלה והמודרנה", ציון נח/א (תשנ"ג), עמ' 453 - 499.

פינר, שמואל, "אישה בשערי ההשכלה: קריאה מחדש ב'שאלת נשים' של טויבה סג"ל מווילנה", בתוך: דוד אסף ועדה רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש: מחקרים בתולדות יהודי מזרח אירופה ובתרבותם, שי לעמנואל אטקס, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשס"ט, עמ' 405 – 415.

פינר, שמואל, "על מגדר וראשית החילון ביהדות אירופה", מוסף הארץ: יהדות כתרבות – היופי שבחילוניות (20 בדצמבר 2011), עמ' 19.

פרוש, איריס, נשים קוראות: יתרונה של שוליות בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה, עם עובד, תל אביב 2001.

פרוש, איריס, החוטאים בכתיבה: מהפכת הכתיבה בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה, כרמל, ירושלים תשע"ז.

פריד-גלאון, תמר, התהוות ושייכות באוטוביוגרפיה מפורקת, ניתוח טקסטואלי של ייצוגים אוטוביוגרפיים בספרות עברית: רונית מטלון, נורית זרחי ואורלי קסטל-בלום, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשפ"א.

פרס-כהן, מיכל, הסופרת העברית הראשונה: שרה פייגה פונר לבית מיינקין, רסלינג, תל-אביב 2022.

פרנקל, יונתן, נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה 1862 – 1917, תירגם עמוס כרמל, עם עובד, תל אביב 1989.

צינברג, ישראל, תולדות ספרות ישראל: מן הפייטנים הראשונים ומשוררי ספרד עד תקופת ההשכלה ברוסיה, כרך ד, תירגם מיידש מרדכי אמיתי, ספריית פועלים, תל אביב 1958.

צ'ריקובר, אליהו, יהודים בעתות מהפכה, עם עובד, תל אביב תשי"ח.

קינל-לימוני, הילה שלומית, תלושות ומורדות סיפורת נשים בספרות התחייה העברית: חוה שפירא, דבורה בארון ואלישבע ז'ירקובה-ביחובסקי, רסלינג, תל אביב 2016.

קרייז, סמיון, בתי ספר יהודיים בשפה הרוסית ברוסיה הצארית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1994.

קרייז, שמעון, "בתי ספר יהודים פרטיים – גורם רוסיפיקטורי או גורם יהודי משמר?" בתוך: רבקה פלדחי ועמנואל אטקס (עורכים), **חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים**, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1999, עמ' 285 – 296.

קרצטמאן, אסתר, **דער שדיס טאַנץ**, פֿאַרלאַג ח. בזשאַזאַ, ורשה 1936.

קרן, ניצה, **כיריעה ביד הרוקמת: נשים כותבות והטקסט ההגמוני**, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"ע.

רבין, דב, "גרודנה – אחד המרכזים של ציונות רוסיה", בתוך: דב רבין (עורך), **אנציקלופדיה של גלויות: ספרי זיכרון לארצות הגולה ועדותיה**, כרך תשיעי – גרודנה, הוצאת אנציקלופדיה של גלויות, ירושלים תשל"ג, עמודה 163.

רוזנטל-שניידרמן, אסתר, **נפתולי דרכים: זיכרונות, מאורעות, אישים**, תירגם מיידיש מ. ז. לפובסקי, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תש"ל.

רתוק, לילי, "הדיוקן החסר: בעיית הזהות בספרות נשים ישראלית, פרק ממחקר על ספרות נשים עברית", **מאזניים** 5: 6 (1988), עמ' 80 – 85.

שוואלטר, אילין, "ביקורת פמיניסטית בשממה", בתוך: דלית באום ואחרות (עורכות), **ללמוד פמיניזם, מקראה: מאמרים ומסמכי יסוד במחשבה פמיניסטית**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2006, עמ' 244 – 275.

שומרוני, אמיר, **קדיה מולודובסקי: ביוגרפיה ספרותית**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2021.

שטיין-אשכנזי, אסתר, "אגודת 'בני משה' מרכזה בוורשה וזיקתה לתנועת חיבת ציון", **הציונות** יא (תשמ"ו), עמ' 29 – 64.

שילה, מרגלית, **נסיכה או שבוייה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים, 1840 – 1914**, אוניברסיטת חיפה וזמורה-ביתן, חיפה תשס"ב.

שלום עליכם, "עצה" בתוך: **מדברים בעדס**, כתבי שלום עליכם כרך שישי, תירגם י. ד. ברקוביץ, דביר, תל אביב תשכ"ב, עמ' צז – קיד.

שפירא, אניטה, **חרב היונה: הציונות והכוח 1881 - 1948**, עם עובד, תל אביב תשנ"ב.

שפירא, אניטה, **צומת ביל"ו: שלושה ביל"ויים וארץ ישראל**, עם עובד, תל אביב תש"ף.

שקד, דבורה, **אתאמץ לחדור אל משכן כבודך: מרים מארקל – מוזסון, אישה ברפובליקה הספרותית של ההשכלה במאה ה-19**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ד.

- Adler, Eliyana R., "Educational Options for Jewish Girls in Nineteenth Century Europe", *Polin* 15 (2002), pp. 301 – 310.
- Adler, Eliyana R., "Private Schools for Jewish Girls in Tsarist Russia", Ph.D. dissertation, Waltham Massachusetts: Brandeis University, 2003.
- Adler, Eliyana R., *In Her Hands: The Education of Jewish Girls in Tsarist Russia*, Detroit: Wayne State University Press, 2011.
- Adler, Eliyana R., "Bildungs Romance: East European Jews and the Desire for Education", *The Jewish Quarterly Review* 106: 3 (2016), pp. 419 – 426.
- Bacon, Gershon, "Woman? Youth? Jew? – The search for Identity of Jewish Young Women in Interwar Poland", in Judith Tydor Baumel and Tova Cohen (eds.), *Gender, Place and Memory in the Modern Jewish Experience: Replacing Ourselves*, London: Vallentine Mitchell, 2003, pp. 3 – 28.
- Cohen, Tova, "The Maskilot: Feminine or Feminist Writing?", *Polin* 18 (2005), pp. 57 - 86.
- Fein Prat, Norma, "Culture and Radical Politics: Yiddish Women Writers, 1890 – 1940", *American Jewish History* 70: 1 (1980), pp. 68 – 90.
- Forman, Frieda, Raicus, Ethel, Silberstein Swartz, Sarah, and Wolfe, Margie (eds.), *Found Treasures: Stories by Yiddish Women Writers*, Toronto Ontario: Second Story Press, 1994.
- Freeze, ChaeRan, *Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia*, Hanover: Brandeis University Press, 2002.
- Gallagher, Catherine and Greenblatt, Stephen, *Practicing New Historicism*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000.
- Gilbert, M. Sandra and Gubar, Susan, *The Mad Woman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth Century Literary Imagination*, New Haven: Yale University Press, 1979.
- Gusdorf, Georges, "Conditions and Limits of Autobiography", in James Olney (ed.), *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1980, pp. 28 – 48.
- Hellerstein, Kathryn, *A Question of Tradition: Women Poets in Yiddish, 1586 – 1987*, Stanford California: Stanford University Press, 2014.

Hollander, Philip, "Rememberings: The World of a Russian-Jewish Woman in the Nineteenth Century", *Women in Judaism: A Multidisciplinary Journal* 5: 2 (2008), pp. 1 – 2.

Hyman, Paula E., "The Modern Jewish Family: Image and Reality" in David Kremer (ed.), *The Jewish Family: Metaphor and Memory*, New York and Oxford: Oxford University Press, 1989, pp. 179 – 193.

Hyman, Paula E., "Two Models of Modernization: Jewish Women in the German and Russian Empire" in Jonathan Frankel (ed.), *Jews and Gender: the Challenge to Hierarchy*, Oxford: Oxford University Press, 2000, pp. 44 – 53

Hyman, Paula E., "Discovering Puah Rakovsky", *Nashim, A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues* 7 (2004), pp. 97 – 115.

Hyman, Paula E., "Coda: From Tradition to Radicalism: Jewish Women in Pre-Holocaust Poland", in Michael A. Meyer and David N. Myers (eds.), *Between Jewish Tradition and Modernity*, Detroit: Wayne State University Press, 2014, pp. 320 – 332.

Karpilove, Miriam, *Diary of a Lonely Girl, or the Battle Against Free Love*, translated from Yiddish by Kirzane Jessica, Syracuse New York: Syracuse University Press, 2020.

Klepfisz, Irena, "Introduction" in Frieda Forman et al. (eds.), *Found Treasures: Stories by Yiddish Women Writers*, Toronto Ontario: Second Story Press, 1994.

Kruk, Herman, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps*, translated from Yiddish by Barbara Harshav, New Haven and London: Yale University Press, 2002.

Lempel, Blume, *Oedipus in Brooklyn and Other Stories*, translated from Yiddish by Ellen Cassedy and Yermiyahu Ahron Taub, Simsbury Connecticut: Mandel Vilar Press, 2016.

Magnus, Shulamit S., *A Woman's Life: Pauline Wengeroff and Memoirs of a Grandmother*, Portland Oregon: The Littman Library of Jewish Civilization, 2016.

Schwarz, Jan, *Imagining Lives: Autobiographical Fiction of Yiddish Writers*, Madison: The University of Wisconsin Press, 2005.

Nathans, Benjamin, *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkeley: University of California Press, 2002.

Rosenzweig, Claudia, *Bovo d'Antona by Elye Bokher. A Yiddish Romance. A Critical Edition with Commentary*, Leiden and Boston: Brill, 2015.

Seidman, Naomi, *The Marriage Plot, or How Jews Fell in Love with Love and with Literature*, Stanford California: Stanford University Press, 2016.

Showalter, Elaine, "Towards a Feminist Poetics", in Mary Jacobus (ed.), *Women Writing and Writing about Women*, London: Croom Helm and New York: Barnes and Noble Books, 1979.

Sochen, June, "Identities within Identity: Thoughts on Jewish American Women Writers", in Daniel Walden (ed.), *Studies in American Jewish Literature*, Albany: State University of New York Press, 1983, pp. 6 – 10.

Stampfer, Shaul, "Gender Differentiation and Education of the Jewish Woman in Nineteenth Century, Eastern Europe", *Polin* 7 (1992), pp. 63 – 87.

Stampfer, Shaul, "Was the Traditional East European Jewish Family in the Recent Past Patriarchal?", in *Families, Rabbis and Education: Essays on Traditional Jewish Society in Eastern Europe*, Oxford and Portland Oregon: The Littman Library of Jewish Civilization, 2010, pp. 121 – 141.

Stampfer, Shaul, "Memoirs of Grandmother", *Nashim, A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues* 24 (2013), pp. 149 – 151.

Stites, Richard, *The Women Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism and Bolshevism 1860 – 1930*, Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1978.

Abstract

This thesis examines the lives of Jewish women in Eastern Europe at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries through fiction and memoirs. Its research sources belong to two genres: nine fictional stories in Yiddish by five Jewish female authors and five life stories (one is an autobiographical novella and four are written as memoirs) by Jewish women. Of the memoirs, three were originally written in Yiddish and translated into Hebrew, one was written in German, and one in Russian, both of which were translated into English.

Both genres express the processes and changes that occurred in Jewish society in Eastern Europe: the transition from tradition to modernity, secularization, integration into the surrounding society, assimilation, and turning to political movements. The historical background of the sources of the research includes significant events such as the *pogroms* (known as the “Storms in the Negev”, and later *pogroms*) as well as the activities of the *Hovevei Zion* movement, the beginnings of the Zionist movement, and the rapid rise of the Socialist movement.

The research chapters are based on reading, analysis, and comparison between fictional stories and memoirs as well as comparisons within each genre. The first chapter presents the inferior status of women, their suffering in unequal relationships with their husbands, and the husband’s control over the wife’s life. The second chapter highlights the fundamental importance of education in fictional stories and memoirs, which led to a turning point and development in women’s lives and status. The third chapter examines the influence of political movements (Zionism and Socialism) on women’s lives as reflected in their writing.

My research is based on Nurit Orchan’s groundbreaking study on women’s writing in the Yiddish press in the Russian Empire and on models for reading and analyzing texts developed by scholars such as Tova Cohen, Elaine Showalter, and others who have proposed a gendered approach to the uniqueness of women’s writing. In addition, it draws on the research of Paula Hyman, Shulamit Magnus, Eliyana Adler, Judith Levin, and other scholars who have studied the memoirs of the female writers included in my research.

The analysis revealed that female authors of both fiction and memoirs expressed an openly critical female voice in describing the situation of girls and women in traditional Jewish families. Their criticism illustrated the deliberate discrimination and exclusion of girls from studying classical Jewish texts and expanded into action on both personal and social levels. It highlighted their struggle with family conflicts and their efforts to change their lives. Their actions were made possible through their general education and language studies as well as, for some of them, attending Higher Courses for Women (a higher education institution for women), and the acquisition of a profession. Education influenced their personal development, enabled encounters with the Jewish and Christian worlds outside the Jewish family, and added humanistic aspirations for the benefit of all humanity to their value system.

This Work was carried out under the supervision of
Prof. Nathan Cohen
Department of Literature of the Jewish People
Bar-Ilan University

Bar-Ilan University

Fiction and Reality

The Life of a Jewish Woman

in Eastern Europe at the End of the 19th and Beginning of the 20th Centuries:
Examining Fiction and Memoirs Written by Women

Michal Rothem

Submitted in partial fulfillment of the requirements
for the Master's Degree
in The Joseph and Nachum Berman
Department of Literature of The Jewish People,
The Rena Costa Center for Yiddish Studies,
Bar-Ilan University

Ramat Gan, Israel

2024